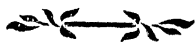

UNIVERSAL
LIBRARY

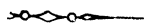
OU_184293

UNIVERSAL
LIBRARY

(सर्जेराव घाडगा व त्रिंक्कजी डेंगळा यांचीं चरित्रें)

विनायक. गंगाधर लेले

पुस्तावना लेखक
सतहासमंशोधक दत्तोपंत आपटे

प्रथमावृत्ति: जानेवारी १९३५

किंमत १ रुपया

प्रकाशक
यशवंत गोपाळ जोशी,
८५४ सदाशिव, पुणे नं. २.

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.)

मुद्रक :
श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
'राजगुरु आणि कंपनीज् प्रेस',
५१३ शनवार पेठ, पुणे २.

तिसरें पुस्तक

‘वळवांचे पाऊस’ व ‘पुनर्भेट भाग २ रा’ हीं दोन पुस्तकें काढल्या-
नंतर ‘दुदैवी मोहरे’—सर्जेराव घाडगा व त्रिचकजी डेंगळा यांची ऐतिहासिक
चरित्रें—आज प्रसिद्ध करीत आहे. चरित्रांचे लेखक, व माझे स्नेही
श्री. विनायक गंगाधर लेले यांनीं हें पुस्तक मला प्रकाशनाला दिल्यामुळें
चालू जीवनांतून कांहीं काल बाजूला होण्याकरितां आपण जसें सिंहगड,
रायगड वगैरे जुने किल्ले पाहून येतो त्याप्रमाणें हीं ऐतिहासिक चरित्रें मला
व वाचकांना रुचिपालट व हवापालट यांस उपयोगी पडतील असें वाटतें.

हें झालें श्री. लेले यांच्छल. ते माझे स्नेहीच असल्यामुळें अशी संधि
ते मला नेहमींच देतील. पण सदर पुस्तकास प्रस्तावना लिहून देऊन
सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक श्री. दत्तोपंत आपटे यांनीं या पुस्तकाला जें
संक्षेप आणलें आहे त्याचा येथें प्रामुख्याने उल्लेख करतो.

नम्र साहित्यसेवक
यशवंत गोपाळ जोशी

अनुक्रमणिका

सर्जेराव घाडगा

	पृष्ठ
१ नानास कैद व पुण्याचा छळ ...	१
२ बायांवर हत्यार व शेणवी सरदारांची समाप्ति ...	१३
३ जिवावरचा प्रसंग व इतर हालचाली ...	२७
४ सबळगडचा बनाव ...	४१
५ अखेर ...	४९

त्रिंबकजी डेंगळा

१ तोंडओळख व भूमिका ...	६१
२ बडोद्याचे राजकारणांत टोपीकराचें वर्चस्व ...	७४
३ गायकवाडाचे दरबारी गंगाधरशास्त्र्याचें महत्त्व ...	८२
४ शास्त्र्याचा खून ...	९४
५ जबरदस्ताचा न्याय ...	१०५
६ सुटका, बंदिवास व अखेर ...	१२१

दोन शब्द

‘ शिवशाहीचा अस्त ’ लिहीत असतांना पेशवाईचा शेवट कसा झाला याचा तपास करू लागलो तेव्हां खरेशास्त्र्यांचे नाना फडणिसांचे चरित्र वाचण्यांत आले. त्यांत सजेंराव घाडग्याने केलेला पुण्याचा छळ वाचून मी चकित झालो व त्याचे साद्यंत चरित्र लिहावे असे मनाने घेतले व ते लिहून क्रमशः ‘यशवंत’मध्ये प्रसिद्ध केले. सदर चरित्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्याबद्दल माझ्या बऱ्याच स्नेह्यांनी सुचविल्यामुळे त्याच्या जोडीस त्रिंबकजी डेंगळ्याचे चरित्र लिहून ते आज वाचकांच्या हाती देतांना मनाला आनंद वाटत आहे.

माझे स्नेही रा. यशवंत गोपाळ जोशी यांनी या कामी बरीच चिकाटी व निकड लाविल्यामुळे माझ्या हातून हे लिखाण झाले, याबद्दल त्यांचा मी फार आभारी आहे. तसेच माझे स्नेही रा. रा. शंकरराव जोशी (वाईकर) यांनी या कामी मला आपुलकीने मदत केली व वेळोवेळी मार्भिक सूचना केल्या त्याबद्दल त्यांचाहि मी फार आभारी आहे. याशिवाय माझे स्नेही रा. रा. माधवराव बापट, रा. रा. माधवराव सावस्कर, रा. रा. बाबासाहेब काळे व माझे मावस बंधु रा. रा. सदाशिवराव बापट (शिक्षक गोखले एजुकेशन सोसायटी) यांनी मला जी मदत केली तिचा साभार उल्लेख करणे जरूर आहे.

वि. गं. लेले

आधार-ग्रंथ

१. नाना फडणिसाचें चरित्र, (खरेशास्त्री)
 २. बायजाबाई शिंदे-चरित्र.
 ३. ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भाग १०.
 ४. मराठी दत्तर, रुमाल २.
 ५. लेखनालंकार.
 ६. बडोद्याचे राज्यकर्ते.
 ७. ज्ञानकोश, १३ व १५.
 ८. ग्रँट डफचा इतिहास.
 ९. मराठे व इंग्रज.
 १०. त्रैमासिक भा. इ. मं. (स. १९२५ ते १९२६.)
 ११. पेशवे दत्तर, भाग ४१.
 १२. रियासत (उत्तर-विभाग ३).
 १३. फलटणकरांचे दत्तरांतील अखबारांचे सारांश, (शंकरराव जोशी)
भा. इ. मं. सं. संग्रह.
- (रियासत उत्तर वि. ३ चा मला विशेष उपयोग झाला त्याबद्दल
रियासतकार रावसाहेब सरदेसाई यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो.)

माझ्या गोष्टी

वा. म. जोशी-चरित्र

खंड १ ला

लेखक:—ना. वि. कुलकर्णी

लेखक:—रा. प्र. कानिटकर, एम्. ए.

किं. १। रुपया

किं. १२ आणे

साहित्य-गुदाम

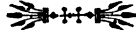
लेखक:—वि. मा. दी. पटवर्धन,
एम्. एस्सी.

विनोदी-लेखसंग्रह

किं. १॥ रु.

२६३ पृष्ठे

प्रस्तावना

सर्जेराव घाडगा व त्रिचकजी डेंगळे या दोन पुरुषांची गणना इतिहास-कार खलपुरुषांत किंवा कलिपुरुषांत करतात व यांच्या खटाटोपानें मराठी राज्याची घडी सावरण्याऐवजीं एकसारखी बिघडतच गेली त्या अर्थी मराठी राज्य बुडविण्याच्या जबाबदारींत बाजीरावाबरोबर या दोघांनाहि वाटेकरी समजलें पाहिजे असा त्यांनीं निर्णय दिला आहे. रा. लेले यांना देखील बरील निर्णय मान्य आहे. पण ही मान्यता देतांना त्यांनीं या दोघांचा उल्लेख “ दुर्दैवी मोहरे ” या शब्दांनीं केला असून या शब्दांतच त्यांच्या पुस्तकांतील वैशिष्ट्य सांठविलें आहे. हें वैशिष्ट्य सांगण्यापूर्वीं दोघांच्या चरित्राची रूपरेषा नमूद केली पाहिजे. सर्जेराव हा मूळचा कागलचा राहणारा. तेथून एका घोड्यानिशीं घर सोडून तो निघाला आणि परशुराम-भाऊंच्या पदरीं शिलेदारी पत्करून त्यानें भाऊंचा चांगला विश्वास संपादन केला. पुढें इ. स. १७७६ मध्यें नाना फडणिसानें भाऊंकडून जी विश्वासूक मंडळी मागून घेतली त्यांत सर्जेराव होता. तेव्हांपासून नानाजवळ तो १८ वर्षे राहिला. इ. स. १७९६ मध्यें नाना पुण्याहून साताऱ्यास गेला तेव्हां सर्जेराव हा दौलतराव शिंद्याच्या नोकरांत गेला. येथून सर्जेरावाला स्वतंत्र-पणें राजकारणांत डोकें घालावें लागलें. बाजीराव व दौलतराव या दोघांनाहि नाना फडणिसाचें महत्त्व कमी करण्याची इच्छा असल्यामुळें सर्जेरावानें नानाविरुद्ध गुप्त कारस्थानें केलीं. त्यांत यश मिळून त्यानें नानास कैद केलें व पुण्यांत अनन्वित जुलूम करून पैसे उकळले शेवटीं सर्जेरावाच्या चागणुकीचा बाजीरावालाहि वीट आला. पण सर्जेरावानें आपली मुलगी दौलतरावास दिलेली असल्यामुळें दौलतराव शिंद्याच्या जबरदस्त लष्कराचें पाठबळ त्याला होतें. तेव्हां त्याच्याविरुद्ध कारस्थान लढविण्याचा धीर कोणास होईना. पण सर्जेरावानें आपलें हत्यार महादजी शिंद्याच्या बायकांवर धरल्यामुळें लष्कर उलटलें. या सुमारास नानाची कैदेतून सुटका होऊन पुढें तो लौकरच मरण पावला. तेव्हां दौलतरावाची पुणें दरबारांत राहण्याची आवश्यकता संपली; आणि तो उत्तरेस निघून गेला व पुढें सर्जेरावहि गेला. पण या सर्व गुंतागुंतीच्या राजकारणामुळें जी चाळवाचाळव झाली तिचें पर्यवसान होळकरानें पुण्यावर चाल करण्यांत होऊन शेवटीं बाजीराव पळून ईंग्रजांच्या आश्रयास गेला; आणि नंतर वसईचा तह करून

त्याला पुण्यांत येणें भाग पडलें. सजेंराव उत्तरेस गेल्यानंतर शिंदे होळकरांची जूट करून इंग्रजास शह देण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. पण त्यांतहि त्याला यश आलें नाहीं. एवढेंच नव्हे तर अधिकारभ्रष्ट व्हावें लागलें. शेवटीं दौलतराव व सजेंराव यांच्यांत वितुष्ट येऊन सजेंराव इ. स. १८०९ मध्ये मारला गेला.

या हकीकतीवरून सजेंराव हा हस्तक या नात्यानें उपयोगी पडण्याजोगा माणूस होता; पण एका पक्षाचा पुढारी म्हणून त्याला राजकारणांत वावरावें लागलें तेव्हां त्याला सर्वत्र अपयश आलें. हीच गोष्ट उपमेनें सांगावयाची झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं, सजेंराव हें एक मोहरें होतें व या मोहऱ्याचा उपयोग करणारा योजक खेळाडू अस्तित्वात असता तर या मोहऱ्याच्या हातून नांव धेण्याजोगें काम झालें असतें. पण तसा योग नव्हता हें त्या मोहऱ्याचें दुर्दैव !

त्रिंबकजी डेंगळा हा निमगांव-जावळीचा पाटील म्हणजे खेड्यांतलाच राहणारा, तो बाजीरावाजवळ प्रथम हुजऱ्याचें काम करित असे. पुढें होळकर पुण्यावर चालून आला तेव्हां बाजीरावास महाडास पळून जावें लागलें त्या प्रसंगीं त्रिंबकजीनें बाजीरावाचीं कांहीं महत्त्वाचीं कामें मोठ्या शिताफीनें पार पाडलीं. यानंतरच्या अनेक व्यवहारांत बाजीरावाच्या मनांतला हेतु ओळखून तो सिद्धीस नेण्यासाठीं मनोभावानें झटण्याचा गुण त्रिंबकजीच्या ठिकाणीं होता; पण बाजीरावाचे बेत सिद्धीस जाणें शक्य आहे कीं नाहीं आणि या प्रयत्नामुळें डाव उलट अंगलट येईल कीं काय हें ठरविण्याची ऐपत त्रिंबकजीच्या बुद्धींत नव्हती. यामुळें कारभारी या नात्यानें त्यानें टाकलेले सर्व डाव बाजीरावाभोंवतीं इंग्रजी सत्तेचे पाश आवळून बसण्यासच कारणीभूत झाले. अर्थात् मोहऱ्याची योग्यता असलेल्या माणसावर सर्व राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी उचलण्याचा प्रसंग आला व त्यांत त्याला अपयश आलें. कित्येकांनीं या प्रकरणाच्या विवेचनांत 'दुर्दैव' हा शब्द न घालतां आपसांतली यादवी व हुजऱ्यानें कारभारी बनणें वगैरे प्रकारांमुळें राज्य गेलें असें म्हटलें आहे; पण या शब्दांनीं मनाचें समाधान होत नाहीं. कारण ज्या वेळीं मराठी राज्याची चढती कमान होती त्या वेळीं देखील प्रतिनिधि-पेशवे यांतील चुरस अस्तित्वांत होतीच; आणि राणोजी शिबासारख्या हुजऱ्यास सरदारी देण्यांत आलीच होती. त्याच-

प्रमाणें ज्या इंग्रजांनीं दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं मराठी मुत्सद्दयांवर मात केली त्या इंग्रजांच्या देशांत या वेळीं पक्षभेदाच्या पद्धतीवर राज्ययंत्र चालविण्याचा प्रघात रूढ होता व तेथें कोणाहि गोरगरिबाचा मुलगा गुणाच्या जोरावर मुख्य प्रधानाच्या हुद्द्यावर पोचूं शकत होता. यावरून राजकारणांत पक्षभेद असणें व प्यादाचा फर्जी होण्यास अवसर मिळणें हें राजकीय दुर्दैवाचें लक्षण समजतां येणार नाहीं. पण पक्षभेदाच्या भावनेचा अतिरेक होऊन शत्रूला राज्य गिळंकृत करण्यास अवसर मिळणें ही अनिष्ट गोष्ट रावबाजीच्या वेळीं घडली. पहिल्या बाजीरावाच्या वेळीं तसा प्रकार झाला नाहीं; याचें कारण शाहू हा मराठी राज्याचा मालक, पेशवे व प्रतिनिधि या पक्षांना आवरून धरण्यास समर्थ होता; आणि राज्यांतील कर्तबगार लोकांचा उपयोग आपसांतल्या भांडणांत न करतां दूरवरच्या शत्रूवर चढाई करण्याच्या कामीं करण्यास बाजीराव समर्थ होता. यामुळें एकदोन अपवाद सोडल्यास पक्षभेद त्या वेळीं विकोपास गेला नाहीं; आणि मराठी साम्राज्य वाढत्या स्थितींत राहिलें. रावबाजीच्या वेळीं परिस्थिति निराळी होती. शाहूची आवरशक्ति रावबाजीच्या ठिकाणीं नव्हती यामुळें नाना व दौलतराव यांच्यामधील चुरशीला प्राणघातक स्वरूप देण्यास सजेंरावास सवड मिळाली; पण इंग्रजांविरुद्ध एकी करण्याचे विचार सजेंरावानें व डेंगळ्यानें केले तेव्हां इंग्रज इतके जबरदस्त बनले होते कीं, अशी एकी करूं पाहणाऱ्यालाच रावबाजीच्या हातून इंग्रजांनीं कैद करविलें. असा हा जबरदस्ताचा न्याय होता. तात्पर्य शाहू व बाजीराव हे दोघेहि आपापलीं कामें करण्यास समर्थ होत आणि निजाम किंवा दिल्लीकर हे शत्रु दूर अंतरावर असून त्यांच्यावर शह बसविणें शक्य झालें. रावबाजी व त्रिंबकजी यांना इंग्रजाशीं झगडतांना यांतलें कांहींच आनुकूल्य नव्हतें.

रावबाजीच्या नाकर्तेपणाचें साम्य इंग्लंडांतील चौथ्या जॉर्जशीं दाखवितां येईल. आणि इंग्लंडांतील राजकारण पक्षभेदाच्या पद्धतीवर या वेळीं चाललें होतें असेंहि म्हणतां येईल. पण या पक्षभेदाची चुरस पार्लमेंटमध्ये शाब्दिक खल करण्यांत दिसून येत असे; मतभेद होतांच एका पक्षानें दुसऱ्या पक्षाच्या पुढाऱ्यास कैद करणें अगर जिवानिशीं मारणें हा प्रघात तेथें चालूं नव्हता. राज्याची मालकी राजाची नसून राजकीय धोरणाचा निर्णय लोकमतानें करावयाचा ही प्रथा सुरू झाल्यामुळें व्यापक राजकारणाचीं तत्त्वे व

राजकीय स्वार्थ साधण्यास लागणारी मुत्सद्देगिरीची भाषा इंग्लंडांतील बहु-जनसमाजाच्या परिचयाची झाली होती. यामुळे कॉर्नवॉलिस जाऊन वेल्सली आला आणि क्लोज जाऊन एल्फिन्स्टन आला तरी इंग्लंडचा स्वार्थ साधण्यासाठी त्यांनी योजलेल्या भाषेत राजकारणाची एकसूत्रता राहू शकत होती. पार्लमेंटांतील वादविवाद हे राजकीय शिक्षण देणारे आखाडे असल्यामुळे इंग्रजांना मुत्सद्देगिरीच्या व्यापक स्वार्थाची तालीम मिळत होती. तसा मुत्सद्देगिरीचा आखाडा मराठी राज्यांत नव्हता. लष्करी शिक्षणासाठी प्रत्यक्ष युद्धाचे प्रसंग हे आखाड्यासारखे उपयोगी पडत. पण राजकीय तत्त्वांचे प्रतिपादन करणारा आखाडा मराठी राज्यांत नसल्यामुळे मुत्सद्देगिरीची परंपरा चालणे केवळ योगायोगाची गोष्ट होऊन बसली. तात्पर्य राज्याचीं सूत्रे भलत्या माणसाच्या हातीं जाऊं नयेत व शेंकडों लोकांच्या पारखीस उतरलेल्या मुत्सद्दथांच्या हातींच तीं आलटूनपालटून यावीं अशी योजना इंग्लंडांत होती. यामुळे राजाचें नाकर्तेपण राजकीय परिस्थिति बिघडण्यास कारणीभूत झालें नाहीं. किंवा लोकांना न पटणारा कारभारी सूत्रचालक झाला नाहीं. पण मराठी राज्यांत राज्य हें राजाच्या मालकीचें ही समजूत बद्धमूल असल्यामुळे बाजीरावाचें नाकर्तेपण एकंदर राज्यास बाधक होऊं शकलें आणि त्यानेंच या राज्याच्या मालकीचें उदक इंग्रजांच्या हातावर सोडलें तेव्हां देखील होत असलेला प्रकार उघड्या डोळ्यांनीं पाहत आपल्या वांट्यास असा राजा आल्याबद्दल दैवास दोष देण्यापलीकडे कोणत्याहि प्रकारचा प्रतिकार करण्याची कल्पना त्या वेळच्या मराठी राज्यांतल्या लोकांना सुचली नाहीं ! राज्ययंत्र हें समाजाच्या मालकीचें असतें हें इंग्रजांना माहीत असल्यामुळे एल्फिन्स्टचा स्वार्थीपणा व हेस्टिंग्जचा जुलूम क्षम्य ठरला, आणि हें तत्त्व मराठी समाजास माहीत नसल्यामुळे त्यानें त्रिंबकरावाच्या प्रयत्नांस अपयश येतांच त्याची गणना कलिपुरुषांत केली. असो रा. लेले यांनीं हा विषय लोकांपुढें चटकदार रीतीनें मांडला असल्यामुळे मराठी वाचकांना तो लक्षांत येण्यास चांगली मदत होईल असा भरंवसा वाटतो.

माझे ज्येष्ठ बंधु

ती. रा. रा. नाना यांस—

— विनायक

माझे पुढील प्रकाशन

जीवनपथ : : : :

सुप्रसिद्ध आर्टिस्ट एन. एम्. केळकर यांच्या प्रकाशित व अप्रकाशित कथांचा संग्रह—मार्च १९३५ मध्ये.

आवडत्या गोष्टी : : : :

सुमारे ५० लघुकथा-लेखकांच्या गोष्टींचा एकत्र संग्रह. पृष्ठसंख्या सुमारे ५००, फेब्रुवारी १९३५ मध्ये

पांढरे ढग : : : :

स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी. (लेखक-वि. स. खांडेकर)

हृदय आणि बटाटे : : : :

स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी. (लेखक-यशवंत गोपाळ जोशी)

शिवशाहीचा अस्त : : : :

(लेखक-विनायक गंगाधर लेले)

(शिवशाहीचा शेवट कसा झाला याची हृदयभेदक कहाणी)

प्रकाशक

यशवंत गोपाळ जोशी, ८५४ सदाशिव, पुणे नं. २.

दुखी माहे!

सर्जेराव घाडगा

१ :: नानास कैद व पुण्याचा छळ

प्रेमानें दूध पाजणाऱ्या हातास झट्टिशीं वळून विषारी डंख मारणारा इरसाल खुनशीपणा, मानेवर समशेरीचा वार होत असतां तिच्या तडाक्यांतून निसटण्याची अपूर्व समयसूचकता, आपणास पाहिजे तें तडीस नेण्यासाठीं करावा लागणारा सर्व तऱ्हेचा युक्तायुक्त खटाटोप ज्या महापुरुषाजवळ सामावला होता; ज्यानें दुसऱ्यावर व दुसऱ्यांनीं ज्याच्यावर मारेकरी घातले; हाणा, मारा, तोडा, जाळा व पोळा याखेरीज ज्यानें उभ्या हयार्तीत दुसरा हुकूम फर्माविला नाहीं; 'खल-पुरुष, खल-पुरुष' म्हणून ज्याच्या नांवानें एकसारखा यथार्थ डांगोरा पिटला जात आहे—असा 'सर्जेराव घाडगा' वाचकांच्या पुढें उभा करण्याचा मानस आहे.

सर्जेराव घाडग्यास लोकांनीं कितीहि नांवे ठेविलीं तरी त्याचीं स्वतःचीं अशीं तीन नांवे होती; तुळोजी, सखाराम व सर्जेराव. हा कागलचा राहणारा. कागलसारखें भिकार गांव व त्याचें तें छोटेश्वानी घर हें त्याच्या कर्तबगारीस पुरेसें ठिकाण नव्हतें; म्हणूनच जणुं काय आतेष्टांशीं तंटामस्ती करून ही स्वारी एका घोड्यानिशीं बाहेर पडली व परशुरामभाऊजवळ शिलेदार म्हणून राहिली. लवकरच त्याने भाऊंचा चांगलाच विश्वास संपादन केला. पुढें इ. स. १७७६ सालीं मोरोबादादांचें बंड मोडण्यासाठीं म्हणून नाना फडणिसानें भाऊंपासून चारपांचशें विश्वासू माणसें आपल्या पदरीं ठेविलीं, त्या वेळीं सर्जेराव नानांच्या पदरीं राहिला. यानंतर अठरा वर्षे सर्जेराव नानांजवळ होता. या अवधीत त्यानें नानांचीं लहानमोठीं पुष्कळच कामे केलीं, त्यामुळे पुणें-दरबारच्या सर्व खाचाखोंचा त्यास माहीत झाल्या व त्यांचा उपयोग त्यानें पुढें पूर्णपणें करून घेतला.

इ. स. १७९६ सालीं नानावर जेव्हां कठीण प्रसंग आला त्या वेळीं तो पुणें सोडून साताऱ्यास गेला; व त्याच वेळीं सर्जेराव शिंद्यांच्या नोकरींत दाखल झाला. अठरा वर्षे नानांच्या नोकरींत काढल्यानंतर त्या वेळच्या राजकारणाची आणि नाना फडणिसांच्या कमकुवत परिस्थितीची कल्पना सर्जेरावास सोळा आणे आली आणि त्यानें ताबडतोब नानाची नोकरी सोडून शिंद्याची धरली. येथें मात्र त्याच्या कर्तबगारीस पूर्ण वाव मिळाला. या गरुडानें झेपी मारण्यासाठीं आपले पंख फडफडावले. मात्र दुर्दैव इतकेंच कीं, या गरुडाच्या पराक्रमास मराठी साम्राज्याची घडी नीट बसविण्यासारखें मंगल कल्पनेचें अधिष्ठान नसल्यामुळे देशाचें अतोनात नुकसान झालें !

सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर पेशवेपदाची माळ नाना फडणिसांच्या मुत्सद्देगिरीस दाद न देतां रावबाजीच्या गळ्यांत पडली; आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, जो नाना रावबाजीस पेशवेपद मिळूं नये म्हणून जिवापाड मेहनत करीत होता व राजकारणी खेळ खेळत होता त्याच नानाच्या प्रयत्नानें व मदतीनें बाजीरावास पेशवेपद प्राप्त झालें ! दौलतराव शिंद्याचाहि या कामांत हात होता. किंबहुना नाना व दौलतराव या उभयतांचा या प्रार्थीत अर्धा बांडा हांता व तो नानास चांगला खरपूस मिळालाहि. विषाचें अमृत व अमृताचें विष करण्याची अद्भुत जादु राजकारणांत आहे; म्हणूनच

असले लोकोत्तर चमत्कार नेहमीं पाहावयास भिळतात; पण हा बनाव फार काळ टिकला नाही, आणि या विप्राचा दाह नानास लवकरच जाणवू लागला. असलीं विषे पचविण्याची अचाट शक्ति आतां त्याच्याजवळ नसल्यामुळे बिचाऱ्याचा त्यांतच अंत झाला !

बाजीराव गादीवर आला व नानाच्या हातांत कारभार गेला; पण नानाचें मन उदास होतें. त्यास बाजीरावाचा विश्वास येईना; आणि याचा प्रत्यय त्यास लवकरच आला. आरंभीं शिंदे व नाना यांचें एकाचित्त होतें; तेव्हां शिंद्यानें नानांच्यासमक्ष बाजीरावास कळविलें कीं, आम्हां दोघांच्या खटपटीनें तुम्हांस पेशवेपद मिळालें; तेव्हां आतां नानाच्या विचारें चालवें. आम्ही हिंदुस्थानांत जातो.' या शिंद्याच्या सांगीस बाजीरावानें नुसतें शाब्दिक अनुमोदन दिलें; पण ज्या वेळीं शिंदा आपली फौज काढून नेऊं लागला त्या वेळीं तो या गोष्टीस कबूल होईना. शिंद्यानें फौजेची जास्त निकड लावतांच “तुम्ही पलटणे उठवून न्याल तर आम्हीच वाडा सोडून तुमचे लष्करांत राहावयास येतो. कारण तुम्ही गेल्यावर नाना आमची काय वाट करील याचा भरंवसा आम्हांस मुळींच येत नाही.” असें रावबाजीनें शिंद्यास स्पष्टच कळविलें. सर्जेराव घाडग्याच्यामार्फत बाजीरावानें शिंद्याशीं असा गुप्त करार केला कीं, “नाना जिवंत असेतोपर्यंत शिंद्यानें बाजीरावाचे रक्षणाकरितां दक्षिणेंत राहावें आणि शिंद्याच्या फौजेचा खर्ज बाजीरावानें चालवावा. आणखी बाजीरावानें याच कारणास्तव शिंद्यास दोन कोट रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें.” अशा तऱ्हेनें नानापासून आपला बचाव करण्यासाठीं बाजीरावानें तरतूद करून ठेविली. इकडे शिंद्यानें हिंदुस्थानांत निघून जावें म्हणून नानानेहि कांहीं रक्कम त्यास देऊं केली होती. नाना, बाजीराव व शिंदे या तिघांवर आपला शह बसावा आणि मनाला मानेल तशी सुलतानी सत्ता आपल्या हातांत यावी म्हणून सर्जेराव तिसरेंच कारस्थान रचीत होता ! तें असें कीं, आपली मुलगी दौलतरावास देऊन त्यास बगलेंत मारावयाचा व मग शिंद्याच्या समशेरीनें पेशवा रेशमासारखा नरम करून कोणाच्याहि मिशांस कांदे बांधण्याची आसुरी सत्ता आपल्या मनगटांत आणावयाची. पण सर्जेरावाचें हें कारस्थान तडीस जावयास नानाच काय तो भारी होता, म्हणून त्याचाच कांटा काढण्याच्या उद्योगास तो लागला.

या वेळीं नाना फडणिसाचें दुर्दैव ओढवलें होतें; कारण गादीचा मुख्य

धनी-बाजीराव नानास पाण्यांत पाहात होता. शिंदा बाजीरावाच्या गुप्त कराराने जवळजवळ बाजीरावास सामील झाला होता. याशिवाय सजेंराव घाडगा दौलतरावाचें मन नानाविषयीं कलुषित करण्याचें काम एकसारखें करीत होताच; आणि कामिनीच्या जादूनें त्यानें त्यास पूर्णपणें भारून टाकण्याचा घाट घातला होता. या भरित भर म्हणून नानास या वेळीं आणखी एक नवीनच विघ्न उत्पन्न झाले होते ते असे कीं, बाजीरावाचा दत्तक भाऊ अमृतराव, पेशव्यांचा कारभार मी करणार असें म्हणूं लागला. ही त्याची मागणी बाजीरावाकडे पहिल्यापासून होती. हें त्याचे म्हणणें अगदीं न्याय्य व रास्त होतें; कारण पेशवे-घराण्यांत भावानें कारभार पाहण्याची वहिवाट पूर्वकालीन होती. अमृतरावाचें म्हणणें असें कीं, 'सवाई माधवरावाच्या वेळीं नानांनीं कारभार केला हें ठीकच झालें; पण आतां आम्ही सज्जन झालों, तेव्हां नानांनीं कारभार आमचे स्वाधीन करून फक्त आपली फडणिशी संभाळून असावें; आणि सरकारचा पैसा दाबून ठेवला आहे तो शिंद्यास देऊन त्याची खानगी हिंदुस्थानांत करावी. 'शिंद्याच्या राहण्यानें प्रांत ओस जाला, रयत नागवली, दरबारचा उपमर्द झाला, बंडखोर लोकांचे तंटे तोडण्याच्या नादानें लोकांकडून मन मानेल तसा पैसा उकळला गेला.' हें त्याचें म्हणणें अक्षरशः खरें होतें. अमृतराव तसा शहाणा होता. बाजीरावाचें व नानाचें पटणें शक्य नाहीं हें त्यानें जाणलें होतें व तदनुसार त्यानें आपला पक्ष बळकटहि करून ठेवला होता. अशा तऱ्हेनें नानास सर्व तऱ्हेनें प्रतिकूल व सजेंरावास सर्वतोपरी अनुकूल अशी परिस्थिति निर्माण झाली. असें जरी होतें तरी नानास पकडणें मात्र तितकें सोपें नव्हतें. सीध्या व सरळ मार्गानें नाना हातीं लागणें अशक्यप्राय. तो नेहमीं बंदोबस्तानें राही. तेव्हां त्यास पकडण्यासाठीं सजेंरावानें विश्वास-घाताचा अवलंब केला. नानाच्या भोंवतीं कपटकारभाराचें जाळें पसरण्यास सुरुवात झाली.

वास्तविक सवाई माधवरावाच्या मृत्यूनंतर नानाच्या कारभाराची घडी जी बिघडली ती कायमचीच. बाजीराव ता. ५-१२-१७९६ रोजी गादीवर आला, व नंतर अवघ्या सव्वीस दिवसांनींच नानांनीं आपल्या दत्तक पुत्रा-बद्दल बाजीरावाकडून लेखी करार करून घेतला; तो श्रीमंतांनीं मोठ्या मिनतवारीनें जवळजवळ जुलुमाचा रामराम म्हणूनच करून दिला. सन

१७९७ अखेरपर्यंतचा काल नानांनीं डोळ्यांत तेल घालून काढला. दिवसानुदिवस उभयतांमधील वैमनस्य वाढत चाललें. ३० सप्टेंबर १७९७चा नानांचा उल्लेख असा सांपडतो कीं—“ आपला कारभार आपण सांभाळा; मी वृद्ध झालों, स्नानसंध्या करीन.” त्यानंतर दसऱ्याचे मंगलदिनीं उभयतांतील बेगडी प्रेमानें सीमोलेंघन करून त्या ठिकाणीं उघड शत्रुत्वानें कायमचें ठाण मांडलें.

विजयादशमीचे दिवशीं प्रातःकाळीं नानास श्रीमंतांकडून बोलावणें गेलें, पुन्हा सीमोलेंघनास स्वारी निघतांना नानास पाचारण्यांत आलें; तरी नाना आले नाहींत. शमीपूजन उरकून स्वारी माघारीं फिरली, तेव्हां नानांची व श्रीमंतांची गांठ घाशीरामाचे बागेनजीक पडली. नानांबरोबर फडके, शेलूकर, शिरवळकर व दादा गद्रे आणि तीन हजार फौज होती. नाना अंबारींतच होते, म्हणून अंबारीजवळ अंबारी लावून सोनें, नजराणा वगैरे देण्याचा दरबारी प्रकार अंबारीतल्या अंबारींतच उभयतांनीं केला; आणि नंतर नाना दोन घटका रात्रीस माघारीं आले; स्वारीबरोबर वाड्यांत गेले नाहींत. शिदा मात्र सरकारवाड्यांत गेला होता. अशा तऱ्हेनें श्रीमंत व नाना यांच्यांत तिरपी चाल दिसू लागली. शिंद्यास शिकारीचा नाद भारी; तेव्हां तो शिकारीस नेहमीं जाई. नानांच्या राहत्या बाजूस शिदा शिकारीस चालला म्हणजे नाना गोट तयार करून फार बंदोबस्तानें राहात असे.

दसऱ्यानंतर पंधरा दिवसांनीं शिंदे पांच-सात हजार फौजेनिशीं वाड्यांत आले. नंतर नानाहि वाड्यांत गेले, व मग चार तास खलबत्तें व पुष्कळ भवति न भवति झाली. शेवटीं नानांनीं सर्व कारभार पाहावा व शिंद्यानें हिंदुस्थानांत जावें असें ठरलें. पण हें नुसतें ठरलेंच; घडलें मात्र अगदीं निराळें. कारण बाजीरावास या चार घटकांच्या वाटाघाटींतून बाहेर पडलेला निर्णय बिलकुल पसंत नव्हता. त्यानें नानास कारभारावरून दूर करण्याचें निश्चित केलें. पुढें १८ नोव्हेंबर रोजीं पर्वतीवर आतषबाजी झाली त्या समयीं त्रिवर्ग श्रीमंत व बाईसाहेब वगैरे मंडळी गेली होती, नानाहि गेले होते. आतषबाजीचा तमाशा शिरा जाहला, अर्धरात्रीस स्वारी माघारीं आली, पण वाड्यांत पहारे व बंदोबस्त जास्त कडक झाला. चौकाचौकावरून पहारेकरी तोडे शिलगावून होते. नानांनीं पहारे उठवा म्हणून निकड लावली असतां श्रीमंतांनीं बंदोबस्त जास्तच कडक ठेवला. लक्षण ठीक दिसत

नाहीं. केव्हां काय होईल याचा नेम नाही. हें पाहून नानाहि जास्तच बंदोबस्तानें राहूं लागला. हे प्रकार पाहून लोक हवालादिल झाले. 'नानास शिंदा चार-आठ रोजांत कैद करणार' अशी कुजबूज सुरू झाली. अशा तऱ्हेनें नाना व बाजीराव यांचें प्रकरण हातघाईवर आलें.

शिंदे व नाना म्हणजेच पर्यायानें सर्जेराव व नाना. यांचे परस्पर संबंध आतां इतके चांगले नव्हते. त्यांच्यांत कुरबुर सुरू झाली होती. शिंद्यास नानांनीं ऐवज द्यावयाचा करार झाला होता त्यांपैकी कांहीं त्यास पोहोचला होता, बाकी छप्पन्न लक्ष राहिले होते त्याबद्दल शिंद्यांनीं निकड लाविली. तेव्हां नानांनीं कळविलें कीं, 'कूच झाल्याशिवाय ऐवज मिळत नाही. जांबगांवास गेल्यानंतर निम्मे व गंगापार झाल्यानंतर निम्मे याप्रमाणें ऐवज चुकता करूं.' यास शिंद्यांनीं उत्तर केले कीं, 'ओढघस्तीमुळें ऐवज हातीं आल्याशिवाय लोक कूच करीत नाहीत. आणखी असें कीं, श्रीमंतांस तुम्हांकडून कांहीं इजा पोचूं नये म्हणून गद्रे, शेळकर, पिंगळे व बजाबा शिरोळकर यांपैकी दोघांस ओलीस द्यावें. एक संवत्सरपावेतो सर्व यथास्थित व सुरळीतपणें चालेल म्हणजे त्यांस सोडूं. ऐवज हातीं आल्या-बरोबर आम्ही कूच करितां.' पण नानास दौलतरावाचा भरंवसा बिलकुल नव्हता, म्हणून कांहींच निकाल न लागतां प्रकरण चिघळावयास लागलें. तरीसुद्धां प्रकरण जास्त चिरडीस जाऊं नये म्हणून नाना आपल्याकडून खटपट करीत होता. फिलोज (Michael Philose) नांवाचा इटालियन युरोपियन शिंद्याच्या कंपूचा अंमलदार होता; त्यास नानांनीं मध्यस्थी घालून शिंद्याची समजूत घालण्याचा पांचसात वेळां प्रयत्न केला, पण सर्व खटाटोप व्यर्थ गेला. शिंद्याच्या त्रासानें लोक इतके त्रस्त झाले होते कीं, 'शिंदे जातील तेव्हां देशाचा भोग संपेल' असें लोक बोलूं लागले.

अशा तऱ्हेनें नाना, बाजीराव व दौलतराव यांचीं मने एकमेकांविषयीं कलुषित झाली. कोणी कोणाकडे जाईना. ऐवज टाकावा म्हणून शिंद्यानें नानाशीं एकसारखी रोहिलेगिरी चालू केली; तेव्हां बैरभावाचा स्फुलिंग केव्हां पेट घेईल आणि आगीचा डोंब उसळेल याचा नेम लागेना. नानानें अत्यंत बंदोबस्तानें राहण्यास सुरुवात केली. पेशव्यांच्या वाड्याभोंवतीं शिंद्यांचा पहारा कडक झाला. लोकांत गडबड उडाली. क्षणाचा भरंवसा लागेना. मातबर सरदारमंडळी व खुद्द नाना फडणीस आपआपल्या

फौजा सज्ज ठेवून दिवस अत्यंत शिस्तीने व काळजीने लोटू लागले. 'नाना फौजेनिशी बाहेर पडणार, व त्याने एकदां का पुणे सोडिलें म्हणजे मग त्यास पकडणें फार कठीण जाईल. ठिकठिकाणची सरदारमंडळी व दरबार त्यास साहाय्य करतील, व मग तो आपली चटणी उडविण्यास कमी करणार नाही.' अशी साधार भीति शिंदे व सर्जेराव या उभयतांस वाटू लागली. तेव्हां नानास शह देण्यास धाकदपटशा व दरबारी राजकारणें यांचा कांहींएक उपयोग होत नाहीसं पाहून सर्जेरावानें नानाचा विश्वासघात केला. तो प्रकार असा—

'ऐवज द्या म्हणजे मग कूच करतो, ओढवस्तीमुळें लोक माझें ऐकत नाहीत' वगैरे भाषा शिंद्यानें सोडून दिली व नरमाईचें धोरण स्वीकारलें. शिंद्यानें हा पालटलेला रंग नानाच्या लक्षांत आला नाही असें नाही, कारण नानासुद्धां कांहीं कच्च्या गुरूचा चेला नव्हता; पण एकदां का माणसास विपरीत काल आला म्हणजे मग त्याची बुद्धि चलित होते हेंच खरें. त्या वेळीं युरोपियनांची वागणूक साधारणपणें रीतसर व प्रामाणिकपणाची असे. त्या वेळपर्यंत तरी त्यांनीं कोणाचा उघड उघड विश्वासघात केल्याचें उदाहरण नसल्यानें नानांचा युरोपियनांवर विश्वास असे; पण या भरंवशाच्या म्हशीसच पुढें टोणगा झाला. शिंद्यानें सुद्धां हा घाट मोठ्या शहाणपणानें घातला. प्रथम त्यानें बाणाजी शेटे प्रभूति आपली सरदारमंडळी नानाकडे मध्यस्थीस धाडली. आतां आम्ही कूच करतो, तेव्हां एकवार तुम्हीं आमच्या येथें भोजनास यावे. या गोष्टीस नाना लवकर तयार होईना. कारण शिंदे व सर्जेराव आपला कांहीं घातपात करतील अशी नानास शंका होतीच. अशा स्थितींत नानाच्या भरंवशांतील कोणी मनुष्य हातीं लागल्या-शिवाय नाना आपल्या कबजांत येणार नाही हें सर्जेरावानें ताडलें, व नानाच्या साधारणपणें विश्वासांतील मनुष्य मोकिल फिराज हा होता त्यास त्यानें या कार्यासाठीं तयार केलें व नानाकडे पाठविलें. मोकिलनें बायबलवर हात ठेवून शपथ घेतली कीं, शिंद्यांनीं आपला करार मोडल्यास मी आपल्या कंपूनिशीं तुम्हांस येऊन मिळें. अशा तऱ्हेनें मोकिलनें जांभिनकी घेतल्यानंतर शिंद्यानें कूच करण्याची तयारी केली, आणि त्यास निरोप देण्याकरितां शिंद्याकडे नानांनीं ३१-१२-१७९७ ला रविवारी जाण्याचें ठरलें. मोकिलनें हें काम इतकें रेटलें. सर्जेराव येथेंच थांबला नाही; तर त्यानें

नानाच्या भरंवशांतील दुसरा सरदार यशवंतराव घोरपडे यासहि कांहीं लांचलुचपतीने आपल्याकडे वश करून घेतलें. त्यानें हि शिंद्याच्या मनांत कांहीं कपट नाहीं अशी नानाची खातरजमा करून दिली; तेव्हां त्या दिवशीं आपला अरबांचा रिसाला व कांहीं साथीदार घेऊन नाना शिंद्याच्या भेटीस गेला. प्रथम कांहीं कुशल. प्रश्न झाले. नंतर नाना, मोकील व शिंदे कांहीं खलबतासाठीं निराळ्या जागेत गेले. तेथे जातांच बायबलवर हात ठेवून शयथ घेणाऱ्या हातांनीं नानास चकडचंद केले ! मोकीलचें हें कृत्य पाहून नाना थंडच पडला ! अशा तऱ्हेनें सजेंरावानें आपला डाव साधला, व ज्या पायरीच्या आधारानें त्यानें शिंद्याकडे प्रवेश केला तीच सपशेल मोडून टाकली. हा सजेंरावाचा पहिला पराक्रम होय !

ह्या बनावानें पुण्यांत मोठा हाहाकार उडाला. लोकांचीं तोंडे काळीं-ठिक्कर पडलीं. सर्व पुण्यावर प्रेतकळा पसरली. नानाच्या अरबांनीं खूप दंगा केला, बरेच लोक कामास आले, पण शिंद्याच्या फौजेनें त्यांस उधळून लावले. याच वेळीं पेशवाई नष्ट झाल्याचा भास झाला. नानाच्या कैदेविषयी त्या वेळचे उद्गार असे आहेत, 'नानास कैदेत घालण्याचा विधि समाप्तीस गेला; याउपरी श्रीमंतांचे राज्याचा आळा गेला. आतां जो जबरदस्त त्याचेच पागोटें वांचेल.'

सजेंरावानें फेकलेल्या विश्वासघाताच्या सरकफांसांत नानासारखा मुरब्बी मुत्सद्दी अडकला. अशा तऱ्हेनें नानाचें विघ्न निर्वेध झाल्यावर सजेंरावाच्या पाशवी वृत्तीस मोहोर आला; आणि त्याच्या डोक्यांतून प्रत्यक्ष यमराजालाहि लाजवतील अशा सूडाच्या व छळाच्या कल्पना निर्माण झाल्या. त्या सर्वांचे प्रयोग या महाभागानें पेशव्याच्या राजधानींत केले; व कांहीं काल ही पुण्यपुरी नसून यमपुरी आहे कीं काय असा देखावा त्यानें निर्माण केला !

कोणाच्या पाठीची चाबकानें चामडी लोळव, कोणास तोफेच्या तोंडीं दे, कोणाचे नाक-कान कापून त्याची धिंड काढ, कोणाच्या हातापायांस बाण बांध व ते पेटवून त्याची अंतरिक्षांत खानगी कर, कोणाच्या गुह्य ठिकाणास चाप लाव व ताडण कर असे अनंत प्रकार सजेंरावानें सुरू केले !

नाना फडणिसांच्याबरोबर दादा गद्रे, आबा शेलकर, बजाबा शिरोळकर व राघोपंत गोडबोले वगैरे मंडळींस अटक करण्यांत आली. महिना-पंधरा दिवस त्यांस कैदेत डांबून नाना तऱ्हेचा धाकदपटशा करण्यांत आला, व

ज्याच्या त्याच्या लायकीप्रमाणे दहावीस लक्ष रुपये दंड उकळण्यांत येऊन सोडून देण्यांत आले. नानांचे दुसरे साथीदार त्रिंबकराव परचुरे, नारोपंत चक्रदेव, नारायण बाभूराव वैद्य, गोविंदराव पिंगळे, बाबा फडके, अप्पा बळवंत, राधोपंत निजसुरे वगैरे मंडळीसमुद्धां ठाणबंद करण्यांत आले. त्यांच्याजवळ जो कांहीं द्रव्यसंचय असेल नसेल तो सर्व लुबाडण्याचा उद्योग अत्यंत क्रूरपणाने सुरू झाला. या कामांत बाजीरावास अमृतराव व बाळाजी कुंजीर यांचे साथ्य होते; पण या सर्वांचा सूत्रचालक सर्जेराव घाडगा होता. च्यंबकराव परचुरे याने आगणाजवळील सर्व ऐवज सरकारांत देऊन तीन लक्ष रुपये शिंद्यास दिले व काशीयात्रेस कायन जाण्यासाठीं निरोप घेतला. त्यानें हे सर्व बाळाजी कुंजिरामाकडे केले; पण कांहीं अंतरावर त्रिंबकराव परचुरे जातो न जातो तोंच त्यास पकडून बाजीरावाने माघारी आणिले. लगेच सर्जेरावबापूची स्वारी वाड्यांत आली. परचुरे याजवर अनेक तऱ्हेचा निकर्ष करण्यांत आला. नारायणराव वैद्य यास चाबकाच्या फटकाऱ्यांनीं मरे-मरेतों मारण्यांत आले. तीच अवस्था अनेकांची झाली. अशा तऱ्हेनें सर्वां-वर प्रसंग कठीणच. प्रत्येकाच्या प्राणावर बेतलेली. कोणास नागडेउघडे करून तोफेवर बसविले, कोणास छड्यांनीं नखशिखान्त फोडून काढले, कोणास पाण्यावांचून ठार केले. असल्या राक्षसी उपायांनीं लोक हैराण करून ह्या प्रत्येकापासून जास्तीत जास्त पैसा उकळण्यांत आला. बाभूराव केशवाचा पुत्र चितोपंत देशमुख यास मारिले.

याप्रमाणे पुणे शहरांत हा कहर सतत सहा महिने चालू होता. नानाचा चुलत-पुतण्या गंगाधर गोविंद भानू याजपाशीं जबरदस्त पैसा सर्जेराव मागू लागला. तो गंगाधरपंत देईना, तेव्हां अंगाला चाप लाविले; तारीख १०-४-१७९८रोजी त्यास तापलेल्या तोफेवर बसविले; पायांस धोंडे बांधिले; विस्तव करून दोनप्रहरीं उष्ण तोफेवर बसविले; नाजुक जाग्यास झळ लावून ताडणहि झाले. असल्या सैतानी हालअपेष्टा पाहून सर्जेरावास गंगाधरपंताची दया आली नाही, पण काळास आली व त्यांतच त्याचा अंत झाला ! त्याचा छळ येथेच संपला नाही. त्याच्या दोघी स्त्रिया सती जाऊ लागल्या, तेव्हां घाडगा इतका क्रूर की त्या नराधमाने ५ लक्ष रुपये मागितले. शेवटीं पुण्याहून परवानगी आणून त्यांनीं वाई येथे सहगमन केले. गंगाधर भानूचा वध होण्यापूर्वी अवघे दोनच दिवस त्याचा बाप वारला,

म्हणूनच त्याचा पुत्रशोकाचा प्रसंग टळला ! अशा तऱ्हेने नानाचें चुलत-घराणें सजेंरावाच्या क्रोधानलांत खाक झालें. आतां खुद्द नानाची जिंदगी लोहगडावर होती व तो किल्ला धोंडोपंत निजमुरे याच्या ताब्यांत होता. ही सजेंरावाची धोंड आतां आपणावर येणार हें जाणून त्यानें ता. ९-४-१७९८ रोजीं सरकारांत लिहून कळविलें कीं, येथें काय जिंदगी असेल ती सर्व पाहून घ्या व माझे अब्रूस धक्का न लागेल असा बंदोबस्त करा. पण धोंडोपंताच्या लिखाणास विचारतो कोण व दाद लागते कशी ! सजेंरावाचे लोक तेथें गेले असतां धोंडोपंतानें किल्ला तर हवालीं केला नाहींच, उलट निजमुरे यांनीं मोठ्या हिकमतीनें वागून हल्ला करणाऱ्या लोकांस दाद दिली नाहीं.

चिमाजीअप्पास गादीवर आणला म्हणून परशुरामभाऊवर बाजीरावाची अत्यंत वक्रदृष्टि. त्यानें सजेंरावास सांगून भाऊची मालमत्ता जप्त केली. हें प्रकरण एकट्या भाऊवरच थांबलें नाहीं, तर बाजीरावानें इतर पटवर्धनांचाहि छळ केला. पांचपन्नास लाख रुपये उपटण्याचें तें एक साधन झालें. त्यानंतर हरि विष्णु सहस्रबुद्धे यानें चिमाजीअप्पास जबरदस्तीनें पालखींत बसविलें म्हणून त्यास सरकारवाड्यांत नेऊन पन्नास कोरडा मारला. पाठींतून रक्त फार गेलें. हाताचे बोटांस व कानांस चाप लाविले. एक कान तुटला. मार दिल्यानंतर बाजारांतून गळोगळीं फिरविलें. चिमाजीच्या आग्रहावरून हा प्रकार झाला असें म्हणतात. चिमाजीअप्पानें असा आग्रह धरावाच, कारण तसें न करील तर एखादे वेळेस त्याच्याहि जिवास धोकाच.

अशा तऱ्हेनें सजेंराव, बाजीराव व दौलतराव या त्रयीनें आपल्या सैतानी लीला पुण्यांत अव्याहत चालू ठेवलेल्या पाहून लोक गांगरले व घाबरले.

त्या वेळच्या सजेंरावाच्या राक्षसी लीलांबद्दल कांहीं उद्गार आतां नमूद करूं. “एक द्रव्याचें कूळ नाना, त्यांचे हातींच आहे. त्यास खाणार. नाना-कडील सर्व माहीतगार मंडळी लष्करांत नेऊन धाकपटश्या दाखवून ऐवज काढिला. गांवांतील सावकारांचे घरीं सरकारी माणसें बसलीं.”

“खुद्द सजेंराव बायजाबाईंच्या लग्नानंतर दहावे दिवशीं नानाच्या बाळांत राहिला. नानाच्या देवघरांत नित्य अजापुत्राचा वध चालला आहे. पुण्यांतील गृहस्थांस दक्षिण दिशेच्या स्वामीप्रमाणें घाडग्याचें भय झालें आहे. श्रीमंतांसमक्ष सजेंराव शिर्वागाळ करतात. बाळाजी कुंजीर त्यांचे मसलतींत. श्रीमंतांचे चित्तांत कांहीं गैर येत नाहीं. नाना शिष्याचे

गोटांत होते त्यांस ता. ६-४-१७९८ रोजी रात्री चंद्रोदयानंतर दोन घटकांनीं अहमदनगरास कैदेस नेले. ईश्वराचे चित्ती याउपरी ब्राह्मणांचा हुकूम चालू नयेसं झालें. श्रीमंतांपाशीं मुखत्यार नारोपंत चक्रदेव, पिंगळे व कुंजीर हे आहेत. काळ फार कठीण आला आहे. राज्य बिघडतेंसें दिसतें.”

ता. १५-४-१७९८ रोजी चाळीस वर्षे मराठी राज्याच्या सर्व घडामोडी पाहिलेला पुरुष अप्पा बळवंत मेहेंदळे हा एकाएकीं आत्महत्या करून मरण पावला. “अप्पासारखा पुरुष होणें नाहीं. त्याजपाशीं पैका मागूं लागले; तेव्हां अब्रूसाठीं अमृत प्राशन केलें आणि देवाधीन झाले !”

अशा तऱ्हेनें सर्जेरावानें पेटविलेल्या या यशकुंडाची झळ बाजीरावास पोचूं लागली. त्यामुळे शिंदे व बाजीराव यांत तेढ उत्पन्न झाली व ती विकोपास गेली. बाजीरावाचे हातीं काडीइतकाहि अधिकार राहिला नाहीं. तेव्हां बाजीरावानें सर्जेरावापासून आपल्या लोकांचें संरक्षण करण्यासाठीं मोरोबा-दादा व फडके वगैरे आतमंडळीस पुणें सोडून जाण्याचढल सल्ला दिली. त्याबरोबर बाजीरावाजवळ आपला पहारा जास्त कडक तऱ्हेनें बसविण्याची खटपट शिंद्या करूं लागला, त्यासरशीं बाजीरावानें स्वतः पुणें सोडून जाण्याचा बेत केला. मे महिन्याच्या आरंभीं एक दिवस दौलतराव बाजीरावाचे भेटीसाठीं वाड्यांत आला असतां बाजीरावानें त्याची खूप कान-उघाडणी केली. सर्जेरावाचा बंदोबस्त करा म्हणून निक्षून सांगितलें. दोन घटका खूप खलबेतें झालीं. शिंद्यांनीं घातलेल्या अटी बाजीरावानें साफ नाकारिल्या. चिमाजीअण्णानें तर शिंद्यास ताडूकन् सांगितलें कीं, “आम्ही धनी नाहीं, तुम्हीच सर्व मालक, कराल ती पूर्वदिशा !” लोकांस धीर उरला नाहीं. शहरांत सगळीकडे हाहाःकार उडाला. क्षणाचा भरंवसा येईना, कोणाचा जीव केव्हां जाईल, कोणाची बेअब्रू कशी होईल याचा कांहींच नेम धरवेना. सर्व लोक हवालदिल झाले. जो तो आपआपला प्राण घेऊन पळूं लागला. लोकवस्ती कोंकणाकडे हलली. उभयतां श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या पळाल्या अशीहि आवई उठली. ही पळापळ पाहतांच सर्जेरावानें शहराची नाकेबंदी केली; त्यामुळे लोकांची कुचंबणा व हलाल झाले. सुटण्यास मार्ग उरला नाहीं. बाजीरावाच्या हातांत काडीइतकीहि सत्ता राहिली नाहीं. खुद्द त्याचें तरी पागोटें ठिकाणीं राहतें कीं नाहीं याची त्याची त्यासहि शंका वाटूं लागली. त्यामुळे बाजीरावाची चोहोंकडे छीःथूः झाली. पूर्वी कधीं न

घडलेले व ऐकलेले निघ प्रकार आपल्यासमक्ष व आपल्या समतीनें होतात, ही गोष्ट बाजीरावाच्या मनास फार झोंबू लागली. निदान दोन कोट रुपये तरी सजेंरावानें पुण्यांतून उकळले. हा सर्व प्रचंड पैसा त्यानें नानाकडील लोकांकडे खणत्या लावून उभा केला. बाजीरावाच्या लोभांतील लोकांसहि त्याची आंच पोहोचली, त्यामुळें बाजीराव फारच चिडला; पण ही पेटलेली आग विझाविणें आतां त्याच्या हातांत नव्हतें. सजेंराव पलिते पेटवून एकसारख्या घरांना आगी लावीत होता. त्यामुळें शिंदे व बाजीराव यांच्या मनांतील तेढ वाढली. शिंदे बाजीरावाच्या मनांतून उतरला.

पुढें शिंदे बाजीरावास भेटण्यासाठीं आला असतां बाजीरावानें फार कडक वृत्ति धारण केली. शिंद्याची फौज बाहेर ठेवून त्यास एकट्यासच आंत घेतलें व त्याची अप्रतिष्ठा करून चांगली खरडपट्टीहि काढिली, तेव्हां शिंद्यानें सजेंरावाचा थोडा निग्रह केला. बाजीराव इतकें करूनच थांबला नाहीं, तर त्यानें मालोजी घोरपडे व मानाजी फाकडे वगैरे सरदारांस सजेंरावास पकडण्यासाठीं धाडलें. त्यांनीं ताबडतोब जाऊन नानाच्या वाड्यास गराडा घातला व तोफा रोंखल्या; तेव्हां फकीरजी गाढवे व सजेंराव घाडगे भयभीत झाले आणि बाजीरावाच्या भेटीस वाड्यांत आले. त्यांची पालखी व फौज बाहेर ठेवून त्यांस पायउतार बाजीरावानें रुघर बोलाविलें आणि त्यांस अनेक प्रकारें फजीत केलें.

गोष्टी इतक्या थरास आल्या तेव्हां सजेंरावानें लोकांच्या घरीं बसविलेल्या चौक्या उठविल्या. सजेंरावास नरम व सर्द करण्यासाठीं म्हणून नारायणराव बक्षी व देवजी गौळी या उभयतांस याच संधीस दौलतरावानें मोकळें केलें व त्यांचा बहुमान केला. नारायणराव बक्षीनें दौलतरावाची खूपच हजेरी घेतली व चांगलीच कानउघाडणी केली. तेव्हां दौलतरावास सजेंरावाबद्दल फारच चीड आली. प्रकरण असें हातघाईवर आलेलें पाहून सजेंरावानें जांबयाची समजूत घालण्यासाठीं नेहमींच्या ठेवणीच्या हत्याराचा उपयोग केला. “त्यानें आपली स्त्री, कन्या व कलावन्तीण अशा तिघांस एका खोर्लांत घालून तेथें दौलतरावास नेलें. चार प्रहर त्रिवर्ग स्त्रिया व शिंदे एकत्र होते.” याचा अर्थ काय असेल तो असो; पण या उपायाचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. कारण यानंतर सजेंरावास पुढें लवकरच कैद झाली.

२ :: बायांवर हत्यार व शेणवी सरदारांची समाप्ति

पाठीवर मारलेल्या आसुडांच्या तडाख्यांनीं उडणाऱ्या रक्ताच्या चिळ-कांड्या, अन्नपाण्याचांचून प्राण सोडणाऱ्या जात्या जिवांच्या करुण किंकाळ्या, समशरीनें व तोफेच्या धडाक्यानें गगनांत गिरक्या घेत गेलेलीं शिरकमले, व भूमीवर नाचणारीं कबंधें ह्या साहित्यांनीं पुण्यास मसणवटींतील अमावास्येची मध्यानहीची अवकळा आणिली होती. पण ह्या त्वाईस सुरुवात झाली ती घायजाबाईच्या लग्नांतील मंगलाष्टकांनीं ! कारण ह्या लग्नांनें सजेंरावाच्या हातीं सर्व सत्ता गेली आणि त्या सत्तेचा दुरुपयोग करून सजेंरावानें अवध्या पुण्याची होळी केली.

बायजाबाई ही सजेंरावाची मुलगी. हिचा जन्म सन १७८४ त झाला. हिच्या आईचें नांव सुंदराबाई ऊर्फ नानीसाहेब. ही सातारजवळच्या बाजीराव पाटणकराची मुलगी. बायजाबाई त्या वेळच्या स्त्रियांत अत्यंत रूपवान होती. तिच्या सौंदर्याविषयींची कीर्ति सर्व महाराष्ट्रांत पसरली होती. त्या वेळच्या इतिहासकारांनीं व लेखकांनीं 'दक्षिणेची सौंदर्यलतिका' असा तिचा गौरवपर उल्लेख केलेला आहे. ती गोरपान, सशक्त व नाकीडोळीं नीटस होती. तिचे सर्व अवयव बांधेसूद, घोंसदार आणि रेखीव होते. ती घोड्यावर बसण्यांत पटाईत व धाडसी होती. ह्या गुणांबद्दल तिची ख्याति सरदारांत पसरली होती. तेव्हां दौलतरावासारखा ऐश्वर्यसंपन्न व रंगेल तरुण तिला वरण्यास एका पायावर तयार होता.

किंबहुना त्याकडून तसे प्रयत्नहि चालले होते. पण शिंद्याची जातकुळी हीन असल्यामुळे आपण दौलतरावास आपली मुलगी देणार नाही असे सजेंराव गर्जत होता. पण हे त्याचें गर्जणें म्हणजे 'गजेंल तें पडेल काय' यापैकींच. हें सर्व ओढून ताणून आणलेलें चंद्रबळ होतें. पोटांत हेतु अगदीं निराळा. दौलतरावाकडून पुष्कळशी दौलत व अधिकार मिळाल्यास तो ही पोटाची दौलत बहाल करावयास तयार होता.

आतां हें लग्न सजेंरावाच्या मुलीचें, व तें दौलतरावाशीं व्हावयाचें; तेव्हां मध्यस्थ बाजीरावच असावयाचा व तसा तो होताहि. कारण या लग्नाच्या निमित्तानेंच या तिघांमध्ये असा एक गुप्त करार झाला कीं, शिंद्याची दिवाणगिरी सजेंरावास द्यावयाची; आणि बाजीरावानें सजेंरावाचे हस्तें दोन कोट रुपये शिंद्यास द्यावयाचे; व या देणगीबद्दल शिंद्यांनीं बाजीरावास गादीवर आणण्यासाठीं नानास मदत करावयाची; इतकेंच नव्हे तर पुढें श्रीमंत नानाच्या तडाख्यांत न सांपडतील व नानापासून त्यांचें संरक्षण होईल असा बंदोबस्त ठेवावयाचा. या कराराप्रमाणे सर्व गोष्टी झाल्या.

असा हा करार ठरल्यानंतर लग्नाच्या वाटाघाटीस जरा मूर्त स्वरूप येऊ लागलें. सन १७९७ च्या पावसाळ्यापासून ह्या लग्नाची वाटाघाट जोरांत सुरू झाली. घाडग्याचीं मुलेंमाणसें कागलास राहात असत त्यांस आणण्यासाठीं दोनशें स्वार व इतर लवाजमा शिंद्यांनीं धाडला. घाडग्याची पोर पेशव्यांचा सरदार शिंद्या यांस देऊं केली, तिला नेण्यासाठीं हें लष्कर आलें आहे, ही वार्ता लोकांत पसरली. कोल्हापूरचे महाराजांसहि कळली, तेव्हां महाराजांचे कारभारी रत्नाकरपंत यांनीं महाराजांस सल्ला दिला कीं, घाडग्याची मुलगी देऊं नये. तेव्हां तिला सामानगडाकडे पळविली. हें पाहून दौलतरावानें धाकदपटशा दाखविला आणि निकडीचीं माणसें धाडिलीं. त्याबरोबर महाराज नरम पडले व पोर पुण्यास आणिली.

नानाला पकडण्याचें कारस्थान सिद्धीस गेल्यानंतर दोनतीन महिन्यांनीं हें लग्न ता. १६-३-१७९८ रोजीं मोठ्या थाटानें पार पडलें. या लग्नाचें मोहलें रुप्याचें, त्यास सोन्याचा चांदवा व मोत्यांच्या झालरी लाविल्या होत्या. याप्रमाणें हें काम पार भारी झालें. जणुं इंद्राचें वैभव दोन घटका व्हास्तीस पुण्यपुरीस आलें. हा संबंध घडून येतांच सजेंरावाच्या स्थितींत

एकदम जमीन-अस्मानाचें अंतर पडलें. साध्या शिलेदाराचें एका मोठ्या व बलाढ्य सरदाराच्या दिवाणांत रुपान्तर झालें. सखाराम घाडग्याचा सर्जेराव घाडगा झाला ! मानकरी मुजरे करूं लागले व भालदार ललकारूं लागले !! अशा तऱ्हेनें सर्जेराव दौलतरावांचे मामासाहेब झाले. अशी इतमामाची प्रभावळ मिळतांच सर्जेरावाच्या कर्तबगारीस तेज चढून ती चमकूं लागली. मात्र हें लग्न करवीरकर महाराजांस निखालस मान्य नव्हतें; कारण कुंकोत्री देऊन एका कारकुनास सर्जेरावानें धाडलें होतें, त्या कारकुनास महाराज उणेंअधिक बोलले. त्यावरून छत्रपतींचे वकील पुण्यांत होते त्यांस २३-३-१७९८ रोजीं शिंद्याकडून कैद झाली व त्यास लष्करांत नेलें. असो. येणेंप्रमाणें फारशीं विघ्नें न येतां हें लग्न एकदांचें पार पडलें.

सर्जेराव दौलतरावाचा सासरा झाला, त्याच्या हातांत सत्ता आली; आणि या वेळेपासून सहासात वर्षे त्याने धरपकड, खून, कत्तली, जाळपोळ, लूट व मारामाऱ्या यांचा कहर उडवून दिला. या रणधुमाळींत प्रान्तच्या प्रान्त बेचिराव झाले. या त्याच्या कृत्यांवरून तो एक आगलाव्या, पाषाण-हृदयी, आडमुठा शिलेदार होता असें मात्र समजूं नये; त्याच्या हातीं सत्ता होती, मोठें लष्करी सामर्थ्य होतें, म्हणूनच तो या गोष्टी करूं शकला असें मात्र नाही. त्याचें बुद्धिसामर्थ्य अलोट होतें. त्याच्या धूर्तपणापुढें मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांनीं हात टेकले. त्याच्या चाणाक्षपणापुढें मोठमोठालीं कारस्थानें लटपटलीं. त्याच्या साहसी वृत्तीपुढें मी मी म्हणणारे पराक्रमी वीर हतप्रभ झाले. कोणाहि मोठ्या माणसावर वार करतांना त्याचा हात चांचरला नाही कीं वृत्ति बावरली नाही. त्याचें मन वज्रासारखें कणखर होतें. त्यानें शेंकडों कारस्थानें रचलीं व हिकमतीनें तीं तडीस नेलीं. त्यानें टाकलेला एकहि डाव त्याचे अंगावर आला नाही. असा असामान्य पुरुष मराठी राज्याच्या अंतकाळीं दौलतरावाच्या हातीं लागला असतां, त्याचा उपयोग राज्ययंत्र सुव्यवस्थित करण्याकडे न होता केवळ आत्मनाशाकडेच झाला ! याचीं कारणें फक्त दोनच; एक म्हणजे आमचें व्यक्तिप्रधान राजकारण, आणि दुसरें, आपसांतील हेवेदावे उगवून घेण्याची खुनशी वृत्ति !

सर्जेरावानें महादजी शिंद्याच्या बायकांच्यावर हात टाकला तो प्रकार आतां सांगावयाचा. महादजीच्या पश्चात् त्याच्या तीन बायका लक्ष्मीबाई,

भागीरथीबाई व यमुनाबाई आणि रक्षा केशरी अशा होत्या. त्यांचे व दौलतरावाचे कधीच फारसे सख्य नव्हते. त्याचे दत्तविधानाचे वेळी लक्ष्मीबाईने हरकत घेतली; पण या वेळी बाकीच्यांनी या दत्तविधानास संमति दिल्याने आणि दौलतरावाने त्या सर्वांचा बंदोबस्त व व्यवस्था नीट तऱ्हेने ठेवण्याचे अभिवचन दिल्याने त्याचे दत्तविधान झाले. पुढे शिंद्यास पैशाची अडचण भासू लागली, तेव्हा त्याचे बायांच्याकडे दुर्लक्ष झाले व त्यांची उज्जनीस आबाळ होऊ लागली. यामुळे उभयतांत कटकट सुरू झाली; तेव्हा आपली व्यवस्था नीट लावून घेण्याकरिता त्या सन १७९७ त पुण्यांत आल्या. येथपर्यंत सर्व ठीक होते; पण पुढे एक मोठी चमत्कारिक गोष्ट घडून आली, ती अशी की, बाया पुण्यास आल्यानंतर भागीरथीबाई व दौलतराव यांची सलगी जमली ती इतरांस खपेना. तेव्हा त्या अद्वातद्वा बोलू लागल्या. लक्ष्मीबाई पहिल्यापासूनच दौलतरावाच्या विरुद्ध होती. तिने विशेष पुढाकार घेतला. तीस नानाचा पाटिबा होता. सजेंरावाने त्यांस समक्ष भेटून त्यांची समजूत घालून त्यांस जांबगांवास नेण्याचा प्रयत्न केला; पण बाया सजेंरावावर जास्तच उसळल्या. सजेंरावाचे तोंडसुद्धा पाहावयाचे नाही असे त्यांनी ठरविले व त्याप्रमाणे वर्तन करण्यास सुरुवात केली.

आडवे आले की कापून काढावयाचे, हाच ज्याचा दंडक अशा सजेंरावाशी आपली गांठ पडली आहे हे त्या बायांस काय माहीत ! तेथे कोणाची भीड नाही, कोणाची मुर्वत नाही. सजेंरावाने प्रथम गोडीगुलाबीने समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांत यश येत नाही असे पाहतांच, एक दिवस त्याने बायांस तंबूबाहेर जबरदस्तीने ओढून चाबकाने बेदम फोडून काढले. दिल्लीची बादशाही स्वशांत घालणाऱ्या महादजी शिंद्याचे वैभव ज्या जुन्या सरदारांनी पाहिले होते त्यांस ह्या बायांची ही दैन्यावस्था पाहून फारच वाईट वाटले ! त्यांतून सजेंरावासारख्या सामान्य माणसाने त्यांच्या अंगावर हात टाकलेला पाहून तर त्यांच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. विशेषतः पाटीलबावाच्या लोभातील शेणवी सरदारांस तर हा प्रकार बिलकुल आवडला नाही व त्यांनी बायांच्या वतीने दौलतरावाशी बोलणे चालविले. दौलतरावाने जरा नरमाईचे धोरण ठेवून. त्यांची समजूत काढण्याचे इराद्याने, बायांनी तर्त बऱ्हाणपुरास

मुकाम करावा असें बोलणें चालविलें. पण ह्या सर्व गोष्टी तडीस जाण्यास शेणवी सरदारांचा मोठा अडथळा होईल व प्रकरण चिघळून तडीस जाणार नाही अशी सर्जेरावाची खात्री झाली; म्हणून सर्जेराव शेणवी सरदारांच्या मार्गे लागला. त्यानें बायजाबाईंचें लग्न होतांच मार्च महिन्याच्या पहिल्याच आठवड्यांत नारायण जिवाजी बक्षी व देवजी गौळी यांस नगरच्या तुरुंगांत पाठविलें. बायांस नानाचें पाठबळ होतें म्हणून त्यांस लग्नाच्या आधींच अटक करण्यांत आली होती. अशा तऱ्हेनें लग्नाच्या आधीं एक व नंतर एक, मिळून नाना व बक्षी यांचे कांटे सर्जेरावानें काढून टाकले व आपला मार्ग मोकळा केला. यानंतर लवकरच रायाजी व रामजी पाटील हे दोन मातबर सरदार आपोआपच दौलतरावापासून दूर झाले; व अशा तऱ्हेनें सर्जेरावाच्या हातांत मराठ्यांची सर्व शक्ति एकवटली आणि दौलतरावास सर्जेरावानें पूर्णपणें ग्रासलें.

सर्जेराव व दौलतराव या उभयतांचें बायांविषयीचें धोरण सरळ नसून कपटी होतें. बायांना बऱ्हाणपुरास नेण्याची हूल दाखवून त्यांस नगरांत कैदेत ठेवण्याचा त्यांचा बेत होता. बायांची चीजवस्तु व जडजवाहीर दौलतरावाजवळ होतें, तें परत देण्याबद्दल त्यांनीं दौलतरावाकडे तगादा लावला व तें हार्ती आल्याशिवाय त्या कूच करण्यास तयार होत ना. दादा-बाबा करून पाहिलें, पण समज पडेना. तेव्हां वैशाख वद्य ३० चे दिवशीं सर्जेरावानें बायांस पुन्हां बेजरब मारहाण करून जबरदस्तीनें पालख्यांत बसविलें. बिचाऱ्यांनीं पुन्हां रडून आकान्त केला. हा सर्व अत्यंत खेदजनक व करुण प्रकार पाहून सर्वांची अंतःकरणें विदीर्ण झालीं; व त्यांच्याबद्दल साहजिकच सहानुभूति उत्पन्न झाली. बऱ्हाणपुरास नेण्याचें नुसतें ढोंग असून, आपणांस नगरांत कैद करणार आहेत हा दौलतरावाचा गुप्त बेत बायांस कळला. बायांना मारहाण केल्याची बातमी मर्वत्र पसरली; त्यामुळे दौलतरावाची जिकडे तिकडे नाचकळी झाली; आणि बायांस अनुकूल असें वातावरण सर्वत्र निर्माण झालें. हें प्रकरण दौलतरावास चांगलेंच जाणवेलें. बायांना मारपीट केल्यामुळे दौलतरावाच्या अब्रूचे धिंडवडे निघाले; लोक तोंड बाहेर काढूं देईनात. तेव्हां लोकांचीं मनं शान्त करण्याकरितां दौलतरावानें नगराहून नारायणराव बक्षी व देवजी गौळी या उभयतां जुन्या

वजनदार कारभाऱ्यांस माघारीं आणून पुन्हां कारभार पाहण्याविषयीं सांगितलें; तेव्हां नारायणराव म्हणाला, “ मला तुमचा कारभार नको. मर्जोस असेल तर पोटास द्या.” हें उत्तर ऐकून वास्तविक दौलतराव चिडून जावयाचा, पण तसे न होतां त्यानें कारभार पुन्हां हातांत घेण्या-विषयीं आर्जेवें केलीं, तेव्हां बक्षी पुन्हां कारभार करूं लागला. नारायणरावानें कारभार हातीं घेनांच त्याचें सर्व तैन्य त्याच्याभोंवतीं जमा झालें. उत्तर-हिंदुस्थानांत लवचा दादा व जगोबा बापू ह्यांची इंग्रजांशीं लढाई जुंयली. नारायणराव बक्षीचा नीट जम बसलेला पाहून व त्याची सेना एकत्र जमा झालेली पाहून आगलाव्या सजेंरावास स्वस्थ बसवेना. त्यानें दौलतरावास बक्षीचें डोकें मारावयास सांगितलें. ही बातमी बक्षीस कळतांच तो उघडपणें फौजेसह बायांकडे निघून गेला. त्याबरोबर त्याचे स्नेही देवजी गौळी व मुजफरखान पठाण हेहि जाऊन बायांस मिळाले. या वेळीं बायांचा मुकाम कोरेगांवाजवळ होता (ता. ७-६-१७९७).

सजेंराव व दौलतराव या द्वयानें बायांस छेडल्यामुळें त्या या दोघांवर एकसारख्या जळत होत्या. त्यांस बक्षी, गौळी व मुजफरखान या तीन मातबर सरदारांची जोड मिळतांच त्यांची वीरवृत्ति जागी झाली. उत्तरेचा दिक्पाल म्हणून ज्याचें यथार्थ वर्णन करावें अशा महाप्रतापी महादजीच्या त्या बायका होत्या. प्राणावर बेतल्यावर मांजरसुद्धां शत्रूवर झांप टाकतें; मग पाटीलबावांच्या बायकांची गोष्ट तर असामान्यच. इतकी तयारी झाल्यावर बायांनीं दौलतरावावर चालून ध्यावयाचें ठरविलें. त्यांनीं थेउरावर चाल केली, आणि घाडग्याचें पारिपत्य करण्याचा कृतनिश्चय केला. याच वेळीं बायांस साह्य करणारी अशी एक मोठी व्यक्ति त्यांस मिळाली, ती म्हणजे अमृतराव. बाजीरावास सजेंराव व शिंदे यांचा बंदोबस्त करतां येत नाहीं असें पाहून हताश झालेला अमृतराव बाजीरावास सोडून बाहेर पडला व त्यानें स्वतःच्या सामर्थ्यावर जें काय होईल तें करावें असें ठरविलें; आणि तो बायांस साह्य करूं लागला. ‘ दौलतराव कसा तुम्हांस पकडतो, आपण त्यास आतां नरम पाडूं ’ अशी घोषणा अमृतरावानें चालविली व बायांस सर्वतोपरी साह्य केलें. या वेळीं खुद्द लक्ष्मीबाई हत्तीवर बसून लढाईत पुढाकार घेत होती, व वीरांना प्रोत्साहन देत रणधुमाळीत बेधडकपणें वावरत होती.

आपण बायांचा निग्रह करावयाचा तें सर्व बाजूलाच राहून त्यांनींच

आपल्यावर चाल केली या गोष्टीने दौलतरावास नामुष्की आली. बायांनी आपणांवर हल्ला केला तेव्हां आतां आपणहि उलट लगट करून त्यांचा पाडाव करावा असें दौलतरावानें ठरविलें; पण कंपूचे अधिकारी या गोष्टीस तयार होईनात. कारण हें युद्ध शत्रूशीं नव्हतें, प्रत्यक्ष मालकिणीशीं होतें. 'कोणाशीं युद्ध करतां! मातुःश्रींची समजूत काढा' असें ते म्हणूं लागले. इकडे याच वेळीं पुण्यांत चिमाजी अप्पाचें लग्न होतें. वरातीदिवशीं रात्री शहरांत वरातीची गडचड, पण तिकडे वानवडीस बायांच्या फौजेची व शिंद्याच्या फौजेची जुंपली. मध्यरात्रीपासून एकसारखा तोफांचा धूमधडाका चालू होता. उजाडतें तों बायांच्या पलटणांनीं शिंद्याच्या फौजेस वेढा घातला. तेव्हां वेढा उठवून लावण्यासाठीं म्हणून शिंद्यानें डू-प्रेट साहेबास पलटणें व तोफा देऊन पाठविलें; पण बायांच्या पलटणांनीं अशी जोराची लगट केली कीं प्रॅटसाहेबास छावणी गांठतां गांठतां पुरे झालें. तेव्हां मात्र दौलतरावाची गाळण उडाली. काय करावें हें त्यास सुचेना. दौलतरावास काढून आम्ही दुसरा इसम दौलतीवर आणणार, अशी त्यांनीं घोषणा केली; आणि दौलतरावाच्या सैन्यांत फितुर केला. यामुळे त्याची जास्तच धांदल उडाली. तो सर्व बाजूंनीं जेर झाला तेव्हां त्यानें लगेच आपली चाल बदलली व रायाजी, रामजी पाटील आणि आबा चिटणीस यांस बायांकडे शिष्टाईसाठीं पाठविलें. 'तुम्ही सांगाल तसें मी करीन, मी आपल्या-बाहेर नाहीं.' असें नरमाईचें बोलणें सुरू केलें. असें अत्यंत नम्रपणाचें धोरण चालविलें. हे सर्व प्रकार बायांना भूल पाडून कबजांत आणण्यासाठीं सर्जेरावाच्या सांगण्यावरून दौलतराव करीत होता. 'मातुश्रींचा आग्रह कीं हल्लीं सर्जेराव वगैरे पांच असामी कारभारांत आहेत, त्यांस आमचे हवालें करा, महादजीच्या वेळच्या लोकांस पुन्हां कामावर घ्या, नाहीं तर काय घडेल तें घडो.' सर्जेरावास बायांचे हातीं देण्याचें दौलतरावानें नाकारलें, त्याबरोबर हा समेट फिसकटला. आणि उभय पक्षांत पुन्हां चकमक सुरू झाली. अमृतराव व बाया आतां कूच करून खडकीच्या बाजूला राहिल्या. तेथें त्या बेसावध आहेत असें पाहून दौलतरावाच्या पलटणीनें त्यांवर अचानक छापा घातला. ताबूत थंडे करण्याच्या निमित्तानें पलटणें खडकीच्या पुलानजीक गेली व त्यांनीं एकदम अमृतरावाच्या गोटावर तोफांचा मारा सुरू केल्या. या चकमकींत अमृतरावाची वाताहत

झाली. त्याचे डेरे, जामदारखाना, भांडीं वगैरे किरकोळ सामानसुद्धां शिल्लक राहिलें नाहीं. अमृतरावाची स्त्री व मुलगा विनायकराव पळून पाषाणास आलीं. खुद्द अमृतराव मागें हटून विठ्ठलवाडीस आला. हे सर्व खेळ बाजीराव मुग्धतेनें पाहात होता. हा सर्व प्रकार ता. २५-६-१७९८ ला झाला. विठ्ठलवाडीस बायांची फौज, शेणवी सरदार आणि इतर मराठे-सैन्य अमृतरावास मिळालें. दुसऱ्या दिवशीं लढाईचें अनुसंधान साधलें नाहीं. ता. २७ रोजीं रात्रीं बायांच्या सैन्याची व पलटणांची अंधारांत एकसारखी कापाकापी सुरू झाली; पण यानंतर लढाईचा सर्व नूर पालटला. शिंद्याची बरीच फौज बायांस सामील झाली; शिकेकट्यार, जरीपटकादेखील बायांकडे गेला, तेव्हां मात्र दौलतरावाचे डोळे खाडकन् उघडले. हें प्रकरण आतां चेतत कोठवर जाणार याचा नेम लागेना. लोकांत तोंड दाखविण्यास जागा राहिली नाहीं. जो तो 'छीःथूः' करूं लागला. कारण हें युद्ध म्हणजे जगाविरहितच. मुलानें आईशीं व चाकरानें धन्याशीं—असलें विलक्षण, हिडीस आणि निमकहरामी स्वरूप या युद्धास आलें होतें. बाया म्हणजे त्याच्या सापत्न माताच व अमृतराव म्हणजे पर्यायानें धनीच. तेव्हां हें प्रकरण आतां आटोपतें ध्यावें असेंच त्यानें ठरविलें.

आतां बायांकडे बाजीरावांमार्फत शिष्टाई करण्याचें दौलतरावानें योजिलें. प्रथम रायाजी व रामजी पाटलांस बायांकडे धाडून त्यांची त्यानें झाल्या गुन्ह्या-बद्दल माफी मागितली; आणि अमृतरावाची व बायांची समजूत घालण्याबद्दल बाजीरावाची काकुळतीनें अर्जी केली. आतांपर्यंत अडकवून ठेवलेलें सर्व जड-जवाहिर व बायांस देण्यासाठीं पोषाख दौलतरावानें बाजीरावाकडे धाडिला. इतकें झाल्यावर बाजीराव बायांकडे गेला, आणि त्यानें त्यांची भेट घेतली. बायांनीं पोषाख व जडजवाहिर तर घेतलें नाहींच, पण बाजीरावच जातीनें गेला होता म्हणून जरा भीड पडून उत्तर केलें कीं, 'आपण धनी आहां, सांगतां तें प्रमाण; पण प्रथम सर्जेराव घाडगा व सहा असामी आमच्या स्वाधीन करा व मग बोला.' पण हें मागणें दौलतरावानें अमान्य केलें. तेव्हां बाया जास्तच चिडल्या व मारूं किंवा मरूं या निश्चयानें त्यांनीं युद्धास पुन्हा कंबर बांधिली.

बाजीरावाकडून आपली तडजोड होत नाहीं असें पाहून बाया व अमृत-

मुक्काम केला. अमृतरावाच्या फौजेनें आसपासचा प्रदेश उध्वस्त करण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला, हें पाहून बाजीराव व दौलतराव यांस मोठी काळजी लागली. याला तोड काय करावी तें कांहीं त्यांस सुचेना. या सर्व अनर्थाचें आदिकारण सर्जेराव अशी उभयतांची बालंबाल खात्री झाली. पण आतां याला उपाय काय, हा दोघांस मोठा प्रश्न पडला.

‘संशयात्मा विनश्यति’ हें वचन बाजीराव व दौलतराव या दोन व्यक्तींकडे पाहिलें कीं सत्य वाटतें. आतां दौलतरावाच्या डोक्यांतील विचारचक्रास जोराची गति मिळाली व संशयाचें पिशाच त्याच्यापुढें नाचूं लागलें. बायांस व अमृतरावास आंतून साहाय्य बाजीरावाचें असावें असा त्यास शक आला. तेव्हां लहान मुलांस चूप करण्यासाठीं जसा बागुलबोवा, त्याप्रमाणें बाजीरावाचा बागुलबोवा नाना, आणि दौलतरावाचा शेणवी सरदार असे हे परस्परांनीं परस्परांवर उपयोगांत आणण्याचे तोडगे होते. तेव्हां त्याचा उपयोग दौलतरावानें केला, आणि नानास नगराहून आणण्याचें ठरविलें. नानास सोडवून बाजीरावास नरम करावें, नानाजवळून पैसा उपटावा व त्याच्याकडून बायांची समजूत काढावी; इतक्या गोष्टी नानास बंधमुक्त करून तो साधणार होता. तेव्हां फकीरजी गाढव्यास नगरास नानाकडे धाडलें.

‘दोन कोट रुपये द्या म्हणजे तुम्हांस सोडितों’ असें बोलणें फकीरजीनें नानाशीं चालविले. या बोलण्यास नाना रुकार देईना. तो म्हणाला कीं, आतां आम्ही कोठेंहि असलों तरी सारखेच. तरी तो दहा लाख देण्यास तयार झाला. त्यावरच संतुष्ट राहणें शिष्टास भाग पडलें. नानास पुण्यास नेऊन त्याचे हातीं कारभार आला म्हणजे आणखी पंधरा लाख देण्याचें ठरलें. नानाची मुक्तता झाली. त्या वेळीं लोक असें म्हणत होते कीं, “पुण्यांतील प्रकार म्हणावा तर कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं. कोणांत कोणी मिळत नाहीं. दौलतरावाचा पाय कंपूंतून बाहेर पडत नाहीं. इंग्रज बळावले. इंग्रजमय होतें यांत संशय नाहीं.” नाना मोकळा झाला त्याचा उपयोग दौलतरावास कांहींच होईना. ‘बाजीराव द्विमुख आहे. कोणीकडे कल देतील न कळे.’ नानावर शह म्हणून मोरोबादादास सोडून शिवनेरीस आणलें. असे दौलतरावानें शहाळा शह दिले, पण त्यांचाहि उपयोग होईना. दुर्जन (Drugen) वगैरे कंपूंचे

अधिकारी फितले होते. तेव्हां कोणाचाच कांहीं भरंवसा देतां येईना. तेव्हां या सर्व कलहाचें आदिकारण जो सजेंराव त्यास दूर करण्याचें दौलतरावानें ठरविलें. सजेंरावाचें दुर्दैव ओढवलें व लगेच एक कारणहि झालें. फकीरजी गाढव्याच्या पलटणांतील पाहरेकऱ्यास सजेंरावानें जखमी केलें; त्यावरून ता. २५ जुलै १७९८ रोजी “घाडगे, गाढवे, यादो भास्कर व त्यांचा बंधु असे चौघे कैद केले. मूकेल फिरंग्याच्या मुलानें धरिलें. सजेंरावाच्या मुसक्या बांधून बाजारांतून बंदुकीच्या कुपणानें मारीत पलटणांत घेऊन गेले. तेथे एक दिवस शेतखान्यांत कोंडून ठेविलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं बाहेर काढून पहाऱ्यांत ठेविलें. त्याचा गोट लुटला. घाडग्यास जखम झाली.”

सजेंरावानें लाविलेली ही आग फार भडकली. सजेंरावास कैद करून सुद्धां आतां भागेना. लक्ष्मीबाई व यमुनाबाई या महादजी शिंद्याच्या दोन्ही स्त्रिया मोठ्या धीट आणि घोड्यावर बसण्यांत पटाईत होत्या. त्या आतां पुण्याहून जांबगांवास गेल्या. त्या दोघी केव्हां एकत्र तर केव्हां वेगळ्या राहून मुलूखगिरी करीत. त्यांचा दौलतरावावर काडीइतकाहि विश्वास नव्हता. त्यांनीं त्याचें मुखावलोकनहि केलें नाहीं. असो.

आतां आपणांस बायांच्या बंडाशीं फारसें कर्तव्य नाहीं; कारण तो आपल्या प्रस्तुतचा विषय नाहीं. बायांच्या बंडाचें आदिकारण सजेंराव असल्यामुळें तेवढ्यापुरता विस्तार केला. आतां सजेंरावास अटक झाली, व पुढें दौलतरावानें बाळोबा तात्या पागनिसास बंधमुक्त केलें. त्यानें आपलें वजन व बुद्धिसर्वस्व खर्च करून बाया आणि दौलतराव यांचा समेट केला, पण तोसुद्धां क्षणभंगुरच ठरला; आणि त्याला कारणहि सजेंरावच ! त्यानें बायांच्यावर मारेकरी घातले. तो कथाभाग असाः—

मोठ्या कष्टानें व मिनतवारीनें बायांशीं समेट होऊन त्या भीमेच्या कांठीं तुळापुरास येऊन राहिल्या. सुमारे दोन महिने दौलतराव व बाया यांच्यामध्ये कांहींएक कुरबुर न होतां कसेबसे पार पडले; पण नंतर पुन्हां या भांडणानें चेत घेतली. दौलतराव व बाजीराव हीं दोन नादान माणसें मराठी राज्याच्या मुख्य ठिकाणीं सर्वसत्ताधीश असल्यामुळें मराठी राज्याचें वाटोळें झालें ! स्वतःस उरक नाहीं व दुसरा करतो तें साहत नाहीं, असली मत्सरी व आत्मघातकी वृत्ति दोघांची असल्यामुळेंच यापुढील बनाव झाला. शहाण्या माणसांमध्ये आलेलीं वितर्कें नाहींशीं होण्यास व त्यांची

चित्तशुद्धि होण्यास फारसा वेळ लागत नाही. नाना फडणीस, परशुरामभाऊ, बाळोबा तात्या पागनीस हे तीन पराक्रमी व कर्तव्यगार पुरुष एकत्र होऊन त्यांनी मराठी राज्यास आळा घालण्याचें ठराविलें व एकेक प्रकरणाचा फडशा पाडण्यास सुरुवात केली. बाळोबानें बायांचें प्रकरण निकालांत काढलें तों करवीरकरांशीं चाललेल्या पट्टणकुडीच्या लढाईत भाऊ पडल्याची वार्ता आली. ती बाळोबास कळतांच त्यानें बाजीरावाकडे जाऊन चौघडा बंद करविला आणि करवीरकरांचें पारिपत्य करण्यासाठीं फौज रवाना केली. पैसा नव्हता, तर तोहि स्वतःचे पदरचा देवविला.

अशा तऱ्हेनें बाळोबा व नाना यांनीं एकेक गोष्ट निकालांत काढण्याचा तडाखा चालविला. बायांची समजूत काढून शिंद्याच्या घरचा तंट्या मिटविला व करवीरची मोहीम स्वतःच्या हिमतीवर सुरू केली. या गोष्टी पाहून बाजीराव व दौलतराव या दोघांस समाधान वाटेना; उलट त्यांची त्यांस भीति वाटूं लागली. कारण हे मुत्सद्दी जर अकलेच्या बळावर एक एक काम असें उरकूं लागले तर मग आपण धनी निर्मात्यवत् होणार! भाऊ मेल्यानें नाना आतां कमजोर झाला होता व तो राज्यकारभाराविषयी उदास होता; पण शिंद्याचे पदरची शेणवीमंडळी फार जोरदार व एकजुटीनें कामें करण्यांत पटाईत; तेव्हां त्यांस नरम करावयाचें म्हणजे त्यावर तोड फक्त सज्ज राव घाडगाच काय तो होता, कीं जो शेणवी सरदारांचेमागे शनीसारखा लागेल. तेव्हां त्यास सोडण्याची सल्ला बाजीरावानें शिंद्यास दिली व शिंद्यासहि तें हवेंच होतें. बाळोबाशीं तंट्या वगैरे न होतां हे काम दौलतरावानें मोठ्या युक्तीनें पार पाडलें. सर्जेरावास सोडण्याबद्दल बायजाबाईनें दौलतरावाजवळ हट्ट धरिला व उपासतापास करून त्रागा चालविला. तिच्याबरोबर दौलतरावानेंहि उपोषणें सुरू केलीं. कारभारी घाडग्यास सोडीत नाहींत म्हणून यजमान-यजमानीण उपोषणें करतात, अशी लोकांत चर्चा सुरू झाली. तेव्हां कारभारी भ्याले व आपणांवर अपवाद नको म्हणून सर्जेरावानें कारभारांत कोणताहि भाग घेऊं नये, स्वस्थ असावें, या अटीवर त्याची मुक्तता करण्यास बाळोबानें परवानगी दिली. त्याबरोबर दौलतरावानें ता. ४-१-१८०० रोजीं सर्जेरावास नगरास बंधमुक्त करून आपल्या डेऱ्यास आणिलें आणि वल्ले व खर्चास रोख रक्कम देऊन त्याचा बहुमान केला.

अशा तऱ्हेनें सर्जेराव एकदांचे बंधमुक्त झाले. घाडग्यासारखा महापरा-

कमी पुरुष, कोणतेंहि आणि कितीहि वाईट कृत्य करण्यास केव्हांहि न डरणारा असा हा आग्यावेताळ बाहेर पडतांच पुन्हां जिकडे तिकडे अग्नीचे डोंब उसळूं लागले. घाडग्याच्या सुटकेची वार्ता करवीरकर छत्रपतींस कळतांच त्यांस फार आनंद झाला; व आतां आपणावरील मोहीम थंड पडणार, नच पडली तर आपण ती माघारी परतवूं अशी त्यांस उमेद उत्पन्न झाली. सजेंरावानें कैदेंतून बाहेर येतांच दहाच दिवसांनीं पहिला पराक्रम केला; तो म्हणजे त्यानें बायावर मारेकरी घातले हा होय. ता. १४-१-१८०० रोजीं प्रहर रात्रीस धाकटी यमुनाबाई ही निजली असतां तिजवर कोणी हत्यार चालविलें. पाठीवर तरवारीचा एक वार भारी लागला. गडबड उडाली. तेव्हां एक मारेकरी ठार झाला व एक जखमी झाला, व एक अजात सांपडला; त्यास मारपीट व धाकदपटशा दाखवून चौकशी करतां त्यानें सजेंरावाचें नांव लिहून दिलें; आणि बायांस जिवें मारावें असा बेत सांगितला. त्यावरून जामीन राहिलेले बाळोबा, आबा चिटणीस व पलटणवाले सर्वच फजीत व लाचार झाले. यावरून बाया बिथरून पुन्हां त्यांनीं पूर्वीप्रमाणें धुमाकूळ सुरू केला.

सजेंरावाच्या या साहसानें पुन्हां सर्व घडी विस्कटली. त्याबरोबर बाळोबा यांचें साफच सांगितलें कीं, 'मला हा कारभार नको; खुशाल बिड्या घालून कैदेंत टाका, किंवा काशीयात्रेस जावयास कायमचा निरोप द्या.' सजेंरावाच्या सुटकेची दहशत त्यास चांगलीच बसली. बाळोबानें वाड्यांत जाण्याचें सोडलें. तो दरबारास हजर राहीना. सर्व कारभार ठिकच्या ठिकाणीं थंड झाला. यशवंतराव शिवाजीनें धरणेंच धरिलें आहे असें निमित्त करून बाळोबानें त्यास आपल्याजवळ कायमचें ठेवून घेतलें. असा हा घोळ आठ दिवस पडून होता. हा एकंदर गोंधळ पाहून दौलतरावासहि पंचाईत पडली, तेव्हां त्यानें बाळोबाकडे पुन्हां मध्यस्थी घालून त्यास बोलावून आणिलें; आणि तात्या, धोंडीबा, आबा चिटणीस, यशवंतराव शिवाजी, बाजीबा मोदी, यादो भास्कर, नारायणराव बक्षी, बाणाजी शेटे व तिथे कंपूवाले या सर्वांच्या समक्ष प्रहरपर्यंत दौलतरावाशीं सर्व गोष्टींची चर्चा झाली व असें ठरलें कीं, सखाराम घाडगे यास पोटापुरतें देऊन कायमचें बाहेर काढावें, निदान चांगल्या नजरबंदीत ठेवावें; आणि सर्वांनीं तात्यांच्या तंत्रानें चालावें. त्यांस बाटतील तीं माणसें त्यांनीं कारभारांत ध्यावीं व नको असतील त्यांस दूर

करावें. असा ठराव सर्वांच्या समक्ष झाला, पण तो ठराव कागदावरच राहिला. त्याचा कांहींएक उपयोग न होता बाळोबा तात्या पागानिसांचे बस्तान सर्जेरावाच्या सुटकेपासून जे बिघडलें तें कायमचेंच. एवढा मोठा कर्तबगार पुरुष, पण त्याचा शेवट शेवटीं तुरंगांतच झाला. अशा तऱ्हेनें शिंद्यांच्या गादीची केलेली सेवा उलट्या अर्थानें फळास आली. बिचाऱ्याच्या आत्म्यानें तळतळाट दिले असतील !!

बाजीरावानें नानाच्या पायधरणीचें नाटक एकदां केलें होतें; बरोबर त्याचीच पुनरावृत्ति दौलतरावानें केली. ता. २२-५-१८०० रोजी बाळोबाच्या घरास दौलतरावाची सडी स्वारी जातीनें गेली व त्याच्या पायांवर अक्षरशः डोकें ठेवून कारभार सांवरण्याविषयीं अर्जी केली. या वेळीं बाळोबा, दौलतरावाचे थेर पाहून व सर्जेरावानें बायांवर घातलेले मारेकरी पाहून चिडून गेला होता. त्यानें उत्तर केलें, “तुझें तूं आटोपून घेऊन बंदोबस्त करावा. मला अगत्य नाहीं. माझा वृद्धापकाळ झाला. महायात्रेस मार्गस्थ करावें; किंवा तुम्हांजवळच आहे.” या नाटकानंतर अवघ्या पांचव्याच दिवशीं दौलतरावानें बाळोबा, त्याची स्त्री व धोंडीबा यांस चकडबंद करून त्यांची नगरास खानगी केली आणि सर्जेराव पुन्हां सत्ताधीश झाला.

सर्जेरावाच्या सत्तेचें आगमन मानवी रक्ताच्या लाल तुषारांनीं व चिळकांड्यांनींच व्हावयाचें. तिच्यावर पुष्पवृष्टि व्हावयाची ती शिरकमलांची ! भालदार ललकारावयाचे ते मारपीट असह्य झाल्यामुळें फोडलेल्या टाहोंचे ! अशी ही अमंगल सत्ता शिंद्यांच्या दरबारीं पुन्हां सुप्रतिष्ठित झाली.

नाना फडणिसास पकडल्याबरोबर सर्जेरावानें पेशव्यांचा दरबार जसा होता नव्हतासा करून टाकला—एके दिवशीं (ता. २५-८-१७९८) नानाच्या पक्षाचे चार प्रमुख सरदार तोफेच्या तोंडीं दिले—तीच गत त्यानें शिंदे-दरबारची केली. ता. ३१-५-१८०० रोजी तुळाजी शिंदे, मानाजी बाबळे, व सुभानजी मेरे याचा लेक धुळोजी या तीन असाफीस अस्तमान झाल्यावर डेऱ्यास बोलावून कैद केलें व लगेच त्यांस तोफेच्या तोंडीं दिलें ! त्यांजवर आरोप ते बायांस सामील होते, असा होता. तो कितपत खरा-खोटा हें कोण पाहतो व वेळ कोणास ? याच वेळीं नारायण जिवाजी बक्षी वगैरे वीस सरदार कैद केले व बक्षीशिवाय बाकीच्यांस तोफेच्या तोंडीं दिलें. पुढें ता. ८-७-१८०० रोजी यशवंतराव, जिवाजी वागळे व काळु बहिरू लेका-

बळा यांस पांच पाट काढून, डोक्यांत शेंदूर घालून, नाक-कान छेदून लष्करांतून फिरवून त्यांस रात्रीस मेखसूंखाली मारून टाकलें. धोंडीबा दादा पूर्वीच तेथें होता, त्यांनीं फितुर केला. त्याचा दस्तऐवजहि सांपडला. त्यास तेथेंच तोफेच्या तोंडी दिलें. ईश्वर कृपा करून अब्रू राखीत तो निभावला. तूर्त सजेंरावाची फत्ते झाली आहे. बाण अंगास बांधून बक्षीस उडवून मारिलें. बाण अंगास बांधून माणसें उडविण्याची ही शकल अगदीं सजेंरावाच्या खास डोक्यांतील. बाणांनीं उडवून नारायणराव बक्षीचा प्राण गेला नाहीं, सबच त्याचें डोचकें मारिलें.

सजेंरावाच्या प्रस्तुत कारभाराविषयीं एक चार ओळींचा उतारा देऊं व आतां हा लेख संपवूं—“या गोष्टी अतिरिक्त होतात असें जग बोलतें. परिणाम काय होतो पहावें. पुण्यांत घाडगे हत्या पाडावयास ईश्वरें निर्माण केला. ब्राह्मण मारावयास ईश्वरें प्रारंभ केला. बाळोबा तात्या व सदाशिव मल्हार जिवंत आहेत असें कळतें. आयुष्यमर्यादा असल्यास ईश्वर बुद्धि देईल तरी देऊं. बाळोबा तात्या नगरास होते ते १४ जमादिलावर मंदवारीं अकस्मात् मरण पावले. अगोदर ५-६ दिवस त्यांचे स्त्रीस जांबगांवास बलात्कारें करून आणिली. नंतर बाळोबाचा काळ जाहला. जवळ कोणी नाहीं, या तऱ्हेचा समय ईश्वरें दाखविला. त्या आधीं सदाशिव मल्हार याप्रमाणें पंधरा दिवसांचे अंतरानें कैलासदास केला. शेंणव्यांचा ग्रंथ समाप्तीत गेला.”

३ :: जिवावरचा प्रसंग व इतर हालचाली

सूर्यनारायणाच्या तेजाची दाहकता माध्यान्हीइतकी सदासर्वदा भासत नाही; त्याचें तेज मंदावत जातें. त्याप्रमाणेंच आतां सज्जेरावाच्या सत्तेचा सूर्य कलला. त्यांतील तेज कमजोर झालें; पण टक्कारून पाहणाराचें डोळे दिपून जावयाचे व त्यांस कायमचा आयब व्हावयाचा, आणि स्पर्श करतांच हातास टारून फोड यावयाचे, इतपत तेज त्यांत होतेंच. दौलतराव सज्जेरावाला पेशव्यांचे दरबारीं ठेवून उत्तरेत कसा निघून गेला येथपासून चरित्रसूत्रास आतां आरंभ करावयाचा. तत्पूर्वी आतांपर्यंत घडलेल्या गोष्टींचें एकदां स्मरण करूं. सज्जेरावानें नाना तऱ्हेच्या हिकमती करून विश्वासघातानें नाना फडणिसास कैद केलें, त्याच्या पक्षाच्या लोकांचा अमानुष छळ केला व पुण्याची होळी केली. यानंतर महादजी शिंद्याच्या बायकांच्या अंगावर हात टाकून त्यांना नखाशिखान्त फोडून काढिलें. त्या-बद्दल कैद भोगिली. बंधमुक्त होतांच बायांवर मारेकरी घातले. शेणवी-सरदारांचा छळ केला. शिंदे-दरबारांतील मातबर सरदारांस आपला इंग्र दाखवून यमसदनास धाडलें व आतां सज्जेरावाची व्याद खुद्द बाजीरावाच्याच मार्गे लागली.

नाना फडणीस जिवंत असेतोपर्यंत दौलतरावास उत्तरेस जातां आलें नाही. कारण बाजीराव त्यास जाऊं देईना; पण आतां नाना दिवंगत

झाल्याने बाजीरावाचें भय नाहींसैं झालें व त्यानें दौलतराबास उत्तरेस जाण्याची परवानगी दिली. बाजीराव आणि दौलतराव हे तर एकमेकांचे जिगरदोस्त ना! पण त्यांचीं तरी एकमेकांबद्दल मनें कोठें साफ होती? आपल्या तडाक्यांतून बाजीराव सुटल्यास तो आपणास दगा देईल असा धाक दौलतराबास होताच; म्हणून त्यानें हिंदुस्थानांत जातांना सजेंरावाच्या हाताखालीं एक पलटण देऊन त्यास बाजीरावाच्या संरक्षणार्थ ठेविलें. दौलतरावानें सजेंरावास ठेवूं नये म्हणून बाजीरावानें पुष्कळ खटपट केली पण ती व्यर्थ गेली; कारण बाजीरावानें कबूल केलेली सत्तेचाळीस लाख रुपयांची रक्कम अद्याप शिंद्यास मिळाली नव्हती. तेव्हां ती वसूल करण्यासाठीं म्हणून त्यानें सजेंरावास ठेविलें, हें पाहून बाजीरावानें खूप त्रागा केला; मी आपला एकटाच वाटेल तिकडे निघून जाईन असा धाक घातला; प्रस्थानें ठेविलीं आणि शनिवारवाड्यांतून कोथरूडचा वाडा, तेथून फडके-वाडा, नंतर पेटे, नंतर रास्ते अशा तऱ्हेनें या वाड्यांतून त्या वाड्यांत व त्या वाड्यांतून या वाड्यांत त्रिरात्र राहण्याचा फार्स केला. हा त्याचा त्रागा पाहून ता. २३-११-१८०० रोजीं शिंद्यानें त्याची पुन्हां भेट घेतली. त्या वेळीं बाजीरावानें घाडग्यास काढण्याबद्दल अत्यंत गळ घातली. तेव्हां 'असें काय करतां? मी त्यास हळूहळू बोलवून घेऊन जाईन, आपण निर्धास्त असा' असें सांगितलें व वेळ मारून नेली, आणि दौलतराव उत्तरेत निघून गेला.

होळकरांच्या गादीचा वारस काशीराव हा जरा भोळा होता; त्यास बगलेंत मारून व पेशवेदरबारीं आपल्या हातांत असलेल्या सत्तेचा उपयोग करून होळकरांची दौलत खिशांत टाकण्याचा डाव दौलतरावानें टाकला होता. पण महापराक्रमी यशवन्तराव होळकरापुढें त्याचा हा सर्व खटाटोप वायां जाऊन त्यास त्या डावाचीं कटु फळें चांगलींच भोगावीं लागलीं. दौलतरावाचें घर आतां चोहों बाजूंनीं पेटलें होतें. बायांच्या बंडाचा उपशम झाला नव्हता. हंड्याच्या घाटाची लढाई, उज्जेनची लढाई व महेश्वर अगर इंदूरची लढाई या तीन लढायांत यशवन्तराव होळकरानें शिंद्यास चांगलाच मारून काढला. त्यामुळें दौलतराव अगदीं जेर आला व त्यानें सजेंराबास आपल्याकडे ताबडतोब बोलाविलें. सजेंराबास आपल्या जांवया-च्या बातम्या कळतच होत्या, व त्याच्या मदतीस जाण्याची इच्छा त्यास

अनेकवार होत होती; पण बाजीरावापासून सत्तेचाळीस लक्ष रुपये वसूल करण्याचें काम अजून संपलें नव्हतें. आपण प्रत्यक्ष उरावर असतांना पैसा निघत नाहीं, मग दूर गेल्यावर काय होणार, हें त्याचें त्यास चांगलें समजत होतें. तेव्हां बाजीरावास धाक दाखवून, कांहीं पेंचांत टाकून पैसे उकळण्याची सर्जेरावानें शिकस्त केली; पण म्हणावा तसा उपयोग होईना. उलट दौलतरावाच्या पराजयाच्या बातम्या ऐकून व सर्जेरावास तिकडे जाण्याची निकड पाहून बाजीराव जास्त निगरगट्ट बनला. बरें, पैशाशिवाय दौलतरावाकडे जावें तर त्याचा कांहींएक उपयोग नव्हता. पैशाच्या योगें त्याच्या पुष्कळशा अडचणी दूर होणार होत्या; तेव्हां सर्जेरावास आतां मोठा पेंच पडला होता. असें जरी होतें तरी बाजीरावास सर्जेरावाचा जाच आतां असह्य झाला. त्यास मारेकरी घालून ठार मारण्याचा बेत बाजीरावानें बाळाजी कुंजिराच्या मार्फत रचला, व तो बनाव इतक्या शिताफीनें तडीस नेला कीं, सर्जेराव एवढा जहांबाज व चाणाक्ष पण तोसुद्धां फर्शी पडला. आयुष्याची दोरी बळकट म्हणूनच त्या फांसांतून तो निसटला !

दौलतरावाचीं निकडीचीं बोलावणीं येत होती म्हणून घाडग्यानें परत जाण्यासाठीं आपली फौज जमा केली. चतुरसिंग भोसले व आप्पा देसाई निपाणकर यांस जवळ बोलावून घेतलें, आणि ता. २१-६-१८०१ रोजीं दोनशें लोकांनिशीं पुण्यांत येऊन पाटणकरांच्या वाड्यांत तळ दिला व बाजीरावाशीं पैशाच्या बाबत बोलणें सुरू केलें. या वेळीं बाजीरावाचें धोरण अत्यंत मवाळीचें व आर्जवाचें होतें. बाजीराव व कुंजीर यांनीं घाडग्याचें प्रत्येक मागणें कबूल करावें व केंविलवाणीं तोंडें करून दरबार साजरा करावा, अशा तऱ्हेनें एकेक प्रश्न निकालांत निघालासैं दाखवावें. बोलण्यांत मधुरता इतकी, कीं साखरेची गोडी फिकी वाटावी, असा कुंजीर व बाजीराव यांनीं आपल्या वागणुकीचा थाट ठेवला. कुंजिरानें सर्जेरावास आपल्या घरीं मोठ्या प्रेमानें भोजनास बोलाविलें. ता. २६ जूनला घाडगा कुंजिराचे घरीं भोजनास गेला; पण तेथें जातो तों त्यास हुजरातीच्या लोकांनीं धरणें धरलेलें दिसलें; भोजनाचा विधि मोठ्या प्रेमानें तडीस गेला. भोजनोत्तर घाडग्यानें पैशाचें बोलणें काढतांच कुंजीर त्यास म्हणाला, आपण या गोष्टीचा खल या सर्व लोकांसमक्ष करणें बरें नाहीं, तेव्हां जरा बाजूस जाऊन बोलूं. त्यानंतर चार निवडक माणसैं बरोबर घेऊन दोघेहि आंतल्या दिवाणखान्यांत गेले.

थोडें बोलणें झाल्यावर कुंजिरानें कांहीं कामानिमित्त बाहेर जाण्याचा बहाणा केला, त्याबरोबर चाणाक्ष सजेंरावापुढें खाड्कन् सर्व प्रकाश पडला, व त्यानें कुंजिराचें कपट ओळखिलें. तात्काळ घाडग्यानें एका हातानें कुंजिराचा गळा दाबून दुसरा समशेरीस घातला. कुंजीर त्या वेळीं थोडी जरी गडबड करता तरी त्यास सजेंरावानें ताबडतोब कंठस्नान घातलें असतें. कुंजीर बाहेर येतांच मारेकऱ्यांनीं आंत जाऊन घाडग्याचें काम काढण्याचा विचार ठरला होता; पण घाडग्याच्या प्रसंगावधानामुळें तो बचावला. घाडग्यानें कुंजिरास रस्त्यावर आणिलें आणि आपण घोड्यावर स्वार होऊन चालता झाला. अशा तऱ्हेनें बाजीरावानें सजेंरावावर मात केली, पण घाडगा त्यांतून मोठ्या शिताफीनें निसटला.

सजेंराव म्हणजे आधींच बेफाम वृत्तीचा; त्यांतून त्याच्या या आसुरी वृत्तींत बाजीरावाच्या कपटकारस्थानानें जास्तच भर पडली व त्या मोक्याट सुटल्या. शनिवारवाडा व पुणें शहर जाळून ग्याक करतों अशा नाना तऱ्हेच्या वलगना करून त्यानें दोन दिवस लढाईच्या तयारीनें फौजा ठेवल्या; त्याबरोबर सर्व पुण्यांत हाहाःकार उडाला. बाजीरावाची हबेलेंडी उडाली. त्यानें घाडग्याची आर्जेवें चालविली, त्या कार्भी रेसिडेन्ट पामरची शिफारस त्यानें आणली; पण घाडग्याची समजूत पडण्याचा रंग दिसेना. मुन्हां एकदां पुण्याची होळी होणार आणि असंख्य लोकांचे घाडगा बळी घेणार असा रंग दिसूं लागला; पण त्या दयाघन परमेश्वरास दया आली, व त्यानें हा प्रसंग टाळला. कारण शिंद्याची उत्तरेत फारच हलाखी झाल्याचें वृत्त आलें, त्यामुळें सजेंरावास पुण्यास राहणें अशक्य झालें. तेव्हां आपला मुलगा हिंदुराव व आपा देसाई निपाणकरास बाजीरावाजवळ ऐवज उकळण्यासाठीं ठेवून ता. १२-७-१८०१ रोजीं त्यानें पुण्याहून कूच केलें. पण जातांना त्यानें मुलूखचे मुलूख व प्रान्तचे प्रान्त बेचिराख केले, आणि नाना तऱ्हेचे अत्याचार करित तो चालला. त्याचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे ढोळ्याचें पाणी खळणार नाहीं—“दोन प्रहरीं सजेंरावाची स्वारी प्रवास-संगर्मी प्राप्त झाली. अगोदर कंपू पुढें आली. त्याची ग्वाही संगमांत गेली. त्यांनीं लांकूडफाट्याकरितां पांचचार घरे झोंबडलीं, दो-चौ घरचीं पांघरुणें वस्तभाव हातीं लागेल तें नेलें. त्यावर खासा आल्यावर बाळंभट आपाचे भेटीस गेले. भेट घेऊन हात जोडून उभा राहिला, कीं तुमची आज्ञा होईल

तर बसेन. मग आप्पा बसा म्हणाले तेव्हां बसला. गांवांत उपद्रव न करण्याचें कबूल केलें.”

अत्याचार करतांनामुद्धां सर्जेराव तरतमभाव जाणीत होता. अशा तऱ्हेने घाडगा ऑगस्टअखेर बऱ्हाणपूरला पोचला. तेथून लगोलग निघून स्पॅट्चरांत नर्मदापार होऊन दौलतरावास मिळाला.

सर्जेराव घाडगा येऊन मिळतांच दौलतरावास पुष्कळच धीर आला. या वेळीं यशवंतराव उज्जनीअलीकडे चार मैलांवर होता. लखबादादाची कांहीं फौज होळकराच्या साह्यासाठीं आली होती. शिंदा नर्मदेच्या उत्तर-तोंडीं हंडिया येथें होता. होळकरानें उज्जनीचा विध्वंस केला, त्याचा सव्याज वचपा आपण इंदूरवर काढावा असा सर्जेरावाचा मानस होता. दोन्ही फौजांच्या लहानसहान चकमकी एकसारख्या होऊं लागल्या. ता. ९-१०-१८०१ रोजी दोन्ही सैन्यांच्या आघाडीची गोळागोळी झाली. ता. ११ रोजी लढाई मातबर होऊन होळकराचे तीन हजार मनुष्य जाया होऊन त्यांच्या शंभर तोफा आणि इंदूर व उज्जनी दोन्ही ठाणीं शिंद्यांनीं हस्तगत केली. “विजयादशमीस (१७ ऑक्टोबर) खासा शिंदे रेवापार झाले. शिंद्याची छत्री तात्पुरती होळकरावर पडली. इंदूर शहरांत लूट, जाळपोळ व कत्तल करून सर्जेरावानें उज्जनीचा सूड पुरेपूर उगविला. इंदूरच्या लोकांनीं १५ लक्ष रुपये देण्याचें कबूल केलें, तरी तें न जुमानतां इंदूरची लूट करून वाडे जाळून खोदून काढिले; परंतु यशवंतराव बिलकुल डगमगला नाहीं. त्याचा सरदार शामराव महाडीक कंपू घेऊन बाहेर होता, त्यास यजमानांचीं पत्रे गेलीं कीं, ‘प्रसंग अडचणीचा, तुम्हीं रात्रीचा दिवस करून यावें. परंतु तो येण्यापूर्वीच लढाई शिकस्त झाली.’”

असल्या पराभवांनीं आणि कत्तलींनीं घाबरून जाण्याइतका दिल्या तऱ्हेतीचा यशवंतराव नव्हता. त्यानें आतां कपटनीतीचा अवलंब केला आणि शिंद्याच्या फौजेंत फितुर केला. उलट पक्षीं शिंद्यांनींहि दुद्रनेक या होळकराच्या अधिकाऱ्याला फितविलें; पण होळकराची सेना यशवंतरावावर प्रेम करणारी व प्रामाणिक होती. त्यांनीं दुद्रनेक होळकरास सोडून शिंद्याकडे येत असतां पोबारा केला व पुन्हां होळकराच्या झेंड्याखालीं ते जमा झाले. ता. ३०-१०-१८०१ रोजी पुन्हां मोठी मातबर लढाई होऊन त्यांत सर्जेरावाचा पराभव होऊन तो मागे हटला. या चकमकींत शिंद्याचें एक

पलटण व दीड हजार स्वार ठार झाला. यानंतर त्यांनी आपला तळ उज्जनीकडे हालविला; पण येथेंसुद्धां सजेंरावाचा होळकरानें पिच्छा पुरविला व त्यास त्राहि भगवन् करून सोडलें.

यशवंतरावानें भोंवतालीं घिरट्या घालून एकसारखे छापे घातले व शिंद्याच्या फौजेचा उच्छेद मांडिला. यानंतर कांहीं चकमकी झाल्या त्यांत दौलतरावाचा मोड झाला; आणि अगदीं टेकीस येऊन त्यानें समेटाचें बोलणें सुरू केलें. 'पूर्वीं तुकोजीरावाशीं केलेले करारमदार मान्य करण्यास तुम्ही तयार असाल तर समेट होईल' असें उत्तर यशवंतरावानें दिलें. तें दौलतरावास मान्य न होऊन पुन्हां चकमकीस सुरुवात झाली. या वेळीं बाजीरावास धनीपणाची आठवण होऊन तो गाजविण्याची लहर आली आणि त्यानें आपल्या दोन्ही सरदारांस फर्मानें धाडिलीं कीं, 'शिंदे-होळकरांनीं एकदम असतील तेथें युद्धें थांबवावीं. आपसांत विरुद्ध वागून महाल-निहाय उपद्रव करितात तो करूं नये. उभयतांचा समजुतीचा तह सरकारांतून ठरून आशा होय तोंपर्यंत शिंद्यांनीं आपले सरदारांसह आशेरी बऱ्हाणपूरचे मैदानांत रहावे आणि होळकरांनीं आपले सरदारसुद्धां तापी-उत्तरतीरीं थालनेरास रहावे. दरम्यान लढाई करूं नये.' हे हुकूम मान्य करण्याइतकी पुण्याई बाजीरावाजवळ आतां उरली नव्हती. अशाच अर्थाचें आणखी एक पत्र शिंद्यास गेलें होतें; 'यशवंतराव होळकर व सजेंराव यांची लढाई होऊन इंदूर शहर तुम्हीं व उज्जन होळकरांनीं लुटिलें हें नीट नाही. सजेंरावांनीं सौ. आनंदीबाई होळकर यांचा खाजगी तालुका लुटला; तरी सजेंरावास निक्षून ताकीद करून घेतलेला वसूल माघारीं देणें.' ह्या बाजीरावाच्या फर्मानांस उभय पक्षांनीं धाब्यावर बसविलें हें सांगणें नलगे.

अशा तऱ्हेनें शिंदे-होळकरांच्या झटापटी चालल्या होत्या. एकमेक एकमेकांचे लचके तोडीत होते. शिंद्यास स्वार्थानें पछाडल्यामुळें तहाची भाषा होईना. इकडे पुण्यास पेशव्यानें या पेटलेल्या खाईत कुंजिराच्या बंदसल्ल्यानें विठोजीच्या वधाचें तेल ओतल्याबरोबर ही आग जास्तच भडकली. विठोजीच्या वधाचा सूड घेण्यासाठीं म्हणून यशवंतराव पुण्यावर चाल करून गेला व त्यानें पुण्याचा कबजा घेतला. बाजीराव पळून कुंजिराच्याच सांगण्यानें इंग्रजांच्या आश्रयास गेला. त्या वेळीं अमृतराव व यशवंतराव यांनीं मिळून पुण्यांत मराठमंडळाची जूट करण्याचा घाट घातला

होता; पण त्यांत शिंद्यास न मिळू देण्याची पुण्याई सर्जेरावाने जोडली. त्या वेळीं शिंदा होळकरास मिळता तर मराठ्यांचा इतिहास निराळ्या तऱ्हेने लिहिण्याचें भाग्य लाभलें असतें; पण वसईच्या नादान तहावर सध्या झाल्या आणि इंग्रजांचें भाग्य बळावलें.

बाजीराव इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला व यशवंतरावाने बेजरब तडाके दिले, त्याबरोबर दौलतरावाची दृष्टि खाड्कन् उघडली; आणि त्याची खात्री झाली की, बाजीराव नादान तर खराच, पण त्याच्या नादीं लागणारे आपण महामूर्ख; व त्यामुळे आपलें वाटोळें झालें. त्यांतून आपणाजवळ असणारा सर्जेराव म्हणजे पदरांत बांधिलेला निखाराच. त्याच्यामुळे अवघ्या दौलतीचा खराबा होऊन नारळाची आई हातीं येण्याचा वखत आला; तेव्हां या घर-बुडव्यास प्रथम दूर करावें असें त्याच्या मनांत आलें व तसें त्यानें केलें. इ. सन १८०३ ला सर्जेराव दौलतरावास सोडून कोल्हापुरास आला. यानंतर त्यानें बाजीरावाकडे पैगाम लावून पुण्याच्या कारभारांत येण्याचें ठरविलें. घाडग्याबरोबर बाळाजी जनार्दन जांबगांवकरांचे बंधु बापू जनार्दन आहेत. घाडग्याकडून बंडवाल्यांचीं वगैरे पारिपत्ये करून राज्याचा बंदोबस्त करावा असा श्रीमंतांचा मानस आहे. कांहीं दिवस त्या बाबतींत वाटाघाट होऊन ता. २४-९-१८०३ रोजीं घाडग्यानें ४०० लोकांनिशीं पुण्यास येऊन श्रीमंतांचें दर्शन घेतलें. श्रीमंत घाडग्यावर फार खूष. त्याची तारीफ करितात, घाडग्यासारखा मनुष्य नाहीं असें म्हणतात. नंतर घाडग्यानें थोडीबहुत फौज जमा करून बाजीरावाच्या विरुद्ध असणाऱ्या लोकांची खोडकी मोडिली. पण घाडगा पुण्यास फार काळ राहूं शकला नाहीं. पुढें इंग्रजांचें युद्ध संपून शिंद्याची वाताहात झाली तेव्हां सर्जेराव पुन्हां दौलतरावाकडे गेला.

याच सुमारास दौलतराव बऱ्हाणपूर सोडून निघाला तो हलके हलके मजला मारीत नर्मदेवर आला. बऱ्हाणपुराहून निघतांना उज्जनीकडे जाण्याचा शिंद्याचा मानस असावा असें रेसिडेन्टास वाटत होतें; पण नर्मदेवर येतांच शिंद्यानें आपली दिशा बदलली. उत्तरेकडे न जातां नर्मदेच्या कांठानें पूर्वेकडे कूच चालविलें व हुशंगाबादेजवळ नदीपार होऊन बुंदेलखंडांत जाण्याचा विचार चालविला. शिंद्यानें आपली चाल अशा विलक्षण तऱ्हेनें बदललेली पाहून रेसिडेन्टास अचंबा वाटला. हुशंगाबाद व त्याजवळचे

कांहीं परगणे भोपाळच्या नबाबाशी युद्ध करून नागपूरच्या रघूजी भोसल्याने इ.स. १७९५ च्या सुमारास घेतले होते, ते इ. स. १८०३ मध्ये जेव्हा शिंदे-भोसल्यांचे इंग्रजांशी युद्ध सुरू झाले त्या वेळी संधि साधून भोपाळच्या नबाबाने आपले गेलेले परगणे पुन्हा घेतले. तेव्हा हे परगणे आपले आपणांस परत मिळवून द्यावेत म्हणून भोसले आणि शिंदे यांजमध्ये गुप्त करार झाला असावा असा सुगावा रेसिडेन्टास लागला. उज्जनीचा मार्ग सोडून शिंदे हुशंगाबादेकडे कां वळला याचा निकाल रेसिडेन्टाच्या मनास आतां लागला. शिंद्याची ही बदललेली चाल पाहून आधीच गांगरलेला रेसिडेन्ट, सजेंराव घाडगा याच सुमारास तेथे प्रकट झालेला पाहून जास्तच गांगरला; त्याच्या मनांत आतां शिंद्याच्या धोरणाविषयी शंकाच राहिली नाही. दौलतराव-सजेंराव या दोन ग्रहांची युति कुंपणीसरकारास भोंवणार असे त्यास वाटू लागले.

दक्षिणेंत मराठे-सरदारांची जूट करून इंग्रजांचा पाडाव करण्याच्या हेतूने सजेंराव दक्षिणेंत गेला होता; व या आपल्या मानसाबद्दल त्याने बाजीरावादि मराठेमंडळींचा विचार घेऊन ही स्वारी आतां पुन्हा दौलतरावाकडे दाखल झाली होती. जातांना दौलतरावाने जरी त्यास काढून लाविला होता, तरी आतां तो इंग्रजांचा पाडाव करावयाचा या भव्य व उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन आला होता, म्हणून पुन्हा घाडगा शिंद्याजवळ येतांच त्याची चलती सुरू झाली खुद्द दौलतराव त्याच्याशीं नमून वागत असल्यामुळे इतरांस तो सहज वाकवी. सजेंरावाची कारस्थाने सुरू झालेली पाहून भोपाळच्या नबाबाचे वकील इंग्रज रेसिडेन्टकडे पत्रे घेऊन आले व म्हणू लागले कीं, “शिंदे हुशंगाबादेवर चालून येतात; व ते हुशंगाबाद व त्याजवळील आमचे परगणे आमचेजवळून जिकून नागपूरकर भोसल्यास देणार, व या कार्यानिमित्त त्यांनीं भोसल्याजवळून भली मोठी रक्कम घेतली आहे. हे कारस्थान तडीस नेण्यासाठीं इंग्रजांची फौजहि त्यास मदत करणार असा आमचा तर्क आहे. तरी इंग्रजांनीं कृपाळु होऊन आमचा सांभाळ करावा, आणि आमचे परगणे आमचे हातून जाणार नाहीत असा बंदोबस्त करावा.” वकिलाचीं हीं पत्रे वाचून रेसिडेन्टाची खात्रीच झाली कीं, मराठ्यांचे कांहीं तरी फार मोठे कारस्थान शिजत आहे. शिंदे व भोसले यांचे संगनमत होऊन कांहीं तरी करारमदार झाले असावेत; मग ते सर्व मराठ्यांनीं

भिळून इंग्रजांस मारून काढण्याचे असोत वा नुसते मुलुखगिरी करण्याचे असोत. या शंकाकुशंकांचें निरसन करून घेण्यासाठीं म्हणून रेसिडेन्टानें शिंद्याची गांठ ता. ११-८-१८०४ ला घेतली व त्यास स्पष्टच विचारलें कीं, “अलीकडे होळकरांची वकीलमंडळी आपणाकडे येतात. सर्जेरावाचीं व त्यांचीं खलबते आपल्यासमक्ष चालतात. तेव्हां आपला काय विचार आहे? सर्जेराव घाडग्याचा दुष्ट स्वभाव आपणास चांगला माहीत आहे. तो स्वार्थापलीकडे कांहीं जाणत नाही. मानापमान, युक्तायुक्त, न्याय्यान्याय्य, सुकर्म-कुर्म याची त्यास बिलकुल पर्वा नाही. साधी माणुसकीहि त्याच्याजवळ नाही. वाटेल तीं अनन्वित कृत्यें करून स्वतःची तुंचडी भरण्यापलीकडे तो कांहींएक जाणत नाही. त्याच्या दुष्ट कृत्यांमुळे व सैतानी लीलांमुळे आपणांस कायमचा काळिमा आला म्हणून त्यास आपण गेल्याच वर्षी दूर केलें. असें असतां पुन्हां सर्जेराव आपल्या कारभारांत ढवळाढवळ करतो याचा अर्थ काय? त्यास दूर करणें ही आपल्या हिताची गोष्ट आहे.”

या प्रश्नास दौलतरावानें उत्तर केलें कीं, “तुमचे आमचे जे करार ठरले आहेत त्यांत थोडामुद्धां फरक होणार नाही. आमचें व होळकरांचें जमणें कालत्रयींहि शक्य नाही. तुम्हीं उगीच मनांत कुतर्क आणूं नयेत; त्यापासून फायदा उभय पक्षां नाही. आमचा दिल साफ आहे, आपलाहि असावा. आतां सर्जेराव आमचे आसत्संबंधी आहेत; तेव्हां त्यांना कायमचें दूर करणें केवळ अशक्य. त्यांना आपल्याप्रमाणें आम्हीहि पूर्ण ओळखतो. आम्ही त्यांची कांहीं तोड काढावी म्हणून ते आले आहेत. तेव्हां त्यांच्या सांगीनें आम्ही आमचे विचार बदलूं असें होणें नाही. त्यासंबंधी आपण निःशंक असावे. आम्ही त्यास कारभारावर नेमीत नाही. कारभाराची अखत्यारी बापू विठ्ठलकडे आहे. त्यांच्यावर आमचा पूर्ण भरंवसा आहे; व ते कारभार नीट करीत आहेत.”

या भेटीनंतर पुढें एक महिन्यानेंच बापू विठ्ठल मरण पावला. लगेच शिंद्याच्या दरबारीं चलविचल झाली व सर्जेरावाचा जोर झाला. सर्जेरावानें एकसारखें आपलें संधान होळकराशीं चालू ठेविलें. हें पाहून रेसिडेन्टाने पुन्हां दौलतरावाविषयीं शंका आली; आणि त्यानें पुन्हां ‘होळकरांशीं तुमचें बर्तन कसे ठेवणार?’ असा प्रश्न विचारला. या प्रश्नास समाधानकारक उत्तर न देतां शिंद्या बऱ्हाणपूर सोडून उत्तरेकडे निघाला.

या वेळीं आपण कोठें व कोणत्या मार्गानें जाणार याचीहि दाद दौलतरावानें रेसिडेन्टास दिली नाहीं. तेव्हां रेसिडेन्ट जास्तच घाबरला, व आतां शिंद्यास जाबजबाब न विचारतां यापुढें आपण काय धोरण ठेवावें याचा खुलासा गव्हर्नर जनरलकडून मागविला. या वेळीं इंग्रज आणीबाणीच्या प्रसंगांत होते; त्यामुळे दौलतरावाशीं चढाईचें धोरण न ठेवतां नरमाईनेच घ्यावें असें ग.ज.नें रेसिडेन्टास कळविलें. पण हें धोरण संभाळणें दिवसानु-दिवस रेसिडेन्टास जड जाऊं लागलें. कूच चालू असतां रेसिडेन्टास कांहींच वर्दी न देतां दौलतरावाने हुशंगाबादेचा मार्ग धरिला. या वेळीं रेसिडेन्टाची प्रकृति नादुरुस्त होती म्हणून तो चार दिवस मागे राहिला व चार दिवसांनीं त्यानें शिवनी येथें शिंद्यास गांठलें, तों शिंद्याची फौज हुशंगाबादेवर चाल करून जाण्याच्या तयारींत होती. या फौजेवर सजेंरावाची देखरेख होती. तेव्हां रेसिडेन्ट वेच यानें जेकिन्स यास तांतडीनें दौलतरावाकडे पाठविलें व विचारलें कीं, “इंग्रजांचा व तुमचा दोस्तीचा करार असतां त्यांना कळविल्यावांचून तुम्ही त्यांच्या दोस्तांशीं युद्ध करतां हें रास्त नाहीं. त्यावर दौलतरावानें जबाब दिला कीं, “भोपाळचा नबाब आमचा मांड-लिक आहे, आणि त्याच्याशीं कसें वर्तन ठेवावें हें आम्ही चांगलें जाणतो, त्यांत इंग्रजांनीं उगाच मध्यस्थी करूं नये. आम्हांस पैशाची तंगी असल्या-मुळे हुशंगाबादेच्या मार्गानें जावें लागत आहे, आणि शक्य तितक्या लौकर फौज जमवून आम्ही इंग्रजांस सामील होऊन होळकरावर चालून जाणार आहोंत.” यापुढें रेसिडेन्ट वेचची प्रकृति जास्तच बिघडून तो हुशंगाबादे-नजीक ता. ९-११-१८०४ रोजीं ख्रिस्तवासी झाला. तेव्हां रेसिडेन्टाच्या हाताखालीं काम करणारा जेकिन्स याचीच रेसिडेन्टाच्या जागीं नेमणूक झाली.

सन १८०४ हें संबध वर्ष शिंदे-होळकरांनीं भिळून इंग्रजांस नरम करावें, यासाठीं सजेंरावानें शिंद्याजवळ राहून एकसारखी खटपट केली. त्यामुळे रेसिडेन्ट जेकिन्सचें व सजेंरावाचें वांकडें आलें. या वेळीं जेकिन्स यास आणखी असें कळलें कीं, सजेंराव घाडग्याचा होळकर व त्याचे साथीदार मीरखान बगैरेंशीं एकसारखा पत्रव्यवहार चालू आहे; तो इंग्रजांविरुद्ध मोठा उठाव करित आहे. या वेळीं यशवंतरावानेंहि असा पुकारा केला कीं, इंग्रजांविरुद्ध सर्व हिंदी दौलतदार उठले असून सर्वांनीं एकदिल होऊन

इंग्रजांचा पाडाव केला तरच त्यांचा निभाव आहे; नाही तर इंग्रज सर्व बळकावतील व मग हिंदी दौलतरावांवर मोठा कठीण प्रसंग येईल. या यशवंतरावाच्या म्हणण्यास नागपूरकर भोसल्याकडून पाठिंबा मिळाला. अशा तऱ्हेने जो तो आपआपले गेलेले प्रदेश परत मिळविण्याच्या उद्योगास लागला. या बातमीचा पुकारा फार जोरांत झाला. गव्हर्नर जनरलने पुण्याचा रेसिडेन्ट कर्नल क्लोज यास सर्जेरावाविषयी सावध राहण्याची सूचना केली; जेकिन्स यास दौलतरावास ताबडतोब भेटण्याविषयी लिहिले व पुढील दोन गोष्टींचा खुलासा करण्यास सांगितले. पहिली, दौलतरावाने एकदम उज्जनीकडे निघून जावे; व दुसरी, सर्जेरावास कारभारांतून दूर करावे. असें दरडावणीचे पत्र जेकिन्सला येतांच तो लगोलग दौलतरावाला भेटला व त्याने आपले सर्व संशय खुलासेवार विचारले; तेव्हां दौलतरावाने उत्तर केले की, “तुम्ही उगाच भलते तर्ककुतर्क करता. माझी निष्ठा इंग्रजांचे ठायीं अढळ आहे, ती केव्हांहि ढळणार नाही. मी मुद्दामच पूर्वेच्या मार्गाने जात आहे; कारण माळवा प्रान्त होळकराने उध्वस्त केला असल्यामुळे त्या प्रान्तीं फौजा उभ्या करणे शक्य नाही. बुंदेलखंडांत फौज ताबडतोब उभी करता येईल. रघूजीविरुद्ध इंग्रजांनी उठविलेल्या गप्पा केवळ गप्पाच आहेत, त्यांत तथ्य काहीएक नाही. सर्जेराव भानगड्या आहे खरा, पण त्याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून एवढे मोठे साहस करण्याची छाती कोणाचीच नाही.”

या वेळीं गव्हर्नर जनरल वेल्सली व रेसिडेन्ट जेन्किन्स यांच्या मनांत आलेली ही संशयाची अग्ने निष्कारण होती. याच्यांत तथ्य काहीच नव्हते. या वेळीं इंग्रजांची मनःस्थिति अशी संशयग्रस्त असणे अगदी स्वाभाविक होते. कारण बळदांतून लक्ष्मीने ‘येऊं का ? येऊं ?’ म्हणून विचारावे व ‘ये’ म्हणतांच एकदम मोहोरांनीं भरलेले हंडेच्या हंडे बळदांतून बाहेर यावे त्याप्रमाणे इंग्रजांची स्थिति झाली होती. कंपनीसरकारने हिंदुस्थानांत अलोट पैसा तर मिळविलाच, पण आतां टोपीकराची शिस्तर-वजा टोपी नाहीशी होऊन त्या ठिकाणीं राजमुकुट शोभायमान होणार होता, व हातांतील तागडी जाऊन तिची जागा राजदंड घेणार होता. असा हा अपूर्व योगायोग जुळून येणार अशी स्पष्ट चिन्हे दिसत होती. तेव्हां हे परमभाग्याचे लेणे लाभते का नाही या विचाराने टोपीकरांचे मन अधीर

झालें होतें, व त्याचा परिणाम वर नमूद केलेल्या संशयांत झाला होता, इतकेंच.

आतां हें खरें कीं, सूर्याचें तेज जसें चराचर वस्तूंना जीवन देतें व त्या तरारूं लागतात, त्याप्रमाणें यशवन्तरावाच्या तेजस्वी धोरणानें व त्यास मिळत चाललेल्या यशानें शिंद्याच्या मनावर परिणाम झाला होता, व त्या योगानें थोडीशी हालचाल त्यानेंहि केली असती. पण दौलतराव शिंदा जात्या नेमळट व नाना तऱ्हेचे सुखविलास उपभोगण्यास चटावलेला; त्याचे हातून शूराची करणी होणें कठीण. याशिवाय इंग्रज महाधोरणी, त्यांनीं दौलतराव पैशाच्या तंगीत आहे असें पाहून त्यास सावकारी डावानें पार जखडून टाकिलें, तें असें—“ धोलापूर वगैरे तुमचे कित्येक परगणे तारण घेऊन आम्ही तुम्हांस सहा लाखपावेतों रक्कम कर्जाऊ देऊं.” हें बोलणें शिंद्याची स्वारी दक्षिणकांठानें चालली असतां झालें. तारीख ६-१२-१८०४ रोजीं डींगच्या लढाईत यशवन्तरावाचा पाडाव होऊन इंग्रजांस जय मिळाला ही बातमी जेन्किन्स यास कळली, तेव्हां त्यास आनंद झाला. म्हणून त्यानें कूच चालू असतांच दौलतरावाची गांठ घेतली, व त्यास डींग येथें मिळालेल्या इंग्रजांच्या जयाची व कर्जाऊ रक्कम मंजूर झाल्याची बातमी सांगितली; आणि आतां तुम्ही सजेंरावास दूर करा, म्हणजे तुमचा आमचा कायमचा सलोखा राहील असेंहि तो सांगूं लागला. तेव्हां थोडा विचार करून उत्तर देतों असें शिंद्यांनीं उत्तर दिलें. यानंतर एकाच महिन्यानें ता. ६-१-१८०५ ला शिंद्याचा तळ सागराजवळ पडला. या ठिकाणीं कर्जाऊ रकमेची मागणी करण्यासाठीं दौलतरावानें रामचंद्र भास्करास धाडिलें व रेसिडेन्टास असें कळविलें कीं, तुमच्या इच्छेप्रमाणें सजेंरावास दूर करण्याचें आम्ही ठरविलें आहे व यापुढें तुम्ही सांगाल तसें आम्ही वागूं. मात्र कर्जाऊ रक्कम लगेच द्यावी. दौलतरावअप्पा मुठीत नाक धरून येतांच रेसिडेन्टानें त्यास कळविलें कीं, “सजेंराव निघून गेल्याशिवाय रक्कम मिळणार नाही.”

इंग्रजांनीं आपल्याविरुद्ध इतकी हाकाटी चालविलेली पाहून सजेंराव चिडून गेला व त्यानें रेसिडेन्टाची खोडकी जिरविण्याचें मनांत आणिलें. हा सजेंराव पूर्वींचा असता तर त्यानें रेसिडेन्टाचें डोकें मारिलें असतें, वा त्याच्या अंगास बाण बांधून ते पेटवून त्याची रवानगी अंतरिक्षांत केली

असती; पण आतांचा सर्जेराव जरा नरम पडलेला व उतारवयाच्या उतरणीस लागलेला; त्यांतून स्वतःच आसन डळमळीत झालेलं. तेव्हां त्याने शिंद्याचा मुक्काम सागरास होण्यापूर्वी वाटेत ता. २७-१२-१८०४ रोजी रात्री चोरांच्या टोळीकडून रेसिडेन्टाच्या तंबूवर छापा घालविला व पहारेकऱ्यास ठार मारून सुमारे बारा हजार रुपयांचा ऐवज लांबविला. ही गोष्ट वास्तविक सर्जेरावानेच केली, पण त्याचा पत्ता रेसिडेन्टास लागेना तेव्हां त्याने दौलतरावाकडे तक्रार केली. दौलतरावाने तपास करून कळविले की, चोरी पेंढाऱ्यांनी केली असून त्यांचा निग्रह करण्याचे साधन आमचेजवळ नाही. हें उत्तर ऐकून रेसिडेन्ट चिडला व त्याने दौलतरावास एकदम सांगितले की, “यासाठीच तुम्ही आतांच्या आतां उज्जनीकडे चला, न जाल तर आम्ही तुमची छावणी सोडून जातो.” रेसिडेन्टाचा हा त्रागा पाहून दौलतरावाने उत्तर केले की, “अबूजी इंगळे येथे लवकरच येणार आहेत, त्यांचा विचार घेऊन मग काय तें कळवितों.”

या उत्तराने रेसिडेन्टाचे समाधान न होतां त्याने छावणी सोडून जाण्याची तयारी चालविली. तेव्हां दौलतरावाने रामचंद्र भास्करास रेसिडेन्टाकडे धाडून शपथपूर्वक कळविले की, “आम्ही ता. १३-१-१८०५ पावेतो उज्जनीकडे कूच करितों.” दौलतरावाने हा निरोप धाडिला खरा पण रेसिडेन्टाच्या या चढेल धोरणाची त्यास चीड आली. इतक्यांत रेसिडेन्टाने अशी मागणी केली की, अबूजी इंगळ्याने आमची आगळीक केली आहे; तेव्हां त्याचा बंदोबस्त तुम्ही करावा. यामुळे दौलतराव जास्तच चिडला व त्याने रेसिडेन्टाशी भाषणच सोडिले. यावरून ता. २३-१-१८०५ रोजी रेसिडेन्ट छावणी सोडून कांहीं अंतरावर निघून गेला. तेव्हां त्यास आणण्यासाठी दौलतरावाने माणसांवर माणसे धाडिली, आणि पुन्हां छावणीत येण्याबद्दल नाकदुऱ्या काढिल्या व विनवण्या केल्या. त्यावरून रेसिडेन्ट माघारी आला व दुसरे दिवशी दौलतरावास भेटला. पण त्याच्यामागे त्याच्या तंबूवर पुन्हां पेंढाऱ्यांनी छापा घातला व त्याचे सर्व सामान-सुमान लुटले. या धांदलीत दोन इंग्रज अंमलदार व नोकर आणि कांहीं फौजेच्या लोकांस किरकोळ जखमा झाल्या. ही बातमी दौलतरावास कळतांच त्याने खेद व्यक्त केला व नुकसान भरून देण्याचे कबूल केले. पेंढाऱ्यांचे हे हल्ले बहुतकरून सर्जेरावाने मुद्दाम केले असावेत असा संशय

गव्हर्नर जनरल यास आला व त्याने रेसिडेन्टास समज दिली की, शिद्याशीं अतिप्रसंग करूं नये.

शिद्याशीं धोरणाधोरणानें वागून आपला कार्यभाग साधण्याची धूर्तता जेकिन्तमध्ये नाहीं असा समज गव्हर्नर जनरलचा झाला व त्यानें कर्नल क्लोजची बदली शिद्याचे दरबारीं केली; आणि गुन्हेगारांचा तपास करून त्यांस शिक्षा करा व नुकसानभरपाई ताबडतोब करा, अशी जोराची मागणी शिद्याकडे केली. अशा प्रकारें एक महिना बोलाचालींत निघून गेला. ता. २४-२-१८०५ रोजीं दौलतरावानें सागराहून उज्जनीच्या रोखें कूच केलें रस्त्यांत ता. २ मार्च रोजीं सजेंरावास धेऊन दौलतरावानें रेसिडेन्टची गांठ घेतली आणि नरमाईनें विनंति केली की, “ झालेले प्रकार सर्व आपण विसरून जावे आणि स्नेहभाव पूर्ववत् ठेवावा.”

४ :: सबळगडचा बनाव

रेसिडेन्टानें सजेंरावास कारभारांतून 'दूर करा' म्हणून एकसारखें म्हणावें, दौलतरावानें त्याच्या ह्या म्हणण्याकडे लक्ष देऊं नये; 'होतों मी संन्यासी' म्हणून धाक दाखवणाऱ्या नवऱ्याप्रमाणें रेसिडेन्टानें 'जातों मी छावणी सोडून' म्हणून त्रागा करावा, छावणी सोडूनहि जावें, पण या त्राग्याचाहि परिणाम कांहींएक होऊं नये; व सजेंराव कारभारांत वावरतांना दिसावा. इतकेंच काय, पण त्यानें सर्व कारभार कुलमुखत्यारीनें करावा, असा हा प्रकार चालला होता तो आपण पहिला. सजेंरावास बरोबर घेऊन रेसिडेन्टाची गांठ दौलतरावानें घेतली व 'झालेले सर्व प्रकार आपण विसरून जा व लेहभाव पूर्ववत् ठेवा' अशी विनंति केली; आणि अशा तऱ्हेनें तूर्तातूर्त हें प्रकरण मिटतें घेतलें.

इंग्रज जात्याच शंकेखोर, व दौलतरावाच्या या चढाईच्या वागणुकीनें रेसिडेन्टाचें मन जास्तच कांक्षेखोर झालें, आणि त्यानें दौलतरावावर जास्त करडी नजर ठेवली. त्यामुळें उभय पक्षांत जास्तच घासाघाशीस सुरुवात झाली. दौलतरावास आपलें स्वातंत्र्य आपण गमावलें असें वाटलें व ही स्थिति त्यास दुःसह होऊन त्याच्या मनाचें स्वास्थ्य गेलें. तेव्हां त्यानें आपल्या सर्व तक्रारी व आपणावर रेसिडेन्टाकडून होत असणाऱ्या अन्यायांची खुलासेवार चर्चा करून एक लखोटा गव्हर्नर जनरलकडे धाडिला. या पत्रांतील सर्व आरोप कसे फोल आहेत तें नीटपणें दाखविणारें उत्तर दौलत-

रावास गव्हर्नर जनरलकडून आलें. लखोटा जाणें व त्याचें उत्तर गव्हर्नर जनरलकडून येणें या गोष्टींस चारसहा महिने लागले. मात्र यानंतर गव्हर्नर जनरलनें दौलतरावाशीं सामोपचाराचें धोरण ठेविलें. 'दौलतरावाच्या तक्रारी आतां जास्त वाढूं न देतां त्या समजसपणें मिटत्या ध्या; थोडेंबहुत देवाण घेवाण करा. त्याच्याशीं अतिप्रसंग करूं नका.' असा हुकूम ग. ज. नें रेसिडेन्टास धाडला. त्यामुळें सजेंरावास कारभारांतून काढण्याचा हट्ट रेसिडेन्टानें सोडला आणि 'सजेंरावास कारभारांतून काढणें हें तुमच्याच हिताचें आहे. न काढलात तरी त्यांत आमचें कांहींएक जात नाहीं.' अशा अर्थाचें बोलणें त्यानें आतां सुरू केलें.

यानंतर सजेंरावानें भरतपूरचे जाटांशीं चाललेल्या होळकरांच्या युद्धांत शिष्टाई केली. प्रथम दोनतीन महिने हें युद्ध जोरांत होतें; पण निकाल लागेना, तेव्हां दौलतरावानें मनांत आणलें कीं, आतां आपण जाऊन होळकराचा समेत करून द्यावा व लगेच तसें त्यानें रेसिडेन्टास ता. २२-३-१८०५ रोजी कळविलें कीं, 'आम्ही येथून होळकराचा समेत करून देण्यासाठीं भरतपुरास जाणार.' हा निरोप एकून रेसिडेन्टचें धाबेंच दणाणलें. कारण त्याची अशी कल्पना झाली कीं, शिंदा भरतपुरास गेल्यावर होळकर, शिंदे व जाठ यांचें संगनमत होऊन ते तिघे इंग्रजांवर चढाई करणार व हा डाव टाकण्यास सजेंराव कमी करणार नाहीं ! या कल्पनेचें पिशाच रेसिडेन्टाच्या डोक्यांत नाचूं लागतांच त्यास चैन पडेना. बरें दौलतराव-सजेंराव या दुकलीस अडवून धरण्याचेंहि धाडस त्यास करवेना. तेव्हां काय करावें हेंच त्यास सुचेना. भरतपूरचा शेख धरून शिंदे ता. २९-३-१८०५ ला निघाला व चंबळा नदीवर सबळगड येथें दाखल झाला. मुख्य फौज मार्गेच होती. याच ठिकाणीं अंबूजी इंगळे त्यांस येऊन मिळाला; आणि ही सर्व मंडळी आतां एकत्र होऊन चंबळापार होणार असें दिसतांच रेसिडेन्टास दम निघेना. त्यानें सजेंराव व दौलतराव या उभयतांच्या गांठी घेऊन त्यास कळविलें कीं, "तुम्ही चंबळा सोडून जाण्यांत धोका आहे; तेव्हां जाणें राहित करावें." दौलतरावानें उत्तर केलें कीं, "आम्ही भरतपुरास गेल्यानें युद्धास जास्त जोर चढेल अशी आपली कल्पना आहे ती साफ चूक आहे. आम्ही प्रत्यक्ष जातीनें जाऊन यशवन्तरावाची समजूत घाल्तो व युद्ध थांबवितो." पण ही गोष्ट रेसिडेन्टास पटली नाहीं. तेव्हां

त्याच्या मर्जीविरुद्ध भरतपुरास जाण्याचें धाडस दौलतरावानेंहि केलें नाहीं. अशा तऱ्हेनें या प्रसंगांतून रेसिडेन्ट निभावला.

शिंदे, होळकर व जाठ या तिघांचें संगनमत झाल्यास आपणांवर फार कठीण प्रसंग येईल, ही कल्पना रेसिडेन्टास एकसारखी भेडसावीत होती त्यांत तथ्य होतें. कारण भरतपुरास चाललेल्या युद्धांत जाठानें चांगलाच पराक्रम गाजविल्यामुळें इंग्रजांविरुद्ध मोठा बनाव होतो कीं काय अशी साधार भीति गव्हर्नर जनरलला वाटत होती. तेव्हां या भरतपूरच्या युद्धामुळें निर्माण झालेल्या वातचक्रांतून हिंदी दौलतरावांच्या मोठ्या बनावानें भूत निर्माण होऊं नये म्हणून ग. ज. नें मद्रासचा गव्हर्नर व पुण्याचा रेसिडेन्ट यांस ताबडतोबीचे उपाय योजण्याची पूर्ण अखत्यारी दिली. असा हा इंग्रजांच्या पोटांत भीतीचा वायुगोळा निर्माण झाला होता.

दौलतरावानें भरतपुराकडे जाण्याचें रहित केलें व रेसिडेन्टाच्या सांगण्याचा मान राखिला; पण पुढे लवकरच भरतपुरास जाण्याचें मुळीं कारणच उरलें नाहीं. कारण ता. ११-४-१८०५ ला जाठानें इंग्रजांशीं तह करून युद्धांतून आपलें अंगच काढून घेतलें. ही वार्ता दौलतरावास कळतांच त्यानें स्वतः भरतपुराकडे जाण्याचें रहित केलें, पण सर्जेरावाबरोबर कांहीं फौज देऊन यशवन्तराव होळकराची समजूत पाडण्यासाठीं त्यानें त्याची खानगी केली. सर्जेरावहि लगोलग भरतपुराकडे निघाला.

अकल बृहस्पतीची व समशेर शिकंदरची अशी एकी असतांना टोपीकराच्या साम्राज्यसिंहासनासमोर मांडलिक म्हणून कुर्निसात् करण्याचा प्रसंग आलेला पाहून यशवंतराव होळकराचा जीव अहोरात्र तिळतिळ तुटत होता. अशा असामान्य पराक्रमी पुरुषाचा इंग्रजांशीं समेट करून देण्याची जोखीम सर्जेरावानें पत्करली होती. तेव्हां तो ठरल्याप्रमाणें भरतपुराकडे निघाला व भरतपुरापासून पंधरा मैलांवर असणाऱ्या वेरगांवीं मुकाम करून राहिला. तेथून सर्जेरावानें सेनापति लेकरास खलिता पाठविला कीं, “आम्ही तुमचा व होळकराचा समेट घडून आणावा म्हणून शिंद्याच्या सांगण्यावरून येथें आलों आहोंत. खासा शिंदेच या कार्यासाठीं येणार होता पण रेसिडेन्टाच्या सांगण्यावरून त्यानें तो बेत रहित केला. आतां मालकमसाहेब शिंद्याच्या भेटीला जात आहेत व शिंदेहि त्यांच्या भेटीची वाट पाहात आहेत. आम्ही आतां भरतपुरास होळकराची भेट घेऊन त्याचा तहाच्यासंबंधीं काय मानस

आहे तो आपणास कळवूं.” सजेंरावाच्या या खलित्याने सेनापति लेकचा गैर-समज झाला व त्याच्या मनाने धांव भलतीकडेच घेतली. त्यास असे वाटले की, जाठाने इंग्रजांशी तहाची वाटाघाट चालविली आहे तेव्हां त्यास त्यापासून परावृत्त करून पुन्हां शिंदे, होळकर व जाठ या तिघांनी रणसन्मुख होऊन इंग्रजांस चांगलेच मारून काढावे असा व्यूह रचण्याचे सजेंरावाच्या मनांत असावे. या कल्पनेने सेनापति लेक जास्तच घाबरला व त्याने सजेंरावास जाब पाठविला की, “तुम्ही भरतपुरांत जाऊ नये. तेथूनच माघारी जावे.” सजेंरावाने लेकचे हे सांगणे धाब्यावर बसविले व तो तडक भरतपुरास गेला; पण इंग्रजांच्या कारवाईमुळे जाठाची व त्याची भेट झाली नाही. तेव्हां तो टाकोटाक वेर येथे परत आला. या ठिकाणी यशवंतराव, त्याचे साथीदार मीरखान वगैरे भंडळींची व त्याची गांठभेट झाली.

ता. १२-४-१८०५ ला म्हणजे जाठांच्या व इंग्रजांच्या तहाचे दुसऱ्याच दिवशीं बापूजी शिंदे हा दौलतरावाचा सरदार होळकराकडे होता तो सबळगडास दौलतरावाच्या छावणींत दाखल झाला. ही गोष्टमुद्दां इंग्रजांच्या दृष्टीने अनिष्टच झाली; कारण इंग्रज त्यास पाण्यांत पहात होते. पुढे सजेंरावाकडून दौलतरावास पत्रे आली. त्या पत्रांच्या अनुसंधानाने शिंद्याने ता. १५-४-१८०५ रोजी रेसिडेन्टास खालील आशयाचा खलिता धाडिला.

“जाठांशी तह झाल्यावर होळकर इंग्रजांचे मुलखावर गंगापार जात होता. त्याची सजेंरावाने गांठ घेऊन समजूत घातली की, आतां इंग्रजांशी युद्ध करणे इष्ट नाही, तह करावा हेंच चांगले. असे बोलणे आम्ही होळकराशी चालू ठेविले असून, हा समेट घडवून आणण्याचे काम आम्ही आमच्या (दौलतरावाच्या) शिरावर घेतले आहे. आणि या कार्यासाठीं सजेंराव घाडगे होळकरास घेऊन आमच्या भेटीस येत आहेत. तसेंच नागपूरचे रघूजी भोसलेहि या कामासाठीं येथे येत आहेत.”

हा खलिता रेसिडेन्टास पोचतो न पोचतो तोंच यशवंतराव होळकर दौलतरावाच्या भेटीसाठीं फौजेसह सबळगडास डेरेदाखल झाला. या वेळीं दौलतरावाने छावणींतून त्यास सामोरे जाऊन मोठ्या मानाने मुक्कामास आणिले. हा मोठा भाग्याचा योग होता; कारण या वेळीं चतुरसिंग भोसले व अनेक मराठे मातबर सरदार पुढे काय करावे याचा विचारविनिमय करण्यासाठीं एक ठिकाणी जमा झाले होते. सर्वांचा मानस इंग्रजांशी सख्य

करूं नये, त्यास बाहेर काढावा. तर या सर्वांच्या उलट दौलतरावाचा विचार इंग्रजांशीं समेट करावा असा होता. ही बाटाघाट होणार होती त्या प्रसंगीं शिंद्यानें रेसिडेन्टास बोलविलें. ता. १७-४-१८०५ रोजीं शिंद्याच्या छावणींत दरबार होऊन रेसिडेन्ट व होळकर यांचीं बोलणीं झालीं. होळकराचे बाबतींत दौलतरावाची मध्यस्थी ऐकूं नये ही गव्हर्नर जनरलची आज्ञा रेसिडेन्टास पाळतां आली नाहीं.

सबळगडास झालेल्या शिंदे-होळकरांच्या या भेटीचें वर्णन होळकर-कैफियतींत खालीलप्रमाणें केलें आहे.

“चर्मण्वती उतरून चैत्र वद्य पक्षीं भेटीचा बेत ठरला. शिंदे यांनीं जागा मैदान पाहून विछायत करून पांच हजार खासा उंची पोषाखांत येऊन बसले. नंतर होळकरांची स्वारी आली. बरोबर साठ हजार स्वार अंगांत दहाशेर रुईचा डगला, सफेत दुपट्टा, ढालतरवार, खांद्यावर बासडा, गांठची गांठ आली. त्यांस यशवंतराव कोणते हें ओळखूं येईना. येतांच गराडा फिरवून देऊन दोन हजार खासा उतरला. इकडल्या तिकडल्या तोफा चालल्या. चार घटकांपर्यंत कोणाचा शब्द कोणाचे कानीं पडेना. दौलतरावाचें तोंड सुकून गेलें. एकदोन रोज बोलणीं होऊन सफाईचीं बोलणीं झालीं. उभयतांचा विचार एक होऊन होळकर कूच करून कोट्याकडे गेले. चर्मण्वती उतरून पाटणजवळ मुकाम केला.”

तोफांच्या गडगडाटांत शिंदे-होळकरांची भेट झाली. पण या सबळगडच्या जमावानें सेनापति लेक व गव्हर्नर जनरल शिंद्याच्या धोरणाविषयीं साशंक झाले; आणि होळकर शिंद्याच्या छावणींत आल्याचें कळतांच सेनापति लेक त्याच्यावर नजर ठेवण्याकरितां चंबळा उतरला व ठासून उभा राहिला. आणि ही मंडळी कांहीं तेढा डाव टाकतील तर त्याचा प्रतिकार करण्याची जय्यत तयारी करून त्यानें रेसिडेन्टास कळविलें कीं, “होळकरांचा व आमचा समेट करून देण्याचे भानगडींत तुम्ही पडूं नका; तें आमचें आम्ही पाहून घेऊं. होळकरास सोडून तुम्ही दूर निघून जावें. न जाल तर तुम्ही तह मोडला असें आम्ही समजूं व त्यापासून होणारे सर्व परिणाम तुम्हांस भोगावे लागतील.” सेनापति लेकनें धाडलेंला हा निरोप रेसिडेंटानें शिंद्यांस कळविला; पण शिंद्यानें रेसिडेन्टाच्या या मागणीकडे कानाडोळा केला व सबळगडची छावणी सोडली नाहीं. हें प्रकरण नुसत्या निरोपावर भागत नाहीं असें पाहून सेनापति.

लेकने आपली फौज ता. २९-४-१८०५ ला चंबळच्या पश्चिमकांठीं शिंद्याच्या समोर आणिली. ते पाहतांच मराठी फौजांत एकदम धांदल उडून गेली. होळकरांच्या साथीदारास दम निघेना. त्यांत इंग्रजांनीं फितुर चालविला होताच. होळकरांचे दोन सरदार अनुक्रमे लाला भवानीशंकर आणि मूर्तजाखान यांनीं इंग्रजांकडून आपली व्यवस्था लावून घेतली व होळकरास सोडले. त्यामुळे शिंदे-होळकरांचा थोडा धीर खचला व त्यांनीं थोडे मारें सरून शिवपूर येथें मुक्काम केला. वेळींच सबळगड सोडल्यानें युद्धाच प्रसंग टळला. बाकी उभय पक्षांत युद्ध करण्याचें अवसान नव्हतेंच. असो या सबळगडच्या बनावतांत सजेंराव प्रमुख सूत्रधार असल्यामुळे त्याच एवढा विस्तार केला.

सबळगडच्या या भेटीचा पहिला तडाका अंबूजी इंगळ्यास बसला कारण तो आदले दिवशीं इंग्रजांस फितुर झाला होता म्हणून शिंद्याच्या त्याच्यावर रोष फार; पण बलाढ्य सरदार असल्यामुळे यास कृत अपराधा बद्दल नतिजा पोंचविण्याची धमक दौलतरावांत नव्हती. शिंदे-होळकर एव होतांच व दौलतरावाचें इंगळ्यास नरम करण्याविषयीं अनुमोदन मिळनां यशवंतरावानें त्यास ता. १८-४-१८०५ ला पकडले आणि त्याचे थोडे हाल करून त्यापासून ५० लाख रुपये दंडादाखल घेण्याचा ठराव झाला ही रक्कम अंबूजी इंगळ्यानें कबूल करून स्वतःची सुटका करून घेतली.

सजेंरावानें अंबूजी इंगळ्यास फार त्रास दिला. अंबूजीजवळ द्रव्यसंच मोठा असावा अशी कल्पना सर्वांची होती. तो उपटण्यासाठीं सजेंरावां त्यास फार छळले. सजेंरावाचें छळणें म्हणजे असें तसें नसावयाचेंच त्याच्या बोटांवर तेलचे बोळे ठेवून ते पेटवून दिले होते. अशा तऱ्हेनें सजेंरावानें आपला इंगा त्यासहि दाखविला होता.

अंबूजी इंगळ्यानें कबूल केलेली रक्कम कोट्यास पदरांत टाकण्याचें ठरतें होतें. तेव्हां ती वसूल करण्याकरितां सजेंराव घाडगा तीन हजार स्वारां निशीं कोट्यास गेला. दंडाची रक्कम हातीं येतांच पंचवीस लाख शिंद्यांत व एकतीस लाख होळकरांनीं वांटून घेतले. कमी पैका मिळाल्याबद्दल शिंद्यास थोडा विषाद वाटला. अलीकडे शिंद्याचा कारभार यशवंतराव सजेंराव हे दोन्ही कर्ते पुरुष पाहात असल्यामुळे कोणतेहि काम ते नेटां

हातोहात सिद्धीस नेत. अंबूजी इंगळ्याप्रमाणें हा अनुभव कित्येकांच्या प्रत्ययास आला.

सर्जेरावास कारभारांतून काढा ही रेसिडेन्टाची मागणी कायमचीच होती. आतां तिच्या जोडीला 'यशवंतरावास छावणींतून दूर काढा' ही दुसरी मागणी सुरू झाली. एकटा असतांना दौलतराव रेसिडेन्टाच्या मागणीची वासलात कशी लावी तें आपण या वेळपर्यंत पाहिलेंच. आतां तर होळकरांचा पाठिंबा मिळतांच त्यास जास्त जोर चढला. यशवंतराव शिंद्याची छावणी सोडून जाईना; तेव्हां 'मी तुमची छावणी सोडून जातो, असा नेहमींचा धाक रेसिडेन्टानें घालतांच दौलतरावानें त्यास अटक केली. दोन महिने रेसिडेन्ट अटकेंत होता. इंग्रजांचा हा मोठा अपमान झाला व त्याचा गवगवाहि मोठा करण्यांत आला; पण त्याकरितां विझत चाललेले युद्धाचे निखारे पुनः पेटविण्याचें धाडस लॉर्ड वेल्सलीनें केलें नाहीं. लवकरच वेल्सलीची बदली होऊन कॉर्नवॉलिसचें समेटाचें धोरण सुरू झाल्यानें सर्वच वातावरण पालटलें. सर्जेराव, यशवंतराव यांनीं कारभार हातीं घेतल्यामुळें दौलतरावाच्या धोरणास थोडें तेज चढलें खरें, पण हा बनावहि फार काळ टिकला नाहीं.

कॉर्नवॉलिसच्या समेटाच्या धोरणानें शान्ततेचे वारे जिकडे तिकडे वाहूं लागले. हिंदी दौलतदारांस स्वतंत्र होण्याची आशा फारशी न दिसल्यामुळें जो तो आपापली व्यवस्था लावून घेऊं लागला. शिंद्यानें आपली व्यवस्था लावून घेतली. अंबूजी इंगळ्याकडून ऐवज हातीं येतांच त्याच्यावरील राग दौलतरावानें सोडून त्यास सन्मानानें भेटीस आणिला आणि त्याचा गौरव केला; व सर्जेरावाकडील कारभार काढून तो अंबूजीचे हवाली केला. अशा तऱ्हेनें सर्जेराव एकदांचा कारभारांतून निघाला व इंग्रजांची तक्रार नाहींशी झाली. (२२-११-१८०५)

सर्जेरावास कारभारांतून काढल्यामुळें तो रागावला व होळकराकडे गेला. होळकराच्या भानगडींत पडण्यांत कांहीं तथ्य नाहीं असें शिंद्यास वाटूं लागलें. होतें; त्याप्रमाणेंच शिंद्यापासून आपला कोणताच फायदा शेत नाहीं असें पाहून होळकरानेंहि शिंद्याचा नाद सोडिला. तसेंच सर्जेरावाच्या नाहीं लागल्यापासून फायदा तर काडीचा नाहीं, नुकसान व त्रास मात्र फार होतो

असें होळकराच्या लक्षांत येतांच त्यानें सजेंरावास आपल्याजवळ थारा दिला नाहीं. त्यामुळें सजेंरावाची दारुण निराशा झाली.

इंग्रजांच्या लकड्यामुळें सजेंरावास कारभारांतून शिंद्यानें काढिलें. या वेळेपासून सजेंरावाचें कर्तबगार आयुष्य संपून त्याच्या उत्तरार्धास सुरुवात झाली !

५ : : अखेर

सर्जेरावास कारभारांतून दूर करण्याचें कलम इंग्रजांनीं तहांत मुद्दाम घातल्यामुळें दौलतरावाचा नाइलाज झाला व त्यास सर्जेरावास कारभारांतून दूर करण्यावांचून गत्यंतरच उरलें नाहीं. पण या एका गोष्टी-मुळें सर्जेराव एकदम निस्तेज झाला. जवळजवळ उभें आयुष्य ज्यानें सत्तेच्या दिमाखांत काढिलें, सर्जेराव म्हणतांच ज्याच्या त्याच्या अंगावर कांटा उभा राहावा अशी बेजरब सत्ता ज्यानें गाजविली अशा पुरुषास सत्तेवांचून जिणें म्हणजे लाजिरवाणें ! तरीमुद्दां दौलतराव त्यास दूरदूरच्या खंडणी बसूल करण्याच्या कामावर धाडी, पण त्यांत त्याला समाधान वाटेना. अशा केंविलवाण्या स्थितींत त्यास चार वर्षें रखडावें लागलें; पण हे दिवस संपण्याचा काल लवकरच आला. दौलतरावानें बायजाबाईंच्या आग्रहावरून इंग्रजांजवळ सर्जेरावाबद्दलचें कलम दूर करण्याचा अत्यंत आग्रह धरिला, तेव्हां इंग्रजांनीं तहांतील तें कलम काढून घेतलें.

सन १८०९ च्या सुमारास दौलतरावाच्या डोक्यांत असा विचार चमकून गेला कीं, आपल्या राज्यकारभारास लागलेली घसरगुंडी कशी तरी थांबवावी. या त्याच्या विचारांत बायजाबाईंच्या सांगण्याची भर पडली व त्यानें सर्जेरावास जवळ बोलावून कारभार करण्यास सांगितलें. उभयतांची प्रथम भेट दौलतराव, अजमीरच्या आसपास असतां झाली. ही भेट मोठ्या

याटानें आणि समारंभानें झाली. पण हा गोडवा फार दिवस टिकला नाही; कारण पुढें चारदोन महिन्यांतच कागाळ्या येण्यास सुरुवात झाली. सजेंरावाच्या जुलूम-जबरदस्तीस लोक कंटाळून गेले. तक्रारी इतक्या बेसुमार येऊं लागल्या कीं, त्या ऐकतां ऐकतां दौलतराव त्रासून गेला. भीक नको पण कुत्रा आवर अशी याची स्थिति झाली. दौलतराव-सजेंरावाचे खटके घटकोघटकी उडूं लागले. तो सजेंरावाचा वाटेल तसा पाणउतारा सर्वासमक्ष करूं लागला. यजमानाजवळ सजेंरावाचें वजन नाही, ही गोष्ट लोकांत होतांच सजेंराव सर्वांच्या थट्ट्या विषय झाला. सरदार, सावकार व दरबारची सामान्य मंडळीमुद्धां त्याची टर उडवूं लागली. आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं त्यांत दौलतरावसुद्धां भाग घेऊं लागला. अशा तऱ्हेनें सजेंरावाचें भांडें हलकें झालें; आणि त्यानें आयुष्यभर केलेल्या पापांचा निचरा होऊं लागला !

“तुम्ही उगीच अवाच्या सवा खर्च करतां, त्यामुळें खजिन्यास ताण घसतो.” असें दौलतराव बोलूं लागला, व सजेंरावास नाना परींनीं नावें ठेवूं लागला. त्याबरोबर तो संतापला, व त्यानें एक दिवस रागाच्या भरांत आपल्या डोक्याची ती मळकी टोपी काढून जमिनीवर दाणूकन् आपटली व म्हणाला, “माझा खर्च तुमच्या डोळ्यांत सलतो, पण मी किती फाट-कसरीनें राहतों याची साक्ष माझी टोपीच देईल.” पण त्या टोपीनें दौलतरावाच्या उभ्या दौलतीस टोपी घातली होती हें आतां जगजाहीर झालें होतें ! टोपी आपटण्याचें नाटक करून सजेंराव तरातरा आपल्या तंभूत निघून गेला. यजमानाची पुन्हां मर्जी बसावी म्हणून त्यानें एक कांबळी, उंट व तीन तोळे चांदी एका फकीरास दान केली. पण आतां असल्या तोडग्यानें दौलतरावाचें मन प्रसन्न होणें शक्य नव्हतें. सजेंरावानें उभ्या हयार्तीत मित्रापेक्षां शत्रूच जास्त निर्माण केले होते. प्रत्येकाचा एक एक दिवस असतोच. या न्यायानें आतां त्याच्या शत्रूचे दिवस आले होते. गोकुळ पारख नांवाचा एक सावकार होता; त्यानें या संधीचा फायदा घेतला व दौलतरावास जाऊन बोलला कीं, “सजेंराव पांढऱ्या पायाचा आहे. तो आल्यापासून तुमच्या दौलतीचें वाटोळें होत आहे; तेव्हां त्यास तुम्हां दूर करा म्हणजे तुमचें गाडें नीट मार्गाला लागेल.” सजेंरावानें हा टोपी आपटण्याचा तमाशा केला त्या वेळीं दौलतराव इतका संतापला होता

कीं, संबंध ह्यातीत तो इतका रागावलेला कोणींहि पाहिला नव्हता. असे हे रुसवेफुगवे नेहमींचेच होते. देवबा काळ्या नांवाचा एक हुजऱ्या दौलतरावाच्या बहाल मजीतला होता. त्याने आपला व दौलतरावाचा सलूब करून धावा म्हणून सर्जेरावाने त्याची अक्षरशः पायधरणी केली; पण त्याचा कांहींएक उपयोग न होतां प्रकरण जे चिघळत चालले त्याचा शेवट शेवटीं सर्जेरावाच्या शेवटांत झाला.

दौलतरावाची मुख्य अडचण म्हणजे पैक्याची. फौज कमी करावी तर तिचा मुशाहिरा चुकता केला पाहिजे. पण पैशाशिवाय पगार कसा चुकता करणार? बरे, फौज कमी न करावी तर खर्च फुगत जाणार; असें हे त्रांगडें होतें. दौलतरावाची अशी तंगी असतांना त्याचा मेहुणा—बायकोचा भाऊ सरदार पाटणकर यानें दौलतरावाच्या खाजगींतून कांहीं रकम उसनी घेतली व ती ठरलेल्या मुदतींत माघारी दिली नाहीं, म्हणून दौलतरावानें पाटणकराचे घरीं धरणें धरलें; त्यामुळे घाडगा अगदींच बिथरून गेला. काय करावें, आपलें हें घसरलेलें गाडें कसें ताळ्यावर आणावें हेंच त्यास उमजेना. दुसऱ्या दिवशीं त्यानें मोठा दानधर्म केला. पांच हजार रुपये ब्राह्मणांस वांटले; दोन हजार गोरगरिबांस अन्नदान केलें. सर्जेरावानें असलें ‘अन्नदान वस्त्रदान’ केलें खरें, पण या दानानें त्याच्या भाग्य-भानूस लागलेलें ग्रहण कांहीं सुटलें नाहीं; तें दिवसानुदिवस त्यास जास्तच प्रासूं लागलें व शेवटीं खग्रान झाले! दौलतरावाचें व सर्जेरावाचें उत्तरोत्तर जास्तजास्तच फाटत चाललें; तेव्हां नाइलाज होऊन घाडगे आपलें चंभूगवाळें आवरून स्वारींतून चालता झाला. त्याबरोबर त्याची समजूत घालून त्यास माघारी आणावें म्हणून बायजाबाईनें नवऱ्याजवळ हट धरिला, पण दौलतराव आतां इतका बिथरला होता कीं तो तिचेहि ऐकेना. पण दौलतरावानें सर्जेरावाची नस आपल्या ताब्यांत ठेविली होती. ती म्हणजे त्याची रक्षा जवाहीर ही होय. दौलतरावानें जवाहीरला अडकवून ठेविलें होतें. दौलतरावाची खात्री होती कीं, सर्जेरावाची रक्षा आपण अडकवून ठेविली आहे, तेव्हां तो झकत माघारी येईल. हा त्याचा होरा खरा ठरला. सर्जेरावास जवाहीरला अडकवून ठेवल्याची बातमी लागतांच तो अत्यंत दुःखीकष्टी झाला व त्यानें दौलतरावमहाराजांस निरोप पाठविला कीं, “जवाहीर परत न आल्यास मी प्राण देईन. तिनें आपला कोणताच गुन्हा केला नाहीं,

सबब तिला मजकडे धाडावें.” असल्या निरोपांची जा-ये होतां होतां प्रकरण समेटास आलें. अंबूजी इंगळ्यानें मध्यस्थी करून सर्जेरावाची समजूत घालून त्यास माघारी आणिलें. पण ही गोडीसुद्धां फार दिवस टिकली नाहीं.

या समेटासाठीं म्हणून म्हणा किंवा आपल्या जांवयाचा दिल आपणा-विषयीं साफ व्हावा म्हणून म्हणा, सर्जेरावानें दौलतरावास ता. १५ जुलै १८०९ ला एक मेजवानी दिली. त्या दिवशीं दोघांनीं यथेच्छ हात मारला, व आकंठ सुरापान करून संबंध रात्र नाच-तमाशांत घालविली. रात्र संपली व दिवस उजाडला; त्याबरोबर दोघांच्याहि भांडणास नवा जोम येऊन ते पूर्ववत् चालू झाले. दरबारचीं कामें चाललीं असतां दौलतरावानें सर्जेरावाचा असा कांहीं पाणउतारा केला कीं, तो त्यास जहरीं शेंबला व ताडकन् दरबार सोडून तो चालता झाला. आतां शिंघाच्या दरबारीं एक क्षणभरहि थांबण्यांत अर्थ नाहीं, असें ठरवून त्यानें आपली रखेली जवाहीर हिची पुढें रवानगी केली, व अशा तऱ्हेनें मागे झालेली चूक सुधारली. आतां त्यानें आपली आवराआवरहि मोठ्या जारीनें सुरू केली. ही त्याची बांधाबांध शेवटचीच होती; पण हें त्या बिचाऱ्यास माहीत नव्हतें. अशा गडबडींत चारदोन दिवस निघून गेले. ता. २६ जुलै १८०९ ला सर्जेराव पुन्हां दौलतरावास जाऊन भेटला व त्यानें आपल्या मागण्या मोठ्या जोरांत त्याच्यापुढें मांडल्या, आणि त्यांचा फडशा पाडण्याविषयीं हट्ट धरला. पण त्या दैनपातक्यास माहीत नव्हतें कीं, आज आपल्या मागण्यांचा फडशा उडावयाचा नसून आपला स्वतःचा फडशा उडावयाचा आहे! इतके दिवस दुसऱ्यावर रोखलेल्या समशेरी आज त्याच्या अंगावर उलटणार होत्या. त्याची निजधामास जाण्याची वेळ नजीक आली होती. सर्जेरावानें मागण्या पुढें करतांच त्या कस्पटासमान लेखून एखाद्या मस्त हत्तीसारखा दौलतराव तावातावानें हत्तीच्या टकरी पाहण्यासाठीं निघून गेला. हें त्याचें वर्तन पाहून सर्जेराव जास्तच भडकला, आणि त्यानें संतापाच्या भरांत दौलतरावाचा अंगरखा धरिला व ‘माझा निकाल काय तो लावा आणि कोठें जातां ते जा’ असें म्हणून त्यास त्यानें थांबविलें. त्याबरोबर दौलतरावाचे कांहीं नोकर सर्जेरावास दूर करूं लागले. सर्जेरावानें कमरेची समशेर काढून नोकरलोकांच्यावर उगारली. त्याबरोबर गडबड उडाली.

सर्जेरावानें तलवार चालविली. कांहीं लोक मारले गेले. घाडगा जीव बचावून आपल्या तंभूत निघून गेला. पण आज घाडग्याची घडी भरली होती !

मानाजी फाकड्याचा मुलगा आनंदराव फाकडे दौलतरावाच्या देवडी-वरील पाहरेकऱ्यांचा अंमलदार होता. तो कांहीं नोकरलोकांनिशीं नागव्या समशेरी घेऊन घाडग्याच्या तंभूवर चाल करून गेला. त्यांनीं तंभूच्या दोऱ्या तोडल्या. जणुं याच वेळीं सर्जेरावाच्या आयुष्याचीहि दोरी तुटली ! दोऱ्या तुटल्याबरोबर तंभू खाली पडला. त्यांत घाडगा सांपडला. त्यास आनंदरावानें रस्त्यावर आणून त्याची तलवारीनें खांडोळी उडविली. झालें, सर्जेरावाचा ग्रंथ आटोपला ! त्याचा नश्वर देह मातीस मिळाला !! हा सर्व प्रकार हमरस्त्यांत झाला, पण त्याबद्दल कोणासहि वाईट वाटलें नाहीं. सर्जेरावासारख्या असामान्य व्यक्तीची भर रस्त्यांत खांडोळी उडालेली पाहून फारच मोठी दंगल उडेल असा समज होता, म्हणून पलटणें लढण्याचे तयारीनें सज्ज होती; पण कांहींएक झालें नाहीं. घाडग्याच्या वतीनें कोणीहि उभा राहिला नाहीं. कसा राहणार ? घाडग्याशीं स्नेह म्हणजे प्रत्यक्ष अग्नीशीं संबंध. उष्णता सहन करण्याची ताकद असेतोपर्यंत तग धरावा नाहीं तर जळून जावें, अशांतलाच प्रकार. घाडग्याचा एकहि स्नेही उभा राहिला नाहीं. सगळीकडे शान्त होतें. असो, अशा तऱ्हेनें मराठी राज्यांतला एक अव्वल दर्जाचा खलपुरुष नाहींसा झाला ! मराठी राज्यांत त्याच्याइतका दुष्ट पुरुष झाला नाहीं. त्याच्यावर हा जो शेवटचा वार झाला त्या वेळीं मात्र त्याच्याकडून कोणताहि फार मोठा अपराध झाला नव्हता. गेले सहासात महिने तो कारभार पाहात होता, याचा अर्थ इतकाच कीं, दौलतरावास दडण्यास कोणी तरी मनुष्य हवा होता म्हणूनच त्यानें सर्जेरावास बोलावून कारभार सांगितला. आपला कारभार नीट चालावा, राज्याची घडी नीट बसावी व प्रजेनें आपणास दुबावावा, असें मनापासून दौलतरावास वाटत असतें तर त्यानें स्वतः कारभार सरळ मार्गावर यावा म्हणून खटपट केली असती व त्यांत सर्जेरावाचें साह्य घेतलें असतें. पण असें कांहींहि झालें नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, शेवटची धांदल चालू झाली तेव्हां 'सर्जेरावास दगा करूं नका' असा हुकूम दौलतरावानें सोडला होता. नारायणराव पेशव्याच्या बाबतींत 'ध' चा

‘मा’ झाला होता असा लोकप्रवाद आहे; पण सजेंरावाच्या वेळीं ‘मा’ चा ‘ध’ झाला असतांनासुद्धां त्याचा उपयोग झाला नाही. त्यानें इतके शत्रु निर्माण केले होते कीं, घाडगा केव्हां एकदां दुनियेपार होतो असें त्यांना झालें होतें.

मराठी राज्यांत सजेंरावाच्या तोडीस लागेल असा मनुष्य झाला नाही. त्यास दया, माया, वात्सल्य व प्रेम यांपैकीं कोणत्याहि गुणांचा वाससुद्धां नव्हता. त्यानें कोणतीहि परंपरा पाळली नाही. अमका माझा अन्नदाता, तमका माझा उपकारकर्ता, तेव्हां त्याच्यावर हात कसा टाकूं हा विचार त्यास शिवला नाही. पुढें आलेला प्रसंग अमुक आहे आणि तो निभावून नेण्यास अमका कांटा निघाला पाहिजे, असा निर्धार होतांच तो त्यास तलवारीनें दूर करण्यास कमी करीत नसे. पुढें आलेल्या प्रसंगांतून निभावून घेणें हें एकच तो चांगलें जाणत होता. त्याची दृष्टि सर्व बाजूंनीं विचार करणारी नव्हती; म्हणून त्याची हैवानी वृत्ति मराठी राज्याच्या नाशास पुष्कळशी कारणीभूत झाली.

“सजेंरावाची शरीरयष्टि ठेंगू व जाड. उंची पांच फुटांहून जास्त नाही. सर्व अवयव बटबटीत. डोळे घारे, दृष्टि कावळ्यासारखी भेदक आहे. रंग गोरा व डोकीचे केंस पांढरे सफेद आहेत. मूर्ति पाहतांच त्याच्या स्वभावाची कल्पना सोळा आणे येते. कपट, क्रौर्य व खुनशीपणा यांचा त्रिवेणीसंगम त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसतो. तो बोलूं लागतांच त्याच्या बुद्धिमत्तेची झांक त्यांत चमकते. पायघोळ धोतर नेसून अंगांत एक बऱ्याच, खांद्यावर घेतलेला एक शेला, डोकीस दांभणकांठ जरी-किनारीची एक टोपी. टोपीच्या किनारीचे दोन गोंडे डाव्या खांद्यावर लोंबतात. असा हा बाळसंतूस पाहिला म्हणजे तो वेडा आहे कीं काय असें घटकाभर वाटतें. हातांत चंदनी मण्यांची माळ असून तिच्यांतील मणी तो बोटानीं शराशर ओढतो. अलीकडे धन्याची मर्जी त्याच्यावरून उडाली आहे. नाहीं तर लहान-थोर त्यास चळचळां कांपत असत. जरा कोणी मर्जीविरुद्ध वागला कीं मेल्याच म्हणून समजावा. आणि तो मृत्यूसुद्धां असा तसा नाही—गळफांस, विषप्राशन. हें तर नेहमींचेंच—पण अंगास बाण अगर नळे बांधून ते पेटवून दिले कीं त्या दुर्दैवी प्राण्याचे तुकडे तुकडे होऊन ते हवेंत वर उडून जातात!”

शिंदेदरबारची सर्व सत्ताधारी राणी बायजाबाई जिवंत असतां तिच्या बापाचा खून भर रस्त्यांत होतो ! ह्या गोष्टीनें तिला फार नामुष्की आली; अत्यंत दुःख झालें. दौलतरावानें तिची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. तो तिचे अश्रु पुशीत व मनधरणी करीत अहोरात्र जागला, पण तिची समजूत पडेना. बायजाबाई या वेळीं सहा महिन्यांची गरोदर होती. बापाचा खून करणाऱ्या आनंदराव फाकड्यास शिक्षा करा असा तिनें हट्ट धरला, तेव्हां दौलतरावानें आनंदराव फाकड्यास बराच ऐवज गुप्तपणें पोंचवून पळून जाण्यास सांगितलें. तेव्हां आनंदराव शिंद्याचें राज्य सोडून गायकवाडाच्या आश्रयास गेला. हल्लीं त्याचा वंश बडोद्यास नांदतो. मेल्यावरसुद्धां सर्जेरावानें लोकांस त्रास दिला. त्याचें भूत दौलतरावाच्या देवडीवर बसत असे व लोकांस पछाडून त्रास देई ! त्यामुळें त्याची लोकांस धास्ती बसली होती.

सर्जेरावास शोभेशीच त्याची मुलगी बायजाबाई होती. ती मोठी चाणाक्ष व धूर्त होती. नवऱ्यास तर तिनें पूर्णपणें आपल्या मुठीत ठेविलें होतें. बायजाबाईचा थाट व बडेजाव फार मोठा होता. तिच्याजवळ बटकींचा—भानशिनींचा मेळा फार मोठा होता. त्यांत हिंदुस्थानांतील अठरापगड जातींच्या बायकांचा भरणा असे. त्यांस सालीं दोन धडोती व पोटास गोळाभर अन्न मिळालें कीं त्या नोकरी करण्यास तयार असत. बाईजवळ थाटानें राहावयास मिळें, व असत् मार्गानें त्या लागेल तितका पैसा मिळवीत. रात्री फक्त चौघींनीं आळीपाळीनें नोकरी करावयाची; व बाकीच्या वेळांत वाटेल तिकडे भटकण्यास त्यांस मुभा असे. प्रत्येकीच्या पाशांत कोणी तरी लहानमोठा गृहस्थ अडकलेला असे. त्या त्याजजवळून पैसा लुबाडीत. आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, अशा लांडीलबाडीनें मिळविलेला पैसा आपण कसा पराक्रम करून मिळविला, कोणास कसें फर्शी पाडलें हें मालकिणीजवळ सांगण्याची मोठी चुरस लागे. इतर लहानमोठ्या सरदारांजवळ अशा बटकी असत. त्यांची जिंदगी शेवटीं त्यांच्या पश्चात् मालकिणीस मिळे. त्यांना कांहीं मुलें असलीं तर त्यांच्या निर्बाहापुरता कांहीं पैसा ठेवून बाकीचा होतकरू बटकींस वांटून टाकण्याची चाल होती.

दौलतरावास रूपवती भार्या, अलोट धनसंपदा व सत्ता या सर्व गोष्टींची जोड मिळाली होती; पण पोटी संतान नसल्यामुळें तो फार कष्टी झाला

होता. बायजाबाईच्या लग्नानंतर दोन वर्षांनी ती गरोदर राहिली. नाना फडगिसाच्या मृत्यूनंतर दौलतराव स. १८०० च्या दिवाळीत बाजोराबाच्या परवानगीने जेव्हा उत्तरेत जावयास निघाला त्या वेळी त्याने बायजाबाईच्या प्रसूतिनिमित्त जांबगांवास मुकाम केल्याचे वाचकांच्या लक्षांत असेलच. पण हे मूल मोठे झाल्याचा उल्लेख नाही. पण आतां १८०९ साली, म्हणजे आपल्या चरित्रनायकाचा खून झाला त्या साली, बायजाबाई सहा महिन्यांची गरोदर होती. तिला पुत्र व्हावा म्हणून देवास अनुष्ठाने, अभिषेक, पिंपळास प्रदक्षिणा, मारुतिरायास नवस, तसेंच अंगारेघुपारे वगैरे अनेक प्रयत्न चालू होते. 'आपणास पुत्ररत्न होणार' म्हणून ग्वाही देऊन कित्येक ज्योतिशांनी दौलतरावापासून बक्षिसे उपटली. पुढे ता. २०-१०-१८०९ रोजी बायजाबाई प्रसून होऊन तिला मुलगी झाल्याचे कळले, तेव्हा सर्वत्र निराशा झाली. कांहीं काळ लोकांची समजूत अशी होती की, खरो-खर मुलगाच झाला आहे, पण त्यास भुताखेताची बाधा होईल किंवा दृष्ट लागेल म्हणून खोटीच बातमी बाहेर पसरविली आहे! पण २९-१०-१८०९ रोजी बारशाचा समारंभ झाला व मुलीचे नांव कृष्णाबाई ऊर्फ सोनूबाई ठेवण्यांत आले त्या वेळी या सर्व भ्रमाचा भोपळा फुटला.

बायजाबाई दीर्घायुषी होती. ती ऐशी वर्षे जगली. दत्तकपुत्र जनकोजी याच्याशी तिचे कधीच पटले नाही, म्हणून तिने थोडासा बंडावा केला. तेव्हा इंग्रजांनी तिला ग्वाल्हेर राज्यातून काढून लाविले (ता. ८-७-१८३४). तेव्हा ती तिची मुलगी आग्न्यास होती तिच्याजवळ राहिली. यापुढे तिने फारशी हालचाल केली नाही. पण दुर्दैवाने चिमणाबाई ता. १४-१०-१८३३ रोजी मरण पावली. यानंतर तिने आग्रा सोडला व पुढची इ. स. १८३५ ते १८४० पर्यंतची पांच वर्षे ती प्रयाग व काशी येथे राहिली. नंतर नाशिक येथे स. १८४० ते १८४५ पांच वर्षे राहून स. १८४५ त ती पुन्हा इंग्रजांच्या परवानगीने ग्वाल्हेरास येऊन राहिली. यानंतर शेवटपर्यंत ती येथेच होती. तिचे देहावसान ता. २७-६-१८६३ रोजी झाले. मरणसमयी तिचे वय ८० वर्षांचे होते.

आतां फक्त सजेंरावाची रक्षा जबाबीर इची माहिती बाबयाची. सजेंरावाचे जबाबीरवर अत्यंत प्रेम होते. त्याच्या एका चाकराने तिच्याशी एकदां चाबटपणा केला. हे सजेंरावास कळतांच त्याने त्या चाकराचे नाक-

कान छेदून टाकिले. सर्जेरावाची तिच्यावर बहाल मर्जी असल्यामुळे तिने पुष्कळच द्रव्यसंचय केला होता. सर्जेरावाचा खून होताच बायजाबाईने तिला व तिची मैत्रीण रत्नकुंवर नांवाची एक वेश्या होती तिला पकडून कैद केले, व आपल्यासमक्ष आणून स्वतः आपल्या हातांनी वेताच्या छडीने व चाबकाने बेदम फोडून काढिले. दौलतरावाने तर तिचे नाककान कापण्याचाच हुकूम फर्माविला होता; पण तिने आपल्याजवळील सर्व द्रव्यसंचय देऊन टाकून कशीबशी जिवंत सुटका करून घेतली. जवाहीरची जी दशा तीच रत्नकुंवरची. रत्नकुंवर ही चांगल्यापैकी गाणारीण होती; व सर्जेरावाचा मेहुणा पाटणकर याची ती राख होती. तिचे जवाहीरप्रमाणेच हाल करण्यांत आले; पण तिनेहि जवळील सर्व ऐवज देऊन टाकून स्वतःची सुटका करून घेतली. तिची एक लाख रुपयांची मालमत्ता दौलतरावाने हस्तगत केली तरीसुद्धा तिचा द्रव्यसंचय ठिकठिकाणी विखुरलेला होता. असो.

अशा तऱ्हेने सर्जेराव स्वतः व त्याचा परिवार सद्दीचा जोर संपतांच कसा हतप्रभ झाला हे आपण पाहिले. कृत पापांचा झाडा याच देहीं याच डोळ्यांसमक्ष द्यावा लागतो, असें दुबळ्या मनाच्या समाधानासाठी वाटल्यास म्हणावे, पण ज्या माणसाने हातांत असणाऱ्या सत्तेचा वाटेल तसा उपयोग करून यमाला लाजविणारी सुलतानी गाजविली, नीतिशास्त्राचे ग्रंथराज जुल्याच्या ठोकरीने उडवून दिले, सद्गुणांचे नंदादीप समशेरीच्या वारांनी मालवून जिकडे वाट फुटेल तिकडे तो गेला, अशा व्यक्तीस मरण अत्यंत हालअपेष्टांचे यावयास पाहिजे होतें; पण समशेरीच्या वाराने मुंडी उडाली ! होत्याचा नव्हता झाला, संपले ! विनादैन्येन जीवनम्—मिळालेंच होतें; अनायासेन मरणम्—तेंहि आलें. अशा दृष्टीने सर्जेराव मृत्यु-लोकावर कृतार्थ झाला. आतां फक्त सर्जेरावाबद्दल खरेशास्त्री यांनी लिहिलेले एक मार्मिक वाक्य उतरून त्याच्या चरित्रावर व चारित्र्यावर पडदा टाकूं.....!

“ बाजी-दौलत-सर्जेराव या त्रिकुटापैकी पहिल्याला नुसते डोकें तर दुसऱ्याला नुसते हातच होते; पण तिसरा (सर्जेराव) दोहोंनीहि संपन्न होता ! ”

त्रिबकजी डेंगळा

त्रिंबकजी डेंगळा

१ :: तोंडओळख व भूमिका

तो काल स्वराज्याचा होता. ज्याच्या मनगटांत जोर व खांद्यावर मस्तक शायत अशा कोणाहि कर्तबगार माणसास राजसिंहासनाच्या पायऱ्या रिकाम्या होत्या. त्या चढून शिंदे-होळकरांसारखीं कर्तबगार माणसें राजराजे-श्वर झालीं आणि मराठी साम्राज्याचे दिक्पाल म्हणून त्यांनीं आपलें नांव अजरामर केलें; त्या भाग्यकालीं हुजऱ्याच्या हुजूर होण्यास फारसा वेळ लागत नसे. उलट्याची सुलटी अंबारी करणें ज्याच्या त्याच्या कर्तबगारीवर अवलंबून असे. अशाच एका कर्तबगार पण दुर्दैवी—दुर्दैवी म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं त्यास राज्य मिळालें नाहीं—अशा एका व्यक्तीचा परिचय करून द्यावयाचा आहे. ती व्यक्ति म्हणजे त्रिंबकजी डेंगळा ही होय. हा निंबगांव-जावळीचा पाटील. तो बाजीरावाजवळ हुजऱ्याचें काम करीत होता. बाजीरावाजवळ असणाऱ्या हुजऱ्यांत त्रिंबकजी जरा चणचणीत व हुशार असल्यामुळें बाजीरावाचें त्याच्यावर लक्ष होतें. पुढें तो जासूद म्हणून काम करूं लागला. पुढें सन १८०२ च्या मार्चमध्ये यशवंतराव होळकरांनै दौलतरावाच्या फौजेचा पराभव करून पुण्याचा ताबा घेतला त्या वेळीं बाजीराव महाडास पळाला. या पलायनाचे वेळीं त्रिंबकजी डेंगळा त्याच्या-

बरोबर होता. श्रीमंतांची स्वारी महाडास पोचल्यानंतर एक अत्यंत जरूरीचा लवोटा पुण्यास पोचवून त्याचें उत्तर ताबडतोब आणावयाचें होतें. हें काम त्रिंबकजीनें कल्पनेबाहेर शिस्तीनें व जलद केलें. हें पाहून बाजीराव खूष झाला, व त्यानें आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली कीं त्रिंबकजी रड्या नसून हरहुन्नरी व कोणतेंहि काम फत्ते करणारा आहे. हा त्याचा होरा पुष्कळ अंशीं खरा ठरला, आणि या वेळेपासून त्याची चलती सुरू झाली.

त्रिंबकजी डेंगळा हा हजरजबाबी, साहसी व शूर होता. कोणत्याहि संकटांत उडी टाकील व त्यांतून शिरसलामत बाहेर पडेल असा त्याच्या बुद्धीचा उरक होता. बाजीरावाविषयीं त्याच्या मनांत निस्सीम प्रेम होतें; व पेशव्यांचें जेणेंकरून कल्याण होईल तें तें सर्व करण्यास तो तयार होता. पेशव्यांची झालेली हलाखी व त्यांची सर्व बाजूंनीं होत असलेली घसरण ही त्यास पाहवत नव्हती. बाजीरावाची अशी कैविलवाणी स्थिति होण्याचें आदिकारण एकीएक इंग्रज आहेत अशी त्याची बालंबाल खात्री होती; तेव्हां इंग्रजांचा पांढरा पाय पेशव्यांच्या राज्यांतून काढून त्यांस पुन्हां पूर्वीचें वैभव प्राप्त करून द्यावें असें त्यानें ठाम ठरविलें होतें, व त्या दिशेनें त्यानें प्रयत्नहि केले.

पूर्वीं म्हणजे सन १८०२ च्या मार्च-ऑगस्टमध्ये वसईचा तह होण्याआधीं शिंदे-होळकरांनीं मराठेशाही इंग्रजांच्या पाशांतून सोडवून तिला स्वतंत्र करण्याची महत्त्वाकांक्षा धरली होती, तशांतलाच प्रकार त्रिंबकजीचा होता; पण त्रिंबकजीला स्वतःचें राज्य नसल्यानें मोठें नांव नव्हतें म्हणून त्याच्या प्रयत्नांस म्हणावें तसें तेज चढेना. तथापि त्याच्या मनाचा आटोप मात्र शिंदे-होळकरांच्याइतका होता. पण त्रिंबकजी डेंगळ्याच्या वाट्यास आलेला काल त्याच्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप देण्यास अत्यंत प्रतिकूल होता. कारण वसईच्या तहाच्या पूर्वींच्या परिस्थितींत व आतांच्या परिस्थितींत जमीनअस्मानाचा फरक ! त्या वेळीं शिंदे-होळकर हे पेशव्यांचे पराक्रमी सरदार रिकामे होते—त्यांच्या मानेवर इंग्रज-सरकारच्या तहाचें जूं चढलें नव्हतें. ते मनांत आणते तर त्यांनीं कंपनीसरकारच्या राज्यास पायबंद घातला असता; पण त्या वेळीं ती गोष्ट झाली नाहीं. आतां तर शिंदे-होळकरांनीं इंग्रजांस पायबंद घालण्याचें दूरच राहून त्याऐवजीं इंग्रजांनींच त्या उभयतांना ठाणबंद केलें होतें. शिवाय त्यांच्या मनांत आतां पेशव्यांच्या-

बद्दलहि फारसा आदर राहिला नव्हता. याशिवाय वसईच्या तहानें खुद्द पेशवा हासुद्धां पुरेपूर इंग्रजांच्या घशांत उतरला होता. अशा स्थितीत मगरीनें गिळलेलें हें मराठी साम्राज्याचें माणिक तिचें पोट फाडून बाहेर काढणें फार कठीण होतें. त्याला शिव-समर्थोसारख्या नरनारायणाच्या जोडीचा अवतार व्हावयास पाहिजे होता, किंवा पहिल्या बाजीरावसाहेबाची शिकंदर समशेर रणांगणावर चमकावयास पाहिजे होती. पण या सर्व गोष्टी आतां अगदीं अशक्यप्राय असल्यामुळें त्रिंबकजी डेंगळ्याच्या प्रयत्नांस यश येणें शक्य नव्हतें. तरीहि त्रिंबकजीनें प्रयत्नांत कोणत्याहि तऱ्हेची कसूर केली नाहीं. किंबहुना त्यानें आपल्या आटोक्याबाहेर स्वटपट केली.

एवढा वेळपर्यंत सामान्यतः मराठ्यांची सत्ता कशी ठिसूळ आणि भुस-भुशीत झाली होती याची कल्पना दिली. आतां त्यांच्या सत्तेचें मुख्य अधिष्ठान जो पेशवा तो स्वतः आपला स्वड्डा आपल्या हातांनींच कसा तयार करीत होता तें पाहूं. बाजीरावाचें वसईच्या तहानें आयतेंच काम झालें. राज्य-रक्षणाची जबाबदारी इंग्रजांनें शिरावर घेतली, त्याबरोबर त्याच्या स्वैरवृत्ति मोकाट सुटल्या. त्यानें शत्रुपक्षीय सरदारांचे सरंजाम व जहागिर्या जप्त केल्या. इतकेंच काय, पण जीं सरदारघराणीं त्याच्यावर लोभ करणारी व वेळीं-अवेळीं त्यास मदत करणारी होती त्यांनासुद्धां त्यानें सुखानें नांदूं दिलें नाहीं. त्यांच्या कारभारांत व गृहकलहांत उगीच ढवळाढवळ करावी, एकास हाताशीं धरावें तर दुसऱ्यास चांगला हात दाखवावा; एकास यू व दुसऱ्यास छू करावें, आणि मग उभयपक्ष झुंजू लागले म्हणजे स्वतः गंमत पाहावी. इंग्रजांच्या कूपेमुळें लाभलेल्या या दिवाळींत आपण उडविलेले हे फटाके व आपटबार शेवटीं आपणासच आपटी देणार आहेत याची त्यास कल्पनाहि नव्हती. या फटाक्यांतून धुमसत राहिलेल्या ठिणग्यांतूनच अग्नीचा डोंब उसळून त्यांतच आपली उभी दौलत बेचिगाव होणार आहे याचें पुसट स्वप्नसुद्धां बाजीरावास कधीं पडलें नव्हतें. बाजीरावाचे हे न्हाळे दृष्टीस पडतांच त्यास इंग्रजांनीं प्रतिबंध केला असता तर यदाकदाचित् बाजीरावाचें राज्य जास्त दिवस टिकलें असतें. पण इंग्रज बाजीरावाचें राज्य जास्त दिवस टिकवण्याकरितां आले नव्हते; हिंदुस्थानच्या शिरावर तुऱ्याप्रमाणें शोभून दिसणारा भगवा झेंडा काढून टाकून त्यांस तेथें स्वतःचा बावटा लावावयाचा होता. पण 'फळ पिकल्याशिवाय तोडूं नये, व गळूं

पिकल्याशिवाय फोडू नये' या राजकारणांतील नीतीचा अवलंब त्यांनी प्रथमपासूनच केला होता.

इकडे बाजीराव सरदारांचे मनाला मानेल तसे वाटोळं करित होता, पण त्याच वेळेला त्याचे इंग्रज रेसिडेन्टशी वर्तन अत्यंत गोड होते. बाजीरावाची रसना फारच मधुर! तो आपल्या मिष्टास भाषणाने मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांस सहज चकवीत असे. त्याच्या कारकीर्दीत कर्नल क्लोज, हेन्री रसेल, अलफिघ्न असे तीन रेसिडेन्ट झाले. या तिघांसहि त्याने आपल्या गोड बोलण्याने वश करून घेतले होते. रेसिडेन्टाचे जितके हेर पेशव्यांच्या दरबारी असत तितकेच बाजीरावाचे हेर रेसिडेन्सीत असत. हे जरी खरे, तरी इंग्रजास बाजीरावाच्या सर्व बातम्या कळत. याच्या उलट बाजीरावास इंग्रजांचे कारस्थान कळण्याचा संभव फारच कमी. कारण इंग्रज परका व परकी भाषा बोलणारा. तेव्हां बचरजीसारख्या सामान्य माणसास कळणारे राजकारण बाजीरावास कळे. अशी स्थिति होती. इंग्रजांचा लष्करी बडगा दाखवून त्याने स्वतःच्या जहागिरदारांवर वचक बसविला खरा, पण राज्यरक्षणाच्या उपयोगी पडतील असे आपले जहागिरदार त्याने कायमचे दुखाविले. एवढेच नव्हे तर यापुढे आपल्या पदरीं एकहि सरंजाम ठेवावयाचा नाही, स्वतंत्र पगारी पायदळ ठेवावयाचे व त्याचा अधिकारी इंग्रज नेमावयाचा असे ठरविले. या त्याच्या नवीन धोरणाने तर इंग्रजांचे आयतेंच फावले.

बाजीरावाने आपल्या या नव्या फौजेवर कॅप्टन जॉन फोर्डची नेमणूक केली. फौजेत लोक भरले तेहि परदेशी. हा इंग्रज सरदार व त्याची ही परदेशी फौज पलटणीत शिरतांना राजनिष्ठेची शपथ घेई, पण ती शपथ जगावेगळी औरच. ती अशी “आम्ही बाजीरावाशी इमानाने राहू, पण बाजीराव इंग्रजांशी इमानाने राहिल तोपर्यंत.” जणु त्यांना महिन्याच्या महिन्याला चरिंदा इंग्रजच देत होता. पण असल्या फुसक्या शपथेच्या इमानावर विश्वास ठेवून पगारी फौज ठेवणाऱ्या शहाण्या राज्यकर्त्यांचे उदाहरण मात्र जगांत इतरत्र कोठेहि आढळणार नाही. आपलाच दाम खोटा, दुसरे काय! जशा तऱ्हेने रावबाजीने आपल्या हातांतील समशेर स्वखुशीने इंग्रजांच्या ताब्यांत दिली. याच्या उलट इंग्रजांनी मात्र आपला पाय मराठी राज्यांत शाबूत व कायमचा रेंवला. सरदारांचे सरंजाम जप्त करण्याचे सत्र चालू.

करून बाजीरावाने प्रत्येक सरदारागणिक शत्रु निर्माण केला, व इंग्रजांनी या त्याच्या कृतीस वेळोवेळीं आडकाठी करून तेच सरदार स्वतःचे स्नेही बनविले. येणेंप्रमाणें बाजीरावाने स्वतःच्या नाशाची तयारी जारीनें चालविली व इंग्रजांच्या कराल जघड्यांत अज्ञात उतरण्याच्या मार्गास तो लागला.

अशा तऱ्हेनें मराठ्यांच्या स्वराज्यमंदिराचा कळस कललेला व पाया खचलेला स्पष्ट दिसत होता, व असल्या आणीबाणीच्या प्रसंगांतून त्यास सोडवून पुन्हां सुप्रतिष्ठित करण्याची असामान्य महत्त्वाकांक्षा त्रिंबकजी डेंगळ्याची होती. त्रिंबकजीच्या महत्त्वाकांक्षेचा पल्ला फार मोठा होता; पण ती पूर्णपणें तडीस नेण्यास मात्र तो तितका लायक नव्हता. जन्मतः दरिद्री असल्यामुळे त्याच्याजवळ तितकीशी शीलसंपन्नता नव्हती; सूक्तासूक्त विचार नव्हता. अंगांत दरबारी हलकटपणा पुरेपूर भरलेला. अशा या दुर्गुणांमुळे त्याची कोणावरहि छाप बसली नाहीं. उलट त्याच्या नादानें रावबाजीच्या नादानपणांत जास्तच भर पडली; व त्यामुळे श्रीशिवरायांनीं संस्थापिलेल्या व पेशव्यांनीं विस्तारिलेल्या मराठी साम्राज्याचा अंत झाला.

प्रथम हुजऱ्या, नंतर निरोप व लखोट्यांची ने-आण करणारा जासूद या पांयऱ्या त्रिंबकजी झटाझट चढला; आणि छोटेश्वानी सरदार होण्यापर्यंतची मजल त्यानें जरी उघडाउघड मारली नाहीं तरी सरदारी सत्ता गाजविण्याचें भाग्य त्यास इ. स. १८०४ नंतर केव्हां तरी लाभलें. बाजीरावाने त्यास सातारकर छत्रपतीवर नजर ठेवण्यासाठीं नेमिलें. यापुढील पांच-सात वर्षे त्यानें अशींतीशींच काढली. त्रिंबकजी आपल्या मालकाप्रमाणेंच कपटनीतिनिपुण होता. इ. स. १८११ पासून त्याच्या कर्तबगारीस प्रारंभ झाला. तो कसाहि असो पण एवढें मात्र खरें, कीं तो बाजीरावाशीं शेवटपर्यंत एकनिष्ठ होता. त्यानें आपल्या कपटनीतीचा पहिला हिसका चतुरसिंग भोसल्यास चांगलाच दाखविला. मराठी राज्याच्या अंतकाळीं मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यासाठीं अहोरात्र तळमळणारी जी कांहीं बोटांवर मोजण्याइतकी मंडळी होती त्यांच्यांत चतुरसिंग भोसल्याची गणना प्रामुख्यानें करावयास पाहिजे. चतुरसिंग हा सातारच्या गादीवर या वेळीं राज्य करणाऱ्या शाहूचा पहिल्या घरचा धाकटा भाऊ. त्या वेळीं शक्यतेपलीकडे असणारें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून विचारा उभ्या भारतवर्षांत भटकत होता. मराठेशाहींंत एके काळीं दिक्पाल

म्हणून गाजलेले रथी-महारथी एकामागून एक टोपीकरांच्या कराल जबज्यांत नाहीसे होत होते; त्यांचीं राज्ये गडाडत होती, त्यांचीं सिंहासनें उध्वस्त होत होती, आणि त्यांचे राजमुकुट आणि किरिटकुंडले इंग्रजांच्या राजदंडाने अवमानिलीं जात होती. अशा स्थितींत त्याच्या महत्त्वाकांक्षेचा पल्ला ओळखून तिच्याशीं समरस होणारा असा फक्त एकच रणधुरंधर महापुरुष शिल्लक होता तो म्हणजे यशवंतराव होळकर; त्यास भेटण्यासाठीं तो गेला. त्या वेळीं त्याच्या मनाची स्थिति सर्व बाजूनीं फार भयंकर होती. निराशेचे तडाके तो खात होता. अशा स्थितींत त्याच्या मनास जबरदस्त धक्का देणारी गोष्ट घडून आली ती म्हणजे सातारच्या गादीवर राज्य करणारा त्याचा वडील भाऊ शाहू हा इ. स. १८०८ मध्ये निवर्तला. त्याबरोबर बाजीरावाने त्याची स्त्री व मुलगा बाळासाहेब यांस कैदेत टाकले. या दोन्ही बातम्या त्यास कळतांच त्याचा सर्व धीर खचला. त्याचे सर्व प्रयत्न ज्या एका गोष्टीकरितां चालले होते तिचा मुख्य आधार म्हणजे मराठ्यांचा राजा, सातारच्या सिंहासनाचा मालक, शाहू, हा निवर्तल्यानें त्याची तीम निराशा झाली. अशा स्थितींत जिवाला थोडा विरंगुळा वाटावा म्हणून तो यशवंतरावाच्या भेटीस इ. स. १८०९ च्या जानेवारीत गेला, तो तेथे त्यास यशवंतरावास वेढ लागल्याचे आढळून आले. मग तर त्याची फारच निराशा झाली. अशा अगदीं व्याकुल परिस्थितीत त्यास आणखी जास्त विव्दल करणारी बातमी कळली ती अशी की, प्रतापसिंहास गादीवर बसवून बाजीरावाने खूष केले आहे. या बातमीनें तर त्याची जास्तच कुचंबणा झाली. कारण पेशव्यांचे व सातारकरांचे फारसे बरे नव्हते, आणि चतुरसिंग सातारकरांचा पक्षपाती म्हणून बाजीराव त्याला पाण्यांत पाहात होता. अशा स्थितीत आपण साताऱ्यास गेलों तर आपली काय शोभा होईल ! कोणते दुर्दैव आपणापुढे वाढून ठेविले असेल याचा त्यास अंदाज येईना ! यशवंतराव होळकराची ती कैविलवाणी स्थिति पाहून तो व्याकुळ अंतःकरणाने व साश्रु नयनांनीं इ. स. १८०९ च्या जुलईत उज्जनी सोडून धारेस आला. या वेळीं धारेससुद्धा मोठी धामधूम चालू होती, त्यामुळे चतुरसिंगाचीं दोन वर्षे तेथेच गेली. यानंतर त्रिंबकजीने चतुरसिंगास माणसे पाठवून साताऱ्यास मोठ्या अगत्याने बोलाविले आणि अभिवचन दिले की, बाजीरावाच्या मनांत आपल्याविषयी कोणत्याहि तऱ्हेचे किस्मिष नाही. उलट आपला चांगला

बंदोबस्त करून द्यावा असेंच आहे, तरी आपण या प्रान्तीं येण्याचें करावें. “अत्यादरः शंक्नीयः” या न्यायानें चतुरसिंगास त्रिंबकजीच्या या निरोपाची शंका यावयास पाहिजे होती; पण त्याच्या दुर्दैवानें तसें झालें नाहीं. त्यानें या विनंतीस मान देऊन सातारीं येण्याचें ठरविलें.

चतुरसिंग धारेहून गुजराथेंत आला, व इ. स. १८१० च्या श्रावणांत चडोद्यांत आला. तेथें गंगाधरशास्त्र्याची गांठ घेऊन त्यानें त्यास विचारलें कीं, मराठी राज्यसंरक्षणाने बाबर्तीत बडोदकर कितपत मदत करूं शकतील? या त्याच्या विचारण्यास शास्त्र्यानें सांगितलें कीं, येथें गायकवाडीं इंग्रजांच्या हुकमाशिवाय झाडाचें पानसुद्धां हालत नाहीं. अशा स्थितीत तुम्हांस तुमच्या कार्मीं मदत मिळणें कालत्रयींहि शक्य नाहीं. बडोदे-दरबारचा मनसबा एकंदरीनें चतुरसिंगाच्या लक्षांत आला. याच सुमारास त्रिंबकजी डेंगळा खानदेशांत आला होता. त्याजकडून पुन्हां अगत्याचीं बोलावणीं आलीं, तेव्हां चतुरसिंग बडोद्याहून निघाला तो सोनगडचे वाटेनें खानदेशांत आला. या वेळीं त्रिंबकजीचा मुक्काम मालेगांवास होता. या ठिकाणीं बेलभंडार इमान होऊन ता. १०-२-१८११ चा दिवस भेटीसाठीं ठरला. गिरणेच्या कांठीं उत्तरेस चतुरसिंगाचा मुक्काम असून दक्षिणेस त्रिंबकजीचा तळ होता. मेजवानीचा बेत ठरला. त्याच्या खर्चाचा ऐवज, शाकभाजी व फर्मास त्रिंबकजीनें पाठविला. सहा घटका रात्रीं गोटाबाहेर खलबताची बैठक झाली. या ठिकाणीं चतुरसिंगराजे, रघुनाथराव गुजर, बापू फडणीस व अप्पाजीराव इंगळे हे चार असामी, यांशिवाय गोपाळराव न्यायाधीश, अप्पाभट पुणतांबेकर व त्याचे दोन बंधु, बाबाजी केशव पाडलीकर, लाडेखान जामदार व हवालदार, खिजमतगार इत्यादि मिळून एकंदर अकरा असामींस एकाएकीं वेढा घालून दगा केला. या प्रसंगीं स्वतः त्रिंबकजी तर आलाच नाहीं. त्यानें या सर्व मंडळीस मालेगांवच्या किल्ल्यांत बंदोबस्तानें ठेविलें व त्यांचा गोटा लुटून साफ केला. पुढें वैशाखांत म्हणजे १८११ च्या मे महिन्यांत बाजीराव नाशकास आला असतां तेथे या सर्व राजकैद्यांस त्रिंबकजीनें बंदोबस्तानें नेलें. बाजीरावास आपला शत्रु हातीं लागला म्हणून मोठा आनंद झाला, व त्यानें लगेच त्यास बेड्या घालून रायगडावर रवाना केलें; आणि त्याच्याबरोबरच्या दहावीस मंडळीस निरानिराळ्या किल्ल्यांवर कैदेत टांकिलें. रायगडनजीकच्या कांगोरी किल्ल्या-

वर कैदेत असतांनाच ता. १५-४-१८१८ रोजी चतुरसिंगाचा अंत झाला. अशा अत्यंत करुणाजनक स्थितीत मराठ्यांचें राज्य नीट सुव्यवस्थित व्हावें म्हणून अहोरात्र तळमळणाऱ्या या पुरुषाचा अंत झाला. चतुरसिंगाच्या अस्थि इंग्रज सरकारच्या राजवटीत बाळाजीपंत नातूच्यामार्फत वाईस आल्या व तेथून त्या साताऱ्यास पाठविण्यांत आल्या, आणि तेथें त्याचें उत्तरकार्य करण्यांत आलें.

बाजीरावाच्या मार्गातील चतुरसिंगाचा कांटा त्रिंबकजीने काढिला. या वेळपासून म्हणजे, इ. स. १८११ पासून, तो तद्दत् दुसऱ्यांदा इंग्रजांच्या कैदेत पडेपर्यंत त्याच्या उलाढाल्या एकसारख्या चालू होत्या. बाजीरावाचा मार्ग ज्या तऱ्हेने सुकर होईल व इंग्रजांविरुद्ध जेवढे कांहीं साहित्य जमा करतां येईल तेवढें जमविण्याचा त्यानें एकसारखा सपाटा चालविला होता. इ. स. १८११ त शिंदे व रघूजी भोसले यांना मुद्दाम पत्रें पाठवून पेशवे यांच्याबद्दल आदर व प्रेमभाव उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला. कारण इ. स. १८०२ पासून म्हणजे वसईच्या तहानंतर शिंदे, नाग-पूरकर भोसले वगैरे मंडळींत व बाजीरावांत फारसा धरोबा राहिला नव्हता. या नाहीं त्या तऱ्हेने त्यानें सर्व सूत्रें पुन्हां गुंफण्याचा प्रयत्न चालविला होता, पण पेशवाईचा मुख्य सूत्रधार नादान असल्यामुळे त्याचा सर्व खटा-टोप मराठ्यांच्या नाशास कारणीभूत झाला. त्रिंबकजी डेंगळा नाना फड-णिसासारख्या योजक माणसाचे हातीं लागता तर त्याचें चरित्र फारच निराळ्या तऱ्हेने लिहिण्याचा सुप्रसंग आला असता.

आतां पेशवे व इंग्रज यांचे परस्परसंबंध कसे होते, ते प्रेमाचे केव्हां व कोठपर्यंत होते, त्यांत वितुष्ट येण्यास केव्हां सुरुवात झाली, तें कसकसे येत गेलें व त्यास त्रिंबकजी कसा कारणीभूत झाला हें पाहावयाचें म्हणजेच त्रिंबकजीचें चरित्र साकल्येंकरून सांगावयाचें. तेव्हां आतां तिकडे वळूं.

इ. स. १८०२ मध्ये वसईचा तह होऊन बाजीराव इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला. १८०२ ते १८०५ अखेर शिंदे-होळकरादि मराठी दौलतीच्या परा-क्रमी सरदारांचे पंख खुडून इंग्रजांनीं त्यांस हतवीर्य केले. त्यामुळे लढाईचें वातावरण नाहींसें होऊन हिंदुस्तानांत पूर्णपणें शांततेचे वारे वाहूं लागले. सर्व रियासती गुण्यागोविंदानें कालक्रमणा करूं लागल्या. तेव्हां इंग्रजां-विरुद्ध कांहीं कारस्थानें रचण्याचें कारण उरलें नाहीं. त्यांच्या मत्तेच्या

सावलीखालीं सुखानें दिवस काढावे. शत्रूची ना धास्ती ना भय. “प्रधान-जी राज्याचा बंदोबस्त कसा काय आहे?” असा प्रश्न राजानें विचारावा “रामराज्य आहे हुजूर” असा लघळपणें जाब प्रधानजीनें द्यावा, असें हिडीस स्वरूप राजकारणास आलें होतें. असा हा काल इ. स. १८१० पर्यंत गेला. इ. स. १८०५ ते १८१० पर्यंतच्या कालाचा उल्लेख असा सांपडतो. “वसईस तहनामा झाल्यावर राज्याचा बंदोबस्त कंपनी सरकार-च्या दोस्तीमुळे बंडावा वगैरे मोडून मुलूख आबाद झाला. सालोसाल बसुलीची पैदास वाढत गेली. सारे सरदार हुकूम मानूं लागले. त्यावरून श्रीमंतांची मर्जी मुप्रन्न होती, सदाशिव माणकेश्वरानें रेसिडेन्टार्शी रहस्य ठेवून श्रीमंतांचें हित साधलें.”

यानंतर एक मोठी घटना घडून आली ती म्हणजे एल्फिन्स्टन हा पुण्यास रेसिडेन्ट म्हणून आला; आणि याची कारकीर्दच बाजीरावास भोंवली व त्यास पेशवाईवर उदक सोडण्याचा अत्यंत दुर्धर प्रसंग आला. एल्फिन्स्टन् इ. स. १८०२ मध्ये एकदां पुण्यास आला होता. त्या वेळीं वर्ष दोन वर्षे येथें मुक्काम करून पेशवाईचा शोकनोक त्यानें पाहिला होता. त्याला हिंदी भाषा चांगल्या अवगत असल्यामुळे दुभाष्या दलालाची त्याला जरूर नसे. पूर्वीं ह्लोज व बाजीराव यांच्यामध्ये खुरशेटजी मोदी दुभाष्याचें काम करीत असे. त्याचें व बाजीरावाचा कारभारी सदाशिव माणकेश्वर यांचें रहस्य असल्यामुळे तो मध्यस्थाचें काम सर्व धोरणें संभाळून नीट करी व बाजीरावाचें हित साधी. पण एल्फिन्स्टन्च्या नेमणुकीमुळे खुरशेटजी मोदीचें कांहीं कामच उरलें नाहीं. त्यामुळे बाजीराव व रेसिडेन्ट यांच्या-मधील एक आडपडदा नाहींसा झाला व हीं दोन्ही चाकें एकमेकांवर घासूं लागलीं; त्यांमध्ये मोवारीचें वंगण घालणारा मध्यस्थ नाहींसा झाला. याच सुमारास आणखी एक अनिष्ट गोष्ट झाली ती म्हणजे रावबाजी व त्रिंबकजी डेंगळा यांचें जास्त रहस्य जमलें. याचें कारण असें झालें कीं, सदाशिव माणकेश्वर हा इंग्रजांस सामील आहे हें त्रिंबकजीनें पुराव्यानिशीं चवाठ्ठावर आणिल्यामुळे तो बाजीरावाच्या मर्जीतून उतरला व डेंगळ्याचें प्रस्थ पेशवे-दरबारीं माजूं लागले. त्याची जरा चढती कमान सुरू झाली. तो राज्य-कारभारांत जास्त लुडबुडूं लागला. इतकेंच काय, पण रेसिडेन्टार्शी बोला-चाली करण्याचें कामसुद्धां तो करूं लागला आणि हीच गोष्ट अत्यंत अनिष्ट

अशी झाली. कारण त्रिबकजी रेसिडेन्टार्शी चढेल वृत्तीनें वागूं लागला. याचा साहजिकच परिमाण असा झाला कीं, इंग्रज व पेशवे यांच्यामध्ये वितुष्ट येण्यास सुरुवात झाली व त्याचा शेवट पेशवाईच्या नाशांत झाला.

दरबार झुलविणें, शत्रूच्या गोटांत जाऊन त्याच्या अंतःकरणाचा भेद घेणें, जाबजबाब अशा तऱ्हेनें करणें, कीं आपला मतलब तर सोळा आणे साधावा व शत्रूस तर तोंडावर प्रश्नोत्तर करतांच येऊं नये अशा प्रकारची मुत्सद्देगिरीनं ओथंबलेली रसवंती ज्याच्या वैखरीवर अवतीर्ण झाली असेल अशीं मधुभाषणी माणसें, एखादें वेळेस समशेरीस न लाभणारें सुयश, आपल्या वाक्सुमनानें मिळवितात. निदान आजर्ची संकटें उद्यांवर तर खासच ढकलतात. असा हा सांगोपचारी धोरणाचा महिमा आहे; पण त्याचा गंध-सुद्धां त्रिबकजीस नव्हता. दौलतीच्या कामाचा त्यास अनुभव नव्हता त्यामुळे त्यास कामाचें धोरण साधेना. पहिले सांप्रदाय सोडून त्यानें नवीन नवीन रिवाज सुरू केले; आणि रेसिडेन्टार्शी अत्यंत उन्मत्तपणाची भाषा बोलण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे एल्फिन्स्टन त्याच्यावर नाखूष झाला. जसजसा बाजीरावाचा त्याच्यावर लोभ वाढत गेला तसतसा त्याच प्रमाणांत एल्फिन्स्टनच्या मनांतून तो उतरूं लागला. अशा तऱ्हेनें टोपीकर व पेशवे यांचें प्रकरण चिबळूं लागलें. इंग्रजांच्या मनांत पेशव्यांविषयीं शत्रुत्वाचा अग्नि चेतविण्यास त्रिबकजी कारणीभूत झाला. येथेंच त्याच्या कर्तबगारीची मर्यादा संपली नाहीं. तिनें इतर ठिकाणींहि धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली. पेशव्यांचे जुने व खानदानी सरदार, पानसे, पटवर्धन, रास्ते, निपाणकर यांचे सरंजाम जप्त करण्याचा त्यानें तडाका चालविला. हें त्यास सहज करतां आलें. बाजीराव व त्रिबकजी यांची मोहतृष्णा येथेंच संपली असती तर फार चांगलें झालें असतें पण बाजीराव आतां कोल्हापूरकर व सावंतवाडीकर यांच्यावरहि आपले अधिराज्य सांगूं लागला, तेव्हां त्या मंडळींनीं आपली तक्रार रेसिडेन्टपुढें जोरानें मांडली. हा अन्याय रेसिडेन्टास पाहवेना म्हणून त्यानें त्यांत हात घातला व तसें त्यानें करतांच बाजीरावाचें व त्याचें वैमनस्य वाढीस लागलें. बाजीरावाच्या दटावणीस भीक न घालतां एल्फिन्स्टननें मध्यस्थी करून सरदारांचे सरंजाम बांचविले. अशा तऱ्हेनें सरदारांच्यावरील मोठें संकट नाहींसें करून त्यानें पेशव्यांच्या सरदारांचा जो दुवा घेतला, तो त्यास पुढें चांगलाच उपयोगी पडला

ता. ७-७-१८१२ रोजी बाजीराव पंढरपुरास असतां एल्फिन्स्टनने जहागीर-दारांची नवी व्यवस्था करून घेतली. या नवीन करारामुळे बाजीरावाचा सरदारांवरील वचक नाहीसा झाला व सरदारमंडळीच्या मनांतील त्याच्या-विषयींचे प्रेम व आदर पार रसातळास गेला. इतकेंच काय, पण त्या वेळी बाजीरावाचे संरक्षण करण्यास इंग्रजांची तैनाती फौज नसती तर त्यांनी बाजीरावास पदच्युतसुद्धां केले असतें; याबद्दलची वाटाघाट त्यांच्यामध्ये चालली होती; पण एल्फिन्स्टनच्या मध्यस्थीने हा बनाव व्हावयाचा टळला इतकेंच.

याच सुमारास म्हणजे ता. १-८-१८१२ रोजी बाजीरावाने “गणपत-राव पानसे याजकडील तोफखान्याचे काम दूर करून ते त्रिंबकजी डेंगळे यास सांगितले. भांबुड्यास नवीन दारूखान्याचे काम चालविले व जुन्या तोफखान्यांत बाणांची नवी तयारी सुरू केली.” या वेळी बाजीराव सर्वस्वी त्रिंबकजीच्या तंत्राने वागत होता. तो सांगील ती पूर्वे अशी स्थिति असल्यामुळे शाहण्यासुर्त्या माणसांचे कांहींच चालत नव्हते. या वेळी बाजीरावाचा खर्चहि पण वाढला होता. आज ना उद्यां आपणांस इंग्रजा-शी युद्ध करावे लागणार म्हणून त्या दृष्टीने त्याची तयारी चालू होती. तेव्हां पैसा जास्त जमा करण्यासाठी म्हणून तो चढावाने मामलती विकू लागला. जो जास्त वरचढ बोलेल त्यास मामलत मिळे. मग त्याच्या लायकी-नालायकीचा प्रश्नच उरत नसे. “कामास लायक नसला तरी चढ बोलला की त्यास मामलत सांगावी, अशी पैदास सालोसाल वाढत गेली. देवस्थाने, धर्मादाय, इनामे यांवर चढ किती कष्टून करावयाचा त्याचे मान राहिलेच नाही. पांच हजार मामलतीवर पन्नास हजार बोलला की, त्याजकडे मामलत सांगावी असा प्रकार होऊ लागला. अखेरीस बाक्या खूप थकल्या. त्याबद्दल कित्येक मामलतदारांस अटकेंत घातले तरी बाकी वसूल झाली नाही.”

बाजीरावाच्या मुलुखाचा वसूल १ कोट रुपयांचा होता. त्यापैकी दरसाल तो पन्नास लक्ष रुपये शिल्लक टाकी. सन १८१५ त त्याच्याजवळ नगदी शिल्लक पांच कोट रुपये होते. अशा तऱ्हेने त्याने पैशाची भरपूर तरतूद ठेविली व इंग्रजांशी सामना देण्याची वेळ आल्यास भरपूर फौजफांटा व दारूगोळा लागणार म्हणून त्याच्याहि व्यवस्थेत तो होता. अशा तऱ्हेने

त्रिंबकजीच्या सांगण्यावरून बाजीरावाची उठावणी चालू होती. सन १८१४ त कार्तिकस्वामीच्या यात्रेस दुसऱ्यांदा जाण्याचा बाहणा करून, बरोबर बंदोबस्तासाठी म्हणून त्याने आणखी फौज ठेविली. श्रीमंतांची स्वारी यात्रेसाठी म्हणून कर्नाटकांत निघाली, तेव्हां धारवाडचा सुभेदार बापू शिंदे बाजीरावास भेटण्यासाठी आला. हाच जणु त्याने मोठा गुन्हा केला असा अनुभव त्यास आला. कारण बाजीरावाची त्याने गांठ घेतांच किल्ला त्रिंबकजीच्या स्वाधीन करण्याबद्दल त्यास त्याने फर्माविले. या हुकुमाची तांबिली त्याने केली नाही. त्याने साफच उत्तर केले की, मी किल्ला त्रिंबकजीचे स्वाधीन करित नाही. सरकारनी दुसरा कोणताहि कारकून द्यावा त्याचे स्वाधीन करतो. या उत्तराने त्रिंबकजी चिडून गेला व त्याने लगेच बापूजी शिंद्याच्या तोंडांत मारून त्यास कैद केले आणि दमदाटी करून किल्ल्याची सोडचिठी लिहून घेतली. यानंतर शिंद्याचा फडणीस गंगाधरपंत यास बरोबर घेऊन किल्ला ताब्यांत घेण्यासाठी म्हणून गेला. किल्ल्यांत बापूजी शिंद्याचे बंधु सहकुटुंब राहात होते, तेव्हां डेंगळ्यास बाहेर बसावयास सांगून गंगाधरपंत किल्ल्यांत पुढील सर्व व्यवस्था करण्यासाठी म्हणून गेला, आणि किल्ल्यांत जातांच गंगाधरपंताने असे सांगून पाठविले की, किल्ला ताब्यांत देत नाही. या निरोपाने डेंगळा फजीत झाला व त्यास परत फिरावे लागले त्रिंबकजी परत आला व बाजीरावाबरोबर कार्तिकस्वामीचे यात्रेस निघून गेला. या गोष्टीवरून बाजीराव व त्रिंबकजी या उभयतांस त्यांचे सरदार-मंडळ काय तऱ्हेने मानीत होते हे चांगलेच लक्षांत येते.

पिढीजात सरदारांचे सरंजाम जप्त कर, मामलती अवाच्या सवा चढाने वीक व खजिना संपन्न कर, या नाही त्या निमित्ताने सैन्य वाढीव अशा सर्व तऱ्हांनी बाजीरावाने इंग्रजांस तोंड देण्याची तयारी चालविली; पण त्यांत मोठेच वैगुण्य होते. शिंदे, होळकर, नागपूरकर भोसले असे मोठमोठाले महापराक्रमी सरदार या महत् कार्यासाठी वश करून घ्यावे, पानसे, पटवर्धन, फडके वगैरे बरकंदाज लढवण्यांची सहानुभूति मिळवावी आणि प्रजेचा दूवा घ्यावा “ बाजीरावमहाराजांचा जयजयकार असो बाजीराव महाराजांचा जयजयकार असो ” अशी आनंति भराने प्रजेने ललकारी मारून युद्धास तोंड लागतांना आपले अभीष्ट चिंतावे, ही गोष्ट करण्यास बाजीराव चुकला; आणि त्रिंबकजीस हा पोंच नव्हताच. तेव्हां ही जी

तयारी झाली ती म्हणजे एखाद्या पक्षघात झालेल्या माणसासारखी. अर्धे शरीर जिवंत असून भागत नाही. ज्याला स्वतःचे शरीरधर्म नीटपणे उरकतां येत नाहीत असा मनुष्य आखाड्यांत उतरून काय कुस्ती जिंकणार ! आणि कसे यश संपादणार ! त्यास गोटीबंद शरीर लागते ही मुख्य गोष्ट बाजीराव व त्रिंबकजी यांच्या लक्षांत येत नव्हती व त्यामुळेच त्यांचा घात होणार हे निश्चित झाले होते.

२ : : बडोद्याचे राजकारणांत टोपीकराचें वर्चस्व

पेशवे व टोपीकर यांच्या मनाची परिस्थिति या वेळीं इतकी कांहीं नाजुक व चमत्कारिक झाली होती, कीं बोलायची सोय नाहीं. केव्हां कोणाचें कोठें बिनसेल आणि प्रकरण हातघाईवर येईल याचा नेमच नव्हता. अंतःकरण सर्व बाजूंनीं सुन्न झालेलें, मनाच्या आकाशांत काळ्याकभिन्न ढगांची खेचाखेच उडालेली, सोसाट्याचा वारा सुटून विजेच्या कडकडाटानें आकाश केव्हां धरणीवर कोसळेल याचा नेमच नव्हता. उभय-पक्ष आपणांस पाहिजे तेव्हां तो प्रसंग यावा म्हणून आटोकाट प्रयत्न करीत होते. अशा तऱ्हेनें दोन्ही पक्षांची प्यादीं पुढेंमागें सरकत असतां, गंगाधर-शास्त्र्याचें मोहरे पंढरपुरीं इरेस पडलें व इंग्रज-मराठ्यांच्या शेवटल्या संग्रामास तोंड लागलें व त्यांत मराठ्यांची उभी दौलत बेचिराख होऊन त्यांस स्वातंत्र्यास आंचविण्याचा दुर्धर प्रसंग आला.

गंगाधरशास्त्र्याच्या खुनामुळेच आपल्या चरित्रनायकाचें नांव इतिहासांत गाजलें तेव्हां हा बनाब कसा झाला तें पाहूं. इंग्रज-मराठ्यांच्या संग्रामास कारणीभूत झालेली कटकट, बडोद्याच्या गायकवाडांची मराठी साम्राज्याच्या अंतर्काळीं प्रत्येक राजघराण्यांत कांहीं ना कांहीं तंटेबखेडे चालू होते व त्यास गायकवाडघराणेंहि अपवाद नव्हतें. मुख्यतः हे तंटे दौलती-संबंधीं चालावयाचे. मुख्य गादीचा खास वारस हा अर्धवट व नादान असा-वयाचा व त्याचे माईबंद (औरस व अनौरस) हे त्यापेक्षां बुद्धिवान्, व

पराक्रमी असावयाचे; आणि मग त्या भाऊबंदकीच्या भांडणास जोर चढून त्याचा निकाल इंग्रजांच्या मदतीनें लागावयाचा, हा जणुं त्या वेळचा शिरस्ताच. त्याप्रमाणें येथेहि झालें. पेशव्यांकडून सेनाखासखेलीचीं वस्त्रे घेऊन आलेला शेवटचा पुरुष गोविंदराव गायकवाड, यास हीं वस्त्रे ता. १९-१२-१७९३ रोजीं मिळालीं. या गृहस्थास औरस पुत्र चार व त्याची रक्षा गजराबाई इच्यापासून झालेले दोन—कान्होजी व भगवंतराव. या दोहोंपैकीं कान्होजी हा फार पराक्रमी व शूर होता. त्यानें आपल्या आईच्या मदतीनें व प्रोत्साहनानें बापाविरुद्ध पुंडावा सुरू केला व त्यास जेर केलें. या संकटांतून गोविंदराव मोठ्या शिकस्तीनें पार पडला व त्यानें सन १७९४ मध्ये बडोद्यास कारभार सुरू केला. या वेळीं गोविंदराव गायकवाडाचें गाडें नीट मार्गास लागावें म्हणून नाना फडणिसानें रावजी अप्पाजी फणसे नांवाच्या गृहस्थास कारभारी म्हणून बडोद्यास धाडलें आणि याच वेळीं अहमदाबादेची सुभेदारी अबा कृष्ण शेलूरकर यास दिली व त्यास पेशव्यांची अर्धी भागी वहिवाटण्यास सांगितलें; पण पुढें लवकरच दुर्दैवानें नाना निवर्तल्यामुळे शेलूरकराचा आधार तुटला. त्याबरोबर गोविंदरावानें अबा शेलूरकराशीं लढून अहमदाबाद हस्तगत केलें आणि अबास कैद करून बलसाडच्या किल्ल्यांत ठेविलें. यानंतर बाजीरावानें अहमदाबादेची वहिवाट गोविंदरावाचा राखीपुत्र भगवंतराव याच्या नांवानें लिहून दिली. दरसाल पांच लाख रुपये देण्याच्या करार झाला. यानंतर मात्र गोविंदराव गायकवाडास फारच अडचणी आल्या पण त्यांतून त्याचा निभाव त्याचा शूर व पराक्रमी भाऊ बाबाजी आणि कारभारी रावजी अप्पाजी यांच्यामुळें लागला. या संकटांचा परिणाम त्याच्या मनावर जास्तच झाल्यामुळें त्याची प्रकृति खालावली व त्यांतच त्याचा अंत ता. १९-९-१८०० रोजीं झाला. गोविंदरावाच्या मरणानें गायकवाडांच्या घराण्यांत भलत्याच भानगडी निर्माण झाल्या.

गोविंदराव जिवंत असतां त्याच्या बंदोबस्तासाठीं म्हणून रावजीनें आरबांचा मोठा रिसाला ठेवला होता. या आरबांनीं त्याच्या मृत्यूनंतर एवढा बंडावा केला कीं, त्याचें निराकरण कसें करावें याचा मोठा प्रश्न पडला. शेवटीं हें बंड शांत करण्यासाठीं गायकवाडास इंग्रजी पलटणांची मदत घेण्याचा दुर्धर प्रसंग आला व अशा तऱ्हेनें इंग्रजांचें बोट बडोद्याच्या राजकारणांत कायमचें शिरलें.

गोविंदरावाच्या मृत्यूनं दौलतीच्या वारसाहक्कासंबंधी झोंघाझोंबीस सुरुवात झाली. 'बळी तो कान पिळी' हा निसर्गाचा न्याय नेहमीच प्रभावी असल्यामुळे कान्होजीने औरस भावंडांस धाब्यावर बसवून दौलतीवर आपला हक्क सांगण्यास सुरुवात केली. या वेळीं गोविंदरावाची बायको गहिनाबाई इने मोठी चतुराई केली. तिला स्वतःचें संतान नव्हतें म्हणून अडून न बसतां गोविंदरावाचा ज्येष्ठ व औरस पुत्र आनंदराव यास गादीवर बसवून रावजी अप्पाजीस पुढें करून तिने कारभार चालू केला. आनंदराव स्थानापन्न झाला खरा; पण तो भोळा व अर्धवट असल्यामुळे घोटाळे माजले.

कान्होजी हा हुशार व पराक्रमी होता. त्याने गहिनाबाईच्या या डावावर तोड काढिली ती अशी, कीं त्याने आनंदरावाच्या भोळ्याभावड्या स्वभावाचा फायदा घेतला व त्याचे मन गोड गोड थापांनीं वश केलें व आरबांच्या रिसाल्याचा दंडुका दाखवून कारभार हातीं घेतला. येथपर्यंत त्याचे करणें ठीक होतें; पण सत्ता हातीं येतांच तो मदांध झाला व त्यानें भलभलते चाळे करण्यास सुरुवात केली. गोविंदरावाच्या बायकोस व इतर महत्त्वाच्या आसांस कैदेत टाकिले; व खर्च भागविण्याच्या निमित्तानें जड-जवाहिर नाहीस केलें. या त्याच्या कृत्यांनीं राजघराण्यांतील सर्व मंडळी चिडली व हा डाव त्याच्याच भंगावर उलटला. ज्या आरबांच्या जोरावर त्यानें बडोद्याचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं त्याच आरबांस फितुर करून व रावजी अप्पाजीस पुढारीपण देऊन कान्होजीच्या नातेवाईकांनीं त्यास ता. २९-१-१८०१ रोजी पकडून रणपूर येथें कैद केलें. कान्होजीच्या कारभारासंबंधी खालीलप्रमाणें उल्लेख आढळतोः—

“आनंदराव गायकवाडांनीं दौलत करावी, त्यांत कान्होजी गायकवाड दुसरे पुत्र रजपुताणीचे यांनीं पांच सहा महिने दौलत केली. त्यास कोणाचेंच भान नाहीं. खुद्द आनंदरावास कैद करून परम अमर्यादा केली. ती ईश्वरास न मानली. पौषमासी कान्होजीस सर्वांनीं कैद केलें. त्या दिवसापासून रावजींनीं कारभार करावा त्यास शिबंदीचा गवगवा मोठा त्यामुळे चैन नाहीं.” अशा तऱ्हेनें कान्होजीचें प्रकरण निकालांत निघालें; पण आरबांचें प्रस्थ गायकवाडीं फारच माजलें. त्यांच्या जाचणुकींतून सुटका होईना, तेव्हां हा जाच कायमचाच नाहींसा करण्याकरितां म्हणून रावजी

अप्पाजीनें इंग्रजांची मदत घेण्याचें ठरविलें व खंबायतेहून कुमक आण-
विण्याची तजवीज केली.

या वेळीं इंग्रजांचें दैव असें कांहीं जोरांत होतें, कीं त्यांनीं इच्छा करावी व ती लगेच फलित व्हावी. अमुक एका राजघराण्यांत आपलें प्रस्थ माजा-
वयास पाहिजे असा विचार इंग्रजांच्या डोक्यांत येण्याचाच अवकाश, कीं लगेच त्या घराण्यांतील कर्ता पुरुष मृत्युमुखी पडावयाचा. गादीसंबंधी तेंढेबखेडे माजून प्रकरण इतकें चिघळावयाचें, कीं त्याचा शेवट कांहीं भयंकर होतो कीं काय अशी भीति वाटावयाची, व मग या एकमेकांशीं कडकडून कळवंडणाऱ्या मांजरांनीं टोपीकरांकडे न्याय-इन्साफ मागावयास जावयाचें, आणि टोपीकरांनीं लोण्याचा गोळा गट्ट करून इन्साफ द्यावया-
चा असा सपाटा एकसारखा चालू होता. तोच प्रकार बडोद्यासहि झाला. खंबायतेस जाऊन रावजी अप्पाजीनें इंग्रजांची पायधरणी सुरू केल्या-
बरोबर दुसऱ्या बाजूनींहि पण इंग्रजांच्या मनधरणीस सुरुवात झाली. लिला-
वांत माल तेजीनें जावा म्हणून लिलाववाला ज्याप्रमाणें चढानें बोलणारे आपले बगलबच्चे निर्माण करतो त्याप्रमाणें आपली दौलत व सत्ता सुखरूपपणें इंग्रजांच्या हातीं जावी म्हणून गायकवाडांच्या घराण्यांतील आत्मघातकी भाईबंदांनीं इंग्रजांची दाढी खाजविण्यास सुरुवात केली व इंग्रजांच्यावांचून आपणास गति नाहीं असा देखावा निर्माण केला. गोविंदराव गायकवाडाचा चुलतभाऊ, कडीचा जहागीरदार मल्हारराव गायकवाड म्हणून होता त्यास, जणुं उपभोगीत असलेली जहागिरी न पुरून जास्तीची हाव सुटली व त्यानें फौज जमा करून आपल्या पितृघराण्याची व दौलतीची लांडगेतोड करण्यास सुरुवात केली. या त्याच्या बंडाव्यांत गोविंदरावाचा दासीपुत्र मुकुंदराव गायकवाड हाहि मोठ्या ईर्ष्येनें सामील झाला. या दोघांस लढण्याची रग जिरवावयाची होती व आणखी दौलत कमावावयाचीच होती तर त्यांचा हात कोण धरणार होता. उलट शेराचे बच्चे म्हणून त्यांची पाठच थोपटली गेली असती; पण आतां तें तेज आणि ती बहादुरी राहिली होती कोठें ? त्यांस बापजाद्यांनीं कमाविलेली दौलत साहेबाच्या हातास हात लावून बुडाखालीं घालावयाची होती, इतकेंच !

“काय साहेब, आपणांस सुरत चौऱ्यायशी परगणा पाहिजे. त्याच्यावर आज

बरेच दिवस आपलें लक्ष आहे, तर तो हा ध्या व आम्हांस आमच्या भाई-बंदांची गर्दन मारण्याकरितां मदत करा.” अशी मागणी मल्हाररावानें इंग्रजांकडे केली. अशा तऱ्हेनें दोन्हीहि पक्ष इंग्रजांकडे मदतीची याचना करीत होते. या वेळीं जरा झपाटा मारल्यास आपण भारतवर्षाचे सर्वसत्ताधारी सम्राट् होऊं असें कंपनीसरकारचे मुख्य अधिकारी वेल्स्ली यास यथार्थतेनें वाटत होतें व त्याप्रमाणें चढाईचें धोरण सर्वत्र चालूं होतें. या वेळीं मुंबईचा गव्हर्नर डंकन याजकडे दोन्ही पक्षांच्या मागण्या व खटपटी चालूं झाल्या. तेव्हां बडोदें प्रकरणीं काय धोरण ठेवावें याचा नीट कयास येण्यासाठीं मुंबईच्या गव्हर्नरनें मेजर वॉकर नांवाच्या एका इसमास खंबायतेहून दोन हजार फौज बरोबर देऊन बडोद्यास दाखल होण्यापूर्वीच मल्हारराव व रावजी अप्पाजी यांचा सामना चालूं झाला. रावजी अप्पाजीचें सुद्धां इंग्रजांशीं पूर्वीपासूनच सूत्र असल्यामुळें व त्यानें हि सुरत परगणा लिहून देण्याचें कबूल केल्यामुळें हा इंग्रजांस घरात आणतो म्हणून त्याच्यावर पेशवे व गायकवाडांच्या पदरीं असणाऱ्या आरबांचा राग होता; आणि साहजिकच त्याच्या नांवानें हे लोक एकसारखे जळत होते. अशा स्थितीत मल्हाररावानें रावजीवर चालून घेतलें व रावजीची दाणादाण उडविली; आणि त्याच्या कुटुंबावर सक्त पाहरा ठेविला. अशा पेंचांत सांपडल्यामुळें त्यानें शिंद्याकडून कुमक मिळविण्याची जोराची खटपट केली. पण त्या वेळीं शिंदे-होळकरांच्या आपआपसांत तुफान लढाया नर्मदेवर चालूं असल्यामुळें शिंद्यास रावजीस मदत करणें अशक्य झालें. शिंद्याच्या हातानें बडोद्याचा तंटो मिटल्यास शिंदे-गायकवाडांचा भिलाफ होऊन बडोद्याचें राजकारण डोई-जड होईल ही भीति इंग्रजांस होतीच. तेव्हां वॉकरनें लगोलग बडोद्यास जाऊन तेथील बंदोबस्त केला.

कोणास हाताशीं धरावयाचें व कोणास डावलावयाचें याचा हिशेब अगदीं ठरलेला. इंग्रज कधींहि या बाबतींत चुकावयाचा नाही. त्यांनीं रावजी अप्पाजीची म्हणजेच आनंदरावाची बाजू घेतली. वॉकरची व आनंदरावाची भेट झाली. भेटांत आनंदरावाचा धांदरट स्वभाव चाणाक्ष वॉकरच्या झटकन लक्षांत आला. या मुलाखतींत आनंदरानानें रावजी अप्पाजीबद्दल धन्योद्गार काढून त्याच्या नेकदारीची स्तुति केली व मल्हाररावाबद्दल द्वेष व्यक्त केला. त्याबरोबर वॉकरनें आपलें धोरण ठराविलें तें असें कीं. रावजीस

उचलून धरून मल्हाररावास नरम करावयाचें. त्याप्रमाणें तो ता. २३-२-१८०२ रोजी कडीवर (मल्हाररावाच्या जहागिरीचा गांव) चालून गेला; पण मल्हारराव चांगला बंदोबस्तानें असल्यामुळें वॉकरला त्यानें दोन महिने वंगविलें. त्यानंतर इंग्रजांच्या फौजा चौबाजूनीं जमा झाल्या त्यामुळें त्याचा इलाज खुंटला व तो ता. ३-५-१८०२ रोजी इंग्रजांस शरण आला. तेव्हा वॉकरनें त्याची समजूत करून त्याची सर्व व्यवस्था नाडियाद येथें करून दिली. अशा तऱ्हेनें जास्ती जिंदगी व दौलत मिळाविण्यासाठीं निघालेला मल्हारराव फजित झाला.

शिकंदर नशिबाचा टोपीकर गायकवाडींत घुसला, इतकेंच नव्हे तर त्यानें तेथील राजा व अधिराज्य आपल्या लगामी लावलें. वॉकरनें सहा महिन्यांच्या आंत सर्व कारस्थानें आणि बखेडे पार निकालांत काढले, आणि आनंदरावाचा व आनंदरावाजवळ रावजी अप्पाजीचा चांगला जम बसवून दिला. त्याचा मोबदलाहि भरभक्कम लाटण्यास त्यानें कसूर केली नाहीं. रावजी अप्पाजीनें इंग्रजांस पाहिजे असलेले सुरत परगणे लिहून दिले. येथवर दिलेल्या बडोद्याच्या राजकारणासंबंधी खालीलप्रमाणें उल्लेख आढळतो.

“गायकवाड बंधूंचा कलह लागला आहे. मल्हाररावानें फौजा जमा करून तमाम मुलखांत दंगा करून रावजीशीं लढाई सुरू आहे. रावजीनीं गायकवाडांचे अष्टावीस महाल सुरतेनजीकचे इंग्रजास देऊन त्यांचीं पलटणें कुमकेस आणिलीं. म्हणोन गायकवाडावर पेशव्यांची बहुत बेमर्जी झाली. सुरतकर इंग्रजांनीं मदतीच्या निमित्तें गायकवाडींत प्रवेश करून स्वराज्यांत मोठाच कलह उत्पन्न केला.”

सुरत परगण्याचें महादान ता. ६-६-१८०२ रोजी हातीं पडतांच व गायकवाडाचें सावज पूर्णपणें हातीं लागतांच वॉकरनें मुंबईची वाट धरली आणि तेथें गायकवाडाशीं कसें धोरण ठेवावयाचें याची गव्हर्नरशीं वाटाघाट करून तो ता. ११-७-१८०२ रोजी बडोद्यास परत आला व लगेच त्यानें ता. २९-७-१८०२ रोजी तहाच्या अटीवजा एक पत्र आनंदरावाच्या स्वदस्तूरचें लिहून घेतलें, तें असें:—

“आगबांनीं आमचा उच्छेद करून प्राण घेण्यापर्यंत प्रसंग आणिला म्हणून आमची सर्व लोकांस अशी ताकीद आहे कीं, मेजर वॉकर सांगतील तो प्रकार अवश्य मान्य करावा. त्याविरुद्ध खुद्द आमचे हाताचा जरी लेख असला तरी

तो कोणी मानूं नये. आमचे दिवाण रावजी अप्पाजी, त्यांचीं मुलें, बंधू अगर दुसरे कोणतेहि नातेवाईक, तसेंच माधवराव तात्या मुजुमदार या सर्वांविरुद्ध जर कोणी कांहीं गैरशिस्त प्रकार अथवा दुष्टावा केला तर त्याचा बंदोबस्त इंग्रजांनीं करावा.” बडोदकरांचे हातपाय बांधून टाकणाऱ्या या सर्व कलमावर ताण करणारें कलम येणेंप्रमाणें आहे. “बडोदकर गायकवाड असें लिहून देतात कीं, खुद्द आम्ही किंवा आमचे कोणी वंशज कांहीं गैरशिस्त वर्तणूक करूं तर इंग्रज सरकारनें मध्यें पडून त्याचा टाकोटाक बंदोबस्त करावा.”

टोपीकराच्या अजब कृतीचा प्रत्यय बडोदकरास अशा तऱ्हेनें आला. राजार्जीची अशी विल्हेवाट लावल्यानंतर प्रधानर्जीचा प्रश्न शिळ्वक राहिला. त्याचाहि फडशा त्यांनीं अशाच प्रकारें पाडला. इंग्रजानें राजाकडून करारमदार लिहून घेतले काय व प्रधानजीस लिहून दिले काय, दोहोंचा अर्थ एकच आणि तो म्हणजे इंग्रजांचें हित आणि राजा-प्रधानर्जींचें अहित. इतकें करूनसुद्धां इंग्रज पुन्हां नामानिराळाच, आणि पुन्हां तो टिळेमाळा घालणाऱ्या पायघोळ संताप्रमाणें असें म्हणणारच कीं, “येथें कोणाचें कायबागेलें ज्याचें त्यानेंच अनहित केलें.” वर कंपनी सरकारनें राजा-कडून करार लिहून घेतला तर प्रधानजीस खलिता लिहून. देण्याचा फार्सहि पण त्यांनीं केला, त्याचा आशय असा:—“कंपनीचे तर्फेनें मेजर वॉकर असें कबूल करितात कीं, राजे रावजी अप्पाजी दिवाण व त्यांचे पुत्र, पौत्र व भाई, आणि सगेसोयरे, दोस्त व पुस्त दरपुस्त यांची दिवाणगिरी व कारभार गायकवाडांची दौलत तोंवरी चालेल. दरम्यान बहादुरी कंपनीची असे. तुमचे पुत्र, बंधू, नातेवाईक व स्नेही यांस कोणतेहि संकट आल्यास त्यांचा संभाळ इंग्रज सरकार करील. इतकेंच काय, पण खुद्द बडोद्याचे महाराजांपासून सुद्धां जर तुम्हांस उपद्रव होऊं लागला, तर त्याचा बंदोबस्त इंग्रज करून देतील. तुमच्याकडे इनामी गांवें चालू आहेत ती तशींच चालू राहून त्या शिवाय सालिना साठ हजार रुपये तनखा इंग्रजांकडून तुम्हांस मिळेल.” अशा तऱ्हेनें कंपनी सरकारच्या धोरणाचा काटेरी लगाम बडोद्याचे राजे व प्रधानजी यांस घालण्यांत आला. या कार्यकुशलतेबद्दल मेजर वॉकरची सगळीकडे चहा झाली. आरबांच्या जाचांतून आपली मुक्तता झाली म्हणून आनंदराव आनंदांत दंग होता. आपली कायमची व्यवस्था

लागली व दिवाणगिरी वंशपरंपरागत पदरांत पडली म्हणून रावजी अप्पाजी खुर्षीत होता व गायकवाड पूर्णपणे आपल्या गळास लागला व आतां त्यानें कितीहि प्राणान्तिक आदळआपट केली तरी त्याची सुटका होणे अशक्य म्हणून टोपीकर सुखाचे निःश्वास टाकीत होता. एवंच, तिघेहि आनंदांत दंग होते; पण त्या आनंदांत परी होत्या, पर्याय होते. आनंद-रावाचा आनंद व रावजी अप्पाजीचें समाधान म्हणजे ते त्यांच्या सत्तेचे व मत्तेचे जात्या वेळचें विकट हास्य होतें. यानंतर गायकवाडाच्या राजचिन्हांची प्रभा टोपीकराच्या राजदंडापुढें हतप्रभ हांणार होती. जणुं त्या अमंगळ प्रसंगाची हा करार म्हणजे नांदी होती.

३ : : गायकवाडाच्या दरबारीं गंगाधरशास्त्र्याचें महत्त्व

बडोदें दरबारचा एकंदर पट कसा होता; इंग्रज, गायकवाड व पेशवे यांचीं सोंगटीं कोठकोठें व कसकशीं होतीं, कोण कुणाला शह देऊन बुर्जी करणार हा मोठा कौतुकाचा विषय होता. डावास रंग चांगला भरला होता हा डाव इंग्रज जिंकणार हें जवळ जवळ निश्चित झालें होतें, कारण वोंकरनें आनंदरावाकडून आपणास पाहिजे तसा करार लिहून घेतला, आणि दरबारच्या दरबार घशांत टाकला. साहेबाची हुकमत जिकडे तिकडे चालू लागली. दिवाणास कोणी विचारीना, तर खुद्द खाशास्वारीकडे कोणी बघेना. असें झाल्याबरोबर जो तो पस्तावला व आपण हें काय केलें म्हणून मनांतल्या मनांत चरफडूं लागला, आणि थेट देवघरापर्यंत गेलेलें हें उंटाचें पिलू कसें बाहेर काढावें याचा विचार आतां हे उंटावरचे शहाणे करूं लागले; पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. त्यांचा प्रत्येक बेत त्यांच्याच अंगावर बेतला जाऊन इंग्रज कायमचा बळावला.

पहिल्यांदा रावजी अप्पाजीस ता. ८-६-१८०२ रोजी कंपनी सरकारनें करार लिहून दिला व यानंतर सुमारे एक दीड महिन्यानें म्हणजे तारीख २९-७-१८०२ रोजी आनंदराव गायकवाडाकडून कंपनी सरकारनें करार लिहून घेतला आणि या दोन्ही करारांस वसईच्या तहांत बाजीरावानें मान्यता दिली. अशा तऱ्हेनें हें काम वज्रलेप झालें. पण पुढें लवकरच रावजी अप्पाजी मरण पावला; त्या योगें गायकवाड-दरबारांतील एक बऱ्यापैकी

मुत्सद्दी नाहींसा झाला व बडोदकरांच्या दौलतींत अत्यंत घोटाळे माजले. एवजीस औरस पुत्र नव्हता पण त्याचा वडील बंधु चिमाजी यास शेन पुत्र होते. त्यांचीं नांवां अनुक्रमे सखाराम व सीताराम अशीं होती.

मरणापूर्वी अवघे दोनच महिने ता. २२-५-१८०३ रोजी रावजी अप्पाजीनें सीतारामास दत्तक घेतलें. हा सीताराम व गंगाधरशास्त्री हे सम-वयस्क असल्यामुळें लहानपणचे खेळीमेळीचे दोस्त होते, पण पुढें राजकारणापायीं परस्परांचे प्रतिस्पर्धा ठरले. सेनाखासखेलीचीं वस्त्रे घेऊन गोविंदराव गायकवाड बडोद्यास आला, त्याच वेळीं रावजी अप्पाजी हा कारभारी म्हणून गुजराथेंत आला आणि या रावजीचे आश्रित म्हणून गंगाधरशास्त्री पटवर्धनाचे वडील आले. रावजीच्या खटपटीनें व शिफारशीनें मेजर वॉकरनें शास्त्र्यास दरमहा शंभर रुपयांवर गायकवाडांचा दरबार-वकील म्हणून ता. २-२-१८०३ ला नेमिलें. हाच गायकवाडातर्फें रेसिडेन्टाशीं बोलणें-चालणें करीत असे. या वेळेपासून याची भरभराट सुरू झाली. शास्त्री तल्लख बुद्धीचा खटपटी आणि साहसी होता. त्याचा उपयोग टोपीकरांनीं चांगलाच करून घेतला. असें जरी होतें तरी हा केव्हां काय प्रसंग निर्माण करून आपणास गोत्यांत आणील याची धास्ती इंग्रजांस एकसारखी होती. अग्नीचा उपयोग घरें जाळण्याकरितां व अचाट शक्तीनें जगाला चकित करणारी वाफ निर्माण करण्याकरितां सारखाच होतो. फक्त योजक डोक्याची काय ती जरूरी असते. तें टोपीकराजवळ असल्यानें त्यानें गंगाधरशास्त्र्याचा शंभर टक्के उपयोग करून घेतला. इंग्रजांशीं बडोदेकरातर्फें बोलणारा हा वकील १८०३ पासून १८१२ पर्यंतच्या अवध्या नऊ वर्षांत मुतालिक झाला. चाराशें रुपये साल मिळविणारा हा सामान्य मनुष्य साठ हजारीचा सरदार झाला, व त्यास मुतालिकीसारखी बहुमानाची व अत्यंत विश्वासाची जागा मिळाली. शास्त्र्याची ही धनरेषा कशी उमटली तें पाहावयाचें.

गोविंदरावानंतर आरबांचा दंगा मोडून बडोद्यांत मेजर वॉकरच्या मदतीनें शांतता प्रस्थापित करणारा रावजी अप्पाजी ता. १८-७-१८०३ रोजी मरण पावला. त्याबरोबर त्याची दिवाणगिरी त्याचा दत्तक पुत्र सीताराम याजकडे गेली; पण सीताराम नामधारी दिवाण झाला. त्याच्या हातांत

काडीइतकीहि सत्ता राहिली नाहीं. जिकडे तिकडे टोपीकराचा 'बीचमें मेरा चांदभाई सुरू झाला.' ही परिस्थिति सीतारामास असह्य झाली. याला कांहीं तोड काढावी म्हणून त्याच्या डोक्यांतील चाकें त्या दिशेने फिरूं लागली. याच वेळीं म्हणजे स. १८०४ त होळकरांशीं इंग्रजांचा सामना चालू होता, तेव्हां होळकरांची गर्दन मारण्याकरितां म्हणून इंग्रजांतर्फे गायकवाडी सैन्य गेलें होतें. त्या सैन्याचें सेनापतित्व सीताराम याचा थोरला भाऊ सखाराम व त्याचा आज्ञा काकाजी फणसे याजकडे होतें. त्यांनीं इंग्रजांच्या हुकमाची ताभिली न करतां त्यांविरुद्ध वागण्यास सुरुवात केली. याच वेळीं आडदांड कान्होजीनेंहि पण बंडावा सुरू केला. त्याचरोबर काठेवाडांत इंग्रजांविरुद्ध बराच मोठा उठाव झाला. या सर्व पुंडगिरीचें आदिकरण सीताराम दिवाण असावा असा वॉकरचा ग्रह झाला व त्यानें त्यास कारभारांतून काढून टाकण्याचें ठाम ठरविलें व तो त्याच्या राशीस लागला. गेल्याच वर्षी आपण त्यास दिवाणगिरी वंशपरंपरागत लिहून दिली काय, त्याच्या वालीद-वारसांच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेतली काय, आणि आज आपलें काम होतांच त्यास दिवाणपदावरून अर्धचंद्र देण्यास आपण तिव्ह होतो काय याचा सूक्तासूक्त विचार इंग्रजांजवळ नाहीं. मग हे करार तोंडी असोत वा कागदी असोत त्यांची पर्वा त्यांस नाहीं. प्रत्यक्ष लेखी पुरावा असतांनासुद्धां आम्हीं असले करार केलेच नव्हते असें धादान्त खोटें बोलण्यापर्यंत सुद्धां त्यांची मजल जाईल; पण फिरंगा स्वार्थास सोडणार नाहीं. म्हणूनच भोळ्याभाबड्या सत्यासत्याच्या कल्पना उराशीं धरणाऱ्या आम्हां हिंदूवर त्यांनीं मात केली व भारतवर्षांत आपले अधिराज्य केलें. या यशाचें श्रेय बहुतांशीं त्यांच्या या विचित्र नीतिमत्तेस आहे असें म्हणण्यास कोणत्याहि तऱ्हेचा प्रत्यवाय नाहीं.

बडोदेकरांचे वंशपरंपरागत दिवाण व टोपीकर यांचें बिनसलें आणि त्यास पदभ्रष्ट करण्याच्या उद्योगास तो लागला. दिवाणाशीं बिघडलें तर बिघडलें, राजाशीं तरी त्याचें सूत असेल असें म्हणावें तर तसेंहि नाहीं. त्यांचें त्यांचेहि पार फाटलें. अहमदाबादेची वहिवाट गोविंदरावानें पेशव्यांच्याकडून सालिना ५ लाखांच्या करारानें घेतली होती. पुढें १८०४ मध्ये हा करार बदलण्यांत आला व सालिना साडेचार लाख रुपये घेण्याचें ठरलें आणि अहमदाबादेची वहिवाट गोविंदरावाचा ज्येष्ठ राखीपुत्र भगवानराव याच्या

नांवचें ठेवण्यांत आली. हा करार दहा वर्षांचा झाला. हा करार १८१४ त संपत होता, त्यामुळेच त्या वेळीं पुढील भानगडी झाल्या.

सीतारामास कारभारांतून काढावयाचें नक्की ठरलें होतें तेव्हां तें साध्य करण्यासाठीं कांहींतरी नवी कलसि केली पाहिजे त्याखेरीज आपलें करणें साजून दिसावयाचें नाहीं असें वॉकरनें ठरविलें व त्या दृष्टीनें त्यानें आपली चाल चालविली. तखतनशीन आनंदराव हा बिचारा गरीब आणि भोळा असल्यामुळे राजकारणाचे धक्के-चपेटे सोसण्याची ताकद त्याच्यांत नव्हती. तेव्हां नको तें राज्य आणि त्या भानगडी असें त्यास झालें होतें. त्याचा वडील पुत्र भगवानराव हा हुशार व चणचणीत होता, त्यावर आनंदरावाची मर्जी होती. तो त्याचा लाडका होता म्हणून त्यास गादीवर बसवून आपण या जबाबदारींतून मुक्त व्हावें असें आनंदरावाच्या मनानें धेतलें. आनंदरावाच्या मनानें खूप धेतलें, पण त्यास साहेबाची संमति नव्हती; कारण भगवानराव हा बाणेदार असल्यामुळे इंग्रजांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारा नव्हता. तेव्हां त्यावर वॉकर नाखूप होता. त्याच्या राजयोगाच्या मार्गांत हा साहेब तर आडवा आला होताच; पण दुसरीहि एक अडचण होती. ती म्हणजे भगवानराव हा आनंदरावाचा दासीपुत्र होता. आनंदरावाच्या पहिल्या भेटींत त्याच्या मर्जीनुरूप आपली सर्व सूत्रें हलविणाऱ्या वॉकरनें, आतां कार्यभाग होतांच, आपला रंग पालटला व धोरण बदललें. आनंदरावाचा नाद सोडून गायकवाडाच्या घराण्यात फूट पाडण्याच्या उद्योगास तो लागला. आनंदरावानें भगवानरावास गादीवर बसविण्याचें मनांत आणतांच वॉकरनें त्याचा भाऊ फत्तेसिंग यास हातीं धरण्याचें ठरविलें. वॉकरनेंसुद्धां पुष्कळ ठरविलें; पण त्यास आतां निराळेंच स्वरूप येण्याचा घाट दिसू लागला. फत्तेसिंग ज्या तऱ्हेनें आपल्या हातीं लागावा अशी वॉकरची इच्छा होती त्याच्या अगदीं विरुद्ध गोष्टी होऊं लागल्या. फत्तेसिंगास सुद्धां राज्यावर प्रस्थापित करण्यास एक अडचण होतीच. फत्तेसिंगास गोविंदराव गायकवाडानें जेजुरीच्या खंडोबास वाहिलें होतें, त्यामुळे फत्तेसिंग व त्याची आई हे उभयतां जेजुरीस राहात असत; पण स. १८०२ मध्ये यशवंतराव होळकरानें जेव्हां पुण्यास वेढा घातला त्या वेळीं या मायलेकरास त्यानें आपल्या ताब्यांत घेतलें. इंग्रजांचें गायकवाडदरबारीं वाढणारें वजन यशवंतराव होळकरास नको होतें म्हणून इंग्रजांस तेथें हलकें

करण्यासाठी त्याने या मायलेकरांची खानगी गुजराथेत केली. तो स. १८०३ त सोनगडाजवळ आला, आणि तेथून हळू हळू जम बसवीत ता. २०-१०-१८०३ रोजी त्याने बडोद्यांत प्रवेश केला व गहिनाबाईजवळ राहण्यास सुरुवात केली. गादीचा अस्तल वारस जवळ येतांच दरबारांतील मुत्सद्दी लोकांस एक तऱ्हेचा हुरूप आला. नादान आनंदरावाच्या खुळचटपणाने गायकवाडांच्या दौलतीस लागलेले खग्रास ग्रहण आतां आपण नाहींसें करूं असें त्यांस वाटूं लागलें व दरबारास एक तऱ्हेचें नेज चढलें. दिवाण सीताराम, गहिनाबाई व अरब यांनीं फत्तेसिंगास पुढारीपण देऊन बडोदे-दरबारास चांगलाच रंग आणिला. हें पाहून वॉकरचें धबें दणाणलें व आतां टोपीकराचें वर्चस्व नाहींसें होणार असें त्यास वाटूं लागलें. साध्या मार्गाने हा डाव जिंकला जाणार नाहीं अशी खात्री होतांच वॉकरनें भेदनीतीचा अवलंब केला आणि आनंदरावाची आवडती बायको तख्ताबाई इला वश करून तिच्यामार्फत हा बनाव जागच्या जागीं हाणून पाडला आणि आपणच फत्तेसिंगाच्या पठडींत शिरून सीतारामास दूर करण्याचा घाट त्यानें घातला. या कामांत त्याच्या हातास यश आलें. फत्तेसिंग देवास वाहिला असल्यानें त्यास गादीवर बसविण्यास धर्माची अडचण आली. तेव्हां शास्त्रार्थ काढून त्याची तुला ता. ३-४-१८०६ ला करण्यांत आली. त्याचे साडेचार हजार रुपये ब्राह्मणांस वांटून फत्तेसिंगास शुद्ध करण्यांत आलें आणि अशा तऱ्हेनें त्याच्या हातीं मुखत्यारी देण्यांत आली. या सर्व खटाटोपाने वॉकर बळावला व सीताराम नामधारी झाला याच सालीं वॉकरनें एक रिजन्सी कौन्सिल निर्माण केलें. त्यांत मुख्यसत्ताधारी स्वतः इंग्रज म्हणजेच आतां वॉकर, रिजंट फत्तेसिंग, नेटिव्ह असिस्टंट गंगाधर शास्त्री, आणि दिवाणाच्या जागीं सीतारामाच्या ऐवजी त्याचा चुलता बाबाजी यास नेमलें. बाबाजी हा मोठा शूर आणि पराक्रमी होता. त्यानें तलवारीच्या बळावर काटेवाडांत माजलेले सर्व पुंडावे जागच्याजागीं जिरवून टाकिले होते. हा त्याचा पराक्रम वॉकरच्या नजरेसमोर होता. तेव्हां असला शूर योद्धा, दिवाण सीतारामाचा जवळचा नातेवाईक असल्यानें, तो त्याच्या हातीं लागू नये म्हणून त्यासच दिवाण करून सीतारामाचा पक्ष त्यानें हलका केला.

या नव्या रिजन्सी कौन्सिलमध्ये गंगाधरशास्त्री हा वकिलाचा नेटिव्ह

आसिस्टंट झाला. बडोद्याचें राजकारण वॉकरनें आपल्या लगामीं लावलें खरें; पण अजून एक आडदांड शक्ति त्याच्या हातीं लागली नव्हती. या शक्तीस योग्य मार्गदर्शक लाभला असता, तर बडोद्याचा इतिहास उलट्या-चा पालटा झाला असता. ही चित्शक्ति म्हणजे कान्होजी गायकवाड होय. इंग्रजांचें सामर्थ्य फोडून काढण्याकरितां म्हणून भीमबलानें धडका घेणारा कान्होजी निराश होऊन गायकवाडीबाहेर भटकत होता. त्याचा कोठें निभाव लागेना, तेव्हां त्यानें सन १८०६ त वॉकरकडे तडजोडीचें बोलणें लावलें. या बोलाचालींत दोन वर्षे निघून गेलीं व सन १८०८ त सालिना चाळीस हजार रुपये तनखा घेऊन पादरा येथें वास्तव्य केलें. या स्थितींत त्यानें जेमजेम दोन तीन वर्षे काढलीं. त्याच्या मानी प्रकृतीस हें गुलामगिरीचें जिणें परवडेना. स. १८११ त त्यानें बडोदे हस्तगत करण्याचा पुन्हां एकदां जोराचा प्रयत्न केला. त्यास राणी तख्ताबाईनें माणसें व पैसा पुरविला, पण त्याचा उपयोग झाला नाही. त्याच्या सर्व हालचालींवर पाळत ठेवून इंग्रजांनीं ता. २-४-१८१२ ला पादरा येथें एकदम छपा घालून त्यास पकडलें आणि त्याच्या पायीं बेड्या ठोकून प्रथम सुरतेस, नंतर मुंबईस व शेवटीं मद्रासेस त्याचो खानगी केली. या शूर पुरुषाचा अंत तिकडेच झाला. त्याच्या निधनानें फत्तेसिंग वगैरे मंडळीस मोठी हळहळ वाटली; पण जबरदस्त इंग्रजांपुढें त्यांचें कांहीं चालेना. आपल्या मृत माणसांच्छद्म अश्रुमोचन करण्याची सुद्धां त्यांस चोरी झाली. कान्होजीस साह्य करणाऱ्या राणी तख्ताबाईस इंग्रजांनीं सक्त बंदीत ठेविलें. या सर्व भानगडींत इंग्रजांस गंगाधरशास्त्र्याचा चांगलाच उपयोग झाला. तेव्हां त्याजवर कंपनी सरकार खूष झालें व त्यांनीं त्यास सालिना साठ हजारांचा तनखा व मुतालकी दिली. अशा प्रकारें गंगाधरशास्त्र्याचें महत्त्व गायकवाडीं माजलें.

बडोद्यास हें रीजन्सी कौन्सिलचें नवें खूळ उत्पन्न झाल्यानंतर कारभारांत कोणत्याहि प्रकारची सुधारणा झाली नाही, इंग्रजांचें वर्चस्व मात्र वाढलें. त्यांचा जाच दरबारास असह्य आला. उघडाउघड विरोध करण्याचें त्राण कोणांतच नव्हतें, जो कोणी तसें करी त्याचा मुळापासूनच कांटा निघूं लागला. तेव्हां अशा परिस्थितींत आपणांस त्राता आतां पेशव्यांशिवाय कोणी नाही असें त्यांच्या मनानें घेतलें, व बडोदेदरबार मोठ्या आशेनें पेशव्यांच्याकडे

पाहूं लागला. याच सुमारास म्हणजे स. १८१३ ते १८१४ या सालांत हिंदुस्थानांत इंग्रजांविरुद्ध मोठे आंदोलन सुरू होऊन त्याचे बारे येथेहि वाहूं लागले होते. पण या वेळीं बडोदेदरबारची स्थिति मात्र फारच केंविल-वाणी झाली होती. कारण सर्व कर्तबगार व पराक्रमी माणसे इंग्रजांने आपल्या दाव्यास बांधिलीं होती. गादीचा खुद्द मालक आनंदराव अगदीच नादान होता. फत्तेसिंगास इंग्रजांविरुद्ध ब्र काढण्याची छाती नव्हती; शिवाय बडोद्यांतील या प्रमुख मंडळींच्या हालचालींवर शास्त्र्याची बारीक नजर असे आणि त्यांच्यामार्फत त्या सर्व साहेबास कळत; तेव्हां ही पीडा येथून नाहींशी होईल तर फार चांगले हाईल असे सर्वांस वाटूं लागले व त्याप्रमाणे प्रयत्नांस सुरुवात झाली. सीताराम व राणी तख्ताबाई यांनी या कामी पुढाकार घेतला, व जोराने कामास सुरुवात केली. गोविंद बंधुजी गायकवाड नांवाचा आपला एक हस्तक पुणेदरबारीं खटपटीस धाडला. त्यानें खुरशेठजी मोदीची व त्रिंबकजी डेंगळ्याची गांठ घेतली. त्यांचीं बडोद्याच्या राजकारणीं कारस्थाने व खलबते सुरू झालीं. मुंबईकर इंग्रजांत फितुर माजवावा म्हणून गोविंदराव बंधुजीचा मेहुणा महिपतराय व दुसरा महंमददाऊद नांवाचा एक मुसलमान गृहस्थ हे दोघे मुंबईस ठाण देऊन बसले. या वेळीं सर्व ठिकाणी हरिभक्त सावकाराच्या पेढ्या होत्या, त्यांच्यामार्फत या कारस्थानाचीं पत्र येऊं-जाऊं लागली. मुंबईकर गव्हर्नराचे हाताखालील मुख्य मुख्य अधिकाऱ्यांस पैसे चारून बातम्या काढण्याचा उद्योग सुरू झाला. राणी तख्ताबाई व सीताराम यांची रात्ररात्र खलबते चालूं लागली. त्यांनी आनंदरावाकडून गव्हर्नरास व पेशव्यांस खुद्द स्वदस्तुःरचीं पत्रे लिहून घेतलीं, कीं सीतारामाचे हवाली कारभार करावा व पेशवा हाच मराठी राज्याचा मुख्य चालक असल्यामुळे त्याने आपली सत्ता गायकवाडावर सांगून इंग्रजांचा जोर कमी करावा. अशा तऱ्हेचा डाव खेळावा असा या मंडळींनीं घाट घातला; पण या सर्व कारभारांत विघ्ने निर्माण करणारा शास्त्री हा होता. तेव्हां त्यास बडोद्यांतून हाकलावा असे त्यांनीं ठरविले. शास्त्री हा आपल्या चुगलखोर स्वभावाने बडोद्यांत कसा सळू लागला होता, तें यावरून चांगलेच स्पष्ट होतें.

गंगाधरशास्त्र्यास बडोद्यांतून काढावा व इंग्रजांस बित्तबातमी देणारे हें एक अमोघ साधन नाहींसें करावें व पेशव्यांच्या सहाय्यानें इंग्रजांस गायक-

वाडीतून हुसकावा असें राजकारण बडोद्यांत जोरांत शिजू लागलें. इतकेंच नव्हे तर त्या दृष्टीनें त्यांचे प्रयत्न चालू झाले. या वेळीं पेशव्यांनीं गायक-वाडाकडे दहा वर्षांच्या करारानें दिलेल्या अहमदाबादेच्या वहिवाटीची मुदत आतां संपत आली होती; तेव्हां ती वहिवाट पुढेंहि गायकवाडांकडेच राहावी असें इंग्रजांस वाटत होतें, व तसे प्रयत्न एल्फिन्स्टनच्यामार्फत बाजीरावाकडे चालले होते. गुजराथची सुभेदारी गायकवाडाकडे चालू राहण्यांत इंग्रजांचा फायदा होता; कारण या ठिकाणीं त्यांचें वर्चस्व आतां चांगलें प्रस्थापित झालें होतें, आणि गुजराथेंत त्यांचा मुख्य ठिकठिकाणीं पसरला होता. पण याच्या अगदीं उलट बाजीरावाची स्थिति होती. त्यास अशी धास्ती वाटे कीं, यापुढें जर गायकवाडांकडे सुभेदारी चालू ठेविली तर तो एक कायमचा दाम्बल होऊन आपला हक्क शाश्वत राहणार नाहीं. तेव्हां कांहीं झालें तरी गायकवाडाकडून ही वहिवाट काढावोच असें त्याने निश्चित ठरविले. ही गुजराथची सुभेदारी आपणांस मिळावी म्हणून पुष्कळांच्या खटपटी सुरू झाल्या. त्यांत खुरशेटजी मोदी व त्रिबकजी डेंगळे हे मुख्य होते. खुरशेटजी मोदीनें बाजीरावास इंग्रजांविरुद्ध चिथावण्यास सुरुवात केली, त्याचा बोभाटा इतका झाला कीं, बडोद्याहून शास्त्र्यानें करनॅक रेसिडेन्टाच्या मार्फत एल्फिन्स्टनला असे कळविलें कीं, बाजीरावास आपल्याविरुद्ध चिथावणाऱ्या मोदीस नोकरीतून एकदम कमी करा. गोविंदराव बंधुजीनें पुण्यास येऊन गायकवाडामार्फत राजकारण असें कांहीं जोरांत चालविलें कीं, पुण्याचा रेसिडेन्ट सतावून गेला व त्यानें बडोदा रेसिडेन्टास खडखडीत लिहिलें कीं, गोविंदराव बंधुजी पुण्यास राहून भलताच आगलावेपणा करित आहे तरी त्यास माधारी बोलवावें. अशा तऱ्हेनें या राजकारणास मोठा जोर चढला होता; इतका कीं, उभयदरबारांतून तक्रारी सुरू झाल्या. तेव्हां त्यास पायबंद घालण्याचा इंग्रजांनीं कसून प्रयत्न चालविला; पण दिवसानुदिवस हें राजकारण चिघळत गेलें. या वेळीं म्हणजे स. १८१५ गहिनाबाईने आनंदरावाचा वडील मुलगा भगवंतराव गायकवाड यास स्वतःचे पैसे देऊन गोविंदराव बंधुजीचे मदतीस पुण्यास धाडिलें. याच वेळीं आनंदरावाची चौथी बायको गयाबाई म्हणून होती तिनें आपला मुलगा सयाजीराव यास कारभार द्यावा म्हणून पेशव्यांकडे खटपट चालू केली. याच वेळीं आनंदरावाचीं शिष्टाईचीं पत्रे घेऊन येणाऱ्या भगवंत-

रावाचा दरबार भरवून बाजीरावाने मोठा सत्कार केला. या गोष्टीनेच साहेब चिडला, त्याच्या नाकाला मिरच्या झांबल्या. लगेच बडोद्याच्या रेसिडेन्टाने रीजन्सी कौन्सिलचा रीजंट फत्तेसिंग याकडे त्याबद्दल जोराची तक्रार केली. तेव्हां फत्तेसिंग म्हणाला की, या प्रकरणी मला कांहींहि करतां येत नाही; फार झाले तर भगवंतरावाचा तनखा बंद करतां येईल. यानंतर आनंदरावाकडून इंग्रजांनीं भगवंतरावास पत्रे पाठविलीं कीं, तुम्हीं ताबडतोब निघून बडोद्यास यावे. इंग्रजांनीं खूप लिहिलें पण त्याप्रमाणें वागण्यास गोविंदराव बंधुजी व भगवंतराव थोडेच बांधले होते. ते पुण्यास ठाणें देऊन बसले होते ते निघता निघतात. तेव्हां त्या उभयतांस आपल्या हवार्ली करण्याबद्दल एल्फिन्स्टननें जंग जंग पछाडलें पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाही. आनंदरावाची लाडकी राणी तख्ताबाई इनें त्याच्या मनांत असें भरविलें कीं, आपणच उठून पुण्यास पेशव्यांकडे जावे व हिशेबाचा धोळ मिटवून बडोद्याची व्यवस्था नीट लावून घ्यावी. या बातमीनें रेसिडेन्ट घाबरला. कारण पेशवे व गायकवाड हे एकमेकांस भेटल्यास नीट मजबुतीनें आपआपली व्यवस्था लावून घेतील तेव्हां हा कुयोग न यावा म्हणून त्यानें आनंदरावावर स्वतः पाहरा बसविला व त्यास बडोदा सोडून जाण्याची मनाई केली व अशा तऱ्हेनें हा बनाव टाळला.

इंग्रजांच्या करामतीनें आणि पकडापकडीच्या सैतानी धोरणानें वरील बनाव टाळला. पेशवे व गायकवाड यांचा मिलाफ होऊन त्यांनीं इंग्रजांवर मात करण्याची शक्यता संपली; पण गुजराथच्या सुभेदारीची व मागील हिशेबाची भानगड तशीच राहिली. बाजीरावाने पेशाची मागणी जोरांत चालू केली व तें प्रकरण अत्यंत जिक्रीरीवर आलें आणि त्यांतून कांहीं तरी तड काढणें उभयपक्षास अत्यंत जरूरीचें वाटूं लागलें. गुजराथेंत पेशव्यांचा निम्मा हिस्सा होता, त्याची ठरलेली रक्कम वर्षाच्या वर्षास गायकवाडाकडून बहुधा चुकती होत होती, त्यांत कोणत्याहि तऱ्हेचा बांधा निर्माण झाला नव्हता. नाही म्हणावयास मागील कांहीं देणें होतें त्यासंबंधी मात्र कुरबुर चालू होती; पण हें प्रकरण हातघाईवर येण्यास कारण झालें तें असें कीं, अहमदाबादेच्या वहिवाटीची मुदत स. १८१४ मध्ये संपत होती. तेव्हां ती वहिवाट गायकवाडाकडून काढून आपण स्वतः करणार असें पेशवे म्हणत होते. पेशव्यांनीं गायकवाडाकडून वहिवाट काढण्यांत इंग्रजांचा तोटा होता;

तेव्हां अहमदाबादेची वहिवाट पेशव्यांनीं त्याकडेच ठेवावी असें त्यांस वाटत होतें; त्याप्रमाणें त्यांची खटपटहि चालू होती. एल्फिन्स्टन बाजीरावाकडे तशी भाषा बोलत होता. गायकवाडाकडे वहिवाट चालू ठेविल्यास तो कायमचा दाखला होऊन आपणास त्या हक्कास कायमचें मुकावें लागेल अशी साधार भीति बाजीरावास वाटत असल्यामुळें त्यानें ही वहिवाट गायकवाडाकडून काढण्याचा निश्चय केला. अहमदाबादेची वहिवाट आपणाकडे असावी म्हणून अनेक लोकांच्या खटपटी चालू होत्या, त्यांत खुरशेटजी मोदी हाहि एक होताच.

मोदी व एल्फिन्स्टन यांचें बरें नव्हतें. स. १८०१ ते २ पर्यंत क्लोजच्या हाताखाली काम करित असतां एल्फिन्स्टनला मोदीच्या स्वभावाची पारख चांगलीच झाली होती. त्यामुळें आतां तो सर्व कारभार मोदीला बाजूला सारून आपण अखत्यारीतें करी. त्यामुळें एल्फिन्स्टन व मोदी या उभयतांत त्रितुष्ट आले होतें. तेव्हां मोदीनें बाजीरावाचें मन एल्फिन्स्टनविषयीं कलुषित करण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता आणि या कामासाठीं त्यानें त्रिंबकजीस हाताशीं धरला होता. त्यानें त्याच्यामार्फत बाजीरावास असा इषारा दिला कीं, “आजपावेतों साहेबाची चाल होती तशी एल्फिन्स्टनची नाहीं. त्याच्याशीं जाबसाल करणें तो संभाळून करित जावा. त्यांनीं आपले धोरण वेल्स्लीसारखें ठेविलें आहे. आपले ठिकाणीं मजबुतीनें राहावें म्हणजे त्याचा इलाज चालणार नाहीं. आपला माझा अन्तःकरणापासून लोभ आहे म्हणून हें सुचवितों.” हा उपदेश बाजीरावास रुचला आणि यापुढें त्रिंबकजी व शेटजी या उभयतांच्या सांगण्यावर बाजीरावाचा विश्वास जास्तजास्तच बसूं लागला; आणि ते सांगतील तसें तो वागूं लागला. आंतून आंतून कामकाजास त्रिंबकजीस यापूर्वींच घेतलें होतें पण आतां त्यास उघड उघड सरदार करून त्याच्या ताब्यांत फौजफांटा देऊन त्यास कामगिरीवर धाडण्यास श्रीमंतांनीं प्रारंभ केला. अशा तऱ्हेनें त्रिंबकजी व मोदी यांची गट्टी जमून दोघेहि एल्फिन्स्टनविरुद्ध राजकारणें करूं लागले. आणि हें त्या उभयतांचें धोरण बडोद्याच्या प्रकरणीं नडूं लागलें. साहेबास वंगवण्यासाठीं म्हणून मोदीनें असें चालविलें कीं, साहेब आपल्याशीं बाकून वागतो तर वागेना! श्रीमंत आपल्या हातांत आहेत तेव्हां त्यांच्याकडून साहेबाचे कामास वाटाण्याच्या अक्षता देण्यास सुरुवात केली कीं, लगेच साहेब

वंगेल व आपल्या कच्छपी लागेल. म्हणून त्याने बाजीरावास बदसल्ला देण्यास सुरुवात केली आणि या त्याच्या सांगण्यास त्रिंबकजीनेहि पण भर दिली. हातांत बडगा असला, कीं साहेब नरम पडतो असें श्रीमंतांस त्या उभयतांनीं सांगावे, कीं बाजीरावानें सैन्याची भरती करावी. पेंढारी फौज टोपीकरास भारी आहे, ती परभारें निजाम व इंग्रज यांच्या मुलखांत लांडगेतोड करून पोट भरील व आपणास लागेल तेव्हां ती आपल्या उपयोगी पडेल. फक्त श्रीमंतांनीं त्यांच्यावर आपला लोभ आहे असा थाट दाखवावा, ही त्रिंबकजीची सल्ला श्रीमंतांस मानवली. श्रीमंत खूप झाले. त्याबरोबर शेठजी व त्रिंबकजी यांची चलती सुरू झाली. त्यांचा भरंवसा बाजीरावास जास्त जास्त वाढूं लागला. स. १८१४त श्रीमंतांचा मुक्काम कोरेगांव येथें असतां पेंढाऱ्यांचे सरदार त्रिंबकजीनें आणवून श्रीमंतांस भेटविले. मोठीं गोडीचीं भाषणें झालीं. आमच्या मुलखास उपद्रव न देतां परभारें पोट भरून असावे व प्रसंगीं आमच्या उपयोगीं पडावे, सरकारकडे तुमची चाकरी रुजू होईल काळजी नसावी. असा करार होऊन कृष्णाजी गायकवाड नांवाचा आपला हस्तक श्रीमंतांनी त्यांच्याकडे कायमचा ठेवून दिला व सरदारांस वस्त्रे देऊन निरोप दिला. बडोद्याचें खेकटे ज्या वेळीं पुण्यास चालू होतें त्या वेळीं पेशव्यांच्या दरबारावर त्रिंबकजी व खुरशेठजी मोदी या उभयतांची पकड कशी बसली होती याची येथवर कल्पना दिली.

खुरशेठजी मोदी व त्रिंबकजी यांची जोडी फोडल्याशिवाय पेशव्यांच्या दरबारांतील घोळ नाहींसा व्हावयाचा नाहीं असा निश्चय एल्फिन्स्टननें केला व लगेच तसें करण्याचें ठरविलें. त्याने वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे लिहून कळविलें कीं, खुरशेठजी हा बाजीरावास आपल्याविरुद्ध चिथावीत असून उगीच नसत्या भानगडी उपस्थित करतो, तेव्हां त्यास कामावरून दूर करावे. याचें उत्तर वरून होकारार्थी येतांच त्यास रु. ५०० सेवानिवृत्त वेतन देऊन देशीं जाण्यास सांगितलें. यामुळे मोदीस अपमान झालासैं वाढून त्यानें अमृत प्राशन केलें. अशा तऱ्हेनें एल्फिन्स्टनच्या मार्गांतील एक कांटा नाहींसा झाला हें जसें खरे, तसेंच त्रिंबकजीचा एक दोस्त नाहींसा झाला व त्याचा मार्ग तितकाच कठीण झाला हेंहि खरें.

आतां त्रिंबकजी व एल्फिन्स्टन यांचा सामना सुरू झाला आणि वास्तविक यापुढें ज्या घटना घडून आल्या त्यामुळे त्रिंबकजीचें नांव महशूर झालें.

अहमदाबादच्या निम्या वसुलाची वहिवाट स. १८१४ त संपतांच ती बाजीरावानें गायकवाडाकडून काढून तिच्यावर त्रिचकजीची नेमणूक ता. २३-१०-१८१४ ला केली. त्याप्रमाणें त्रिचकजीनें आपल्यातर्फेनं काम करण्यासाठीं म्हणून विठ्ठल नरसिंह नांवाच्या दुसऱ्या एका गृहस्थास खानासुद्धां केला. अशा तऱ्हेनें वहिवाटीचा मुद्दा निकालांत निघाला; पण अजून घोळ पुष्कळच बाचतीत शिल्लक राहिला होता. आनंदराव गायकवाडाकडे नजराण्याची रक्कम रु. ५६ लक्ष निघत होती, याशिवाय अहमदाबाद स. १७५३ पेशव्यांनीं जिंकला त्या वेळेपासूनचें कांहीं देणें तुंचत तुंचत ३ कोटी रुपयांपर्यंत गेलें होतें व या सर्व पैशाची मागणी बाजीरावानें एकटांकीं गायकवाडाकडे केली. एकदम तीन कोट रुपये देण्याची गायकवाडाची ऐपत नव्हती. याशिवाय हा सर्व हिशेब गायकवाडास मान्य नव्हता. हिशेबाचा प्रश्न महत्त्वाचा होताच; पण त्याहीपेक्षां महत्त्वाचे व गुंतागुंतीचे अनेक प्रश्न होते त्यांचा निकाल एकदांच लावून ध्यावयास पाहिजे होता. इतर कर्ज जसें सांचलें होतें तसेंच नजराण्याची रक्कमहि फारा दिवसांची साचलेली होती. गायकवाड हा पेशव्यांचा मांडलिक तेव्हां त्याच्यावर हुकमत पेशव्यांची आहे किंवा नाही हा मोठा वादाचा आणि जिव्हाळ्याच्या प्रश्न होता. नवीन वारस नेमतांना बाजीरावानें नजराणा घेण्याचा हक्क सोडणें म्हणजे आपलें अधिराज्य गमावण्यासारखें होतें. त्याचप्रमाणें कर्जाच्या वजावटीतसुद्धां इंग्रजांच्या हिताचे व बाजीरावाच्या मूलभूत महत्त्वाच्या हक्कांसंबंधीचे अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न उपस्थित होणार होते. तेव्हां पत्रोपत्रीं व खलित्यानें हें काम भागणार नव्हते म्हणून बाजीरावानें समक्ष वाटाघाटीसाठीं गायकवाडाचे वकील पुण्यास बोलाविले. तेव्हां इंग्रजांस साहजिक वाटले की, या गुंतागुंतीच्या जंजाळांत आपली बाजू बरोबर सांभाळील असा एकच पुरुष आहे व तो म्हणजे शास्त्री होय. स. १८१२ त एकदां फत्तेसिंगानें रैसिडेन्टास पत्र धाडून असें सुचविलें होतें की, शास्त्र्यास पुण्यास धाडावें म्हणजे तो आपल्या अकलेच्या जोरावर आपली बाजू बरोबर सांभाळील आणि पेशवे दफतरांतील घोळ मिटवील. बडोद्यांत शास्त्री कोणासच नको होता तेव्हां ही ब्याद कोणत्या ना कोणत्या निमित्तानें एकदां पुण्यास जाईल तर फार चांगलें असें प्रत्येकास वाटे. तेव्हां त्यास पुण्याला नेणारी ही एक संधि आयतीच चालून आली व इंग्रजांनीं त्याच्या जिवाची जामीनकी घेतल्यावरून शास्त्री पुण्यास स. १८१४ च्या फेब्रुवारीत दाखल झाला.

४ : : शास्त्र्याचा खून

गंगाधरशास्त्री स. १८१४च्या फेब्रुवारीत पुण्यास येऊन दाखल झाला. शास्त्री कांहीं सामान्य मनुष्य नव्हता, कीं तो वाऱ्याच्या झुळकेप्रमाणें येईल व जाईल. तें एक बडें प्रस्थ होतें. त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी टोपीकर इंग्रजांनं घेतली होती. त्याच्यामागें तीन सत्ताधाऱ्यांच्या तीन समशेरी खड्या होत्या. त्यांनीं त्याचें संरक्षण करावयाचें, कीं त्याचा शिरच्छेद करावयाचा हें शास्त्र्याच्या कर्तबगारीवर अवलंबून होतें. बडोदेकरांच्या दरबारी इंग्रजांचें प्रस्थ माजवावयाचें व पेशवा हलका करावयाचा आणि हें शास्त्र्याच्या करामतीनं तडीस गेलें, कीं बडोद्याची दिवाणागिरी त्यास मिळावयाची हें निश्चित; पण हा डाव हुकला, कीं ज्या बडोद्यांत शास्त्र्यानं फुलें वेंचलीं त्याच बडोद्यांत त्यास हिरमुसल्या चेहऱ्यानं वागण्याचा दुर्धर प्रसंग येणार होता. हें कळलें म्हणजे शास्त्र्याच्या महत्त्वाकांक्षेचा पल्ला केवढा मोठा होता याची स्पष्ट कल्पना येते.

मुंबईच्या गव्हर्नरची गांठ घेऊन शास्त्री पुण्यास आला व त्यानं पेशवे-दरबारचा ठाव घेण्यास सुरुवात केली. हिंदुस्थानांत सर्व राजेरजवाड्यांच्या दरबारीं बळावत चाललेल्या इंग्रजांचा हस्तक गंगाधरशास्त्री असल्यामुळें त्यालाहि थोडी 'ग'ची बाधा साहाजिकच झालेली. पेशवा तर बोलून चालून गायकवाडांचा मालक; तेव्हां तोहि ताठव. अशामुळें दोन्हीं बाजूंनीं ताठ झालेलीं हीं दोन टोके कशीं मिळावयाचीं व त्यांत समेट कसा व्हावयाचा! तरी

सुद्धा उभयपक्ष आपल्या मगदुराप्रमाणें आपला डाव साधण्याचा तयारीत होते. शास्त्री पुण्यास आला; पण रेसिडेन्टाच्या मध्यस्थीशिवाय तो बाजीरावाची गांठ घेईना. पेशव्यास देण्यासाठीं गायकवाडाकडून आणलेला नजराणा रेसिडेन्टासमक्ष बाजीरावानें स्वीकारावा असा शास्त्र्यानें हट्ट धरला. शास्त्र्याचें हें धोरण बाजीरावास बिलकुलच पसंत पडले नाहीं. अशा तऱ्हेनें पाहिल्यापासूनच बैद्यास सुरुवात झाली. शास्त्र्यानें प्रारंभींच दाखविलेली रंगेली त्याच्या चांगलीच अंगाशीं येण्याचा रंग दिसू लागला. कारण बाजीराव त्याची दादच घेईना मग हिशेबाठिशेबाची बात तर दूरच. बाजीरावानें असें चढाईचें धोरण स्वीकारल्याचरोबर त्याच्या कारभार्यांनीं शास्त्र्यास नादास लावून त्याच्याकडून पैसा उकळण्याच्या उद्योग सुरू केला. पण शास्त्री पक्का लुक्का असल्यानें कारभारी मंडळींचें हें धोरण त्याच्या तात्काळ लक्षांत आलें; व हिशेबाच्या कामांत आपणास यश मिळत नाहीं असें त्यास पुस्तेपणीं वाटलें. तेव्हां आतां येथें राहण्यांत कांहीं एक तथ्य नसून आपण बडोद्याचा मार्ग सुधारावा असेंहि त्याच्या मनानें घेतलें. पण काम फत्ते न करितां बडोद्यास जाणें म्हणजे नामुष्कीचें जिणें, तेव्हां तेंहि करणें त्याच्या जिवावर आलें. हिशेबाच्या कामाचा फडशा पाडून शास्त्री माघारीं जाता तर सीतारामाची दिवाणगिरी त्याचीच होती, व मग दिवाण या नात्यानें गायकवाडाचें हित पाहणें हें त्याचें कर्तव्य होते; पण त्याने हात हालवीत माघारीं जाणें धोक्याचें होतें. कारण मग तो इंग्रजांशीं मिळून बडोदें व पुणें या दोन्ही दौलतींस धोका करणार हें ठरलेलें. तेव्हां या पेचास काय तोड काढावी हा मोठा प्रश्न बाजीरावास पडला.

प्रथम बाजीरावानें बडोद्यास आनंदराव व फत्तेसिंग यांची स्थिति काय आहे याचा तलास काढिला, तों त्यास त्याच्या हेरामार्फत असें खात्रीपूर्वक कळलें कीं, त्या दोघांसहि इंग्रजांचा तगादा आहे, ते त्यांच्या कैदेत असल्यासारखे आहेत. इंग्रजांचा जाच त्यांस सहज होईना. या संकटांतून आपली मुक्तता पेशव्यांनीं करावी. कारण पेशवे आपले धनी. ही त्यांची अपेक्षा अगदीं रास्त होती. बाजीरावानें त्रिंबकजीमार्फत एल्फिन्स्टनला या बाबतींत सांगून पाहिलें पण त्यानें ह्या प्रकरणीं हालचाल करण्याचें साफ नाकारलें.

दोघांचीं बोलणीं पुष्कळच झालीं. शेवटीं एल्फिन्स्टननें असें लखव

सांगितलें कीं, “गायकवाड तहानें आमचा मांडलिक बनला.” या उत्तरानें बाजीराव उसळला व “गायकवाड पूर्वापार आमचा नोकर आहे, आमच्या परवानगीशिवाय तुमचा ताबा स्वीकारण्यास त्यास काय अधिकार ? तसेंच आमचा चाकर सुखांत आहे किंवा नाहीं हें पाहणें आमचें कर्तव्य आहे. बडोदा रेसिडेन्टाच्या मध्यस्थीशिवाय त्यांची गांठ धेऊन आमचीं माणसें आलीं आहेत त्यांच्या सांगण्यावरून आनंदराव व फत्तेसिंग हे दोघेहि कैदेत असल्यासारखे आहेत असें आम्हांस कळतें तरी या सर्व प्रश्नांचा खुलासा व्हावा.” या सर्व प्रश्नांस एल्फिन्स्टन फक्त एकच उत्तर देई तें म्हणजे “तुमचा आतां गायकवाडावर हक्क नाही.” या उत्तरानें बाजीराव चिडून जाई व म्हणे, “आमचा हक्क गायकवाडावर नाहीं म्हणतां तर मग त्यास वस्त्रें कोण देणार, वस्त्रें देण्याचा हक्क आमचा आहे कीं नाहीं ? नसल्यास तो केव्हां नाहींसा झाला व इंग्रजांनीं केव्हां घेतला ? वस्त्रें घेण्यासाठीं गायकवाडांनीं पुण्यास आले पाहिजे का नाहीं.” अशा तऱ्हेचें अनेक प्रश्न विचारून बाजीरावानें एल्फिन्स्टनला निरुत्तर केलें. असा आणीबाणीचा प्रसंग आला कीं, इंग्रजांचा सनातन ठरलेला शिरस्ता म्हणजे कालहरणाचा; त्याचाच अवलंब एल्फिन्स्टननें केला. “आपण उपस्थित केलेल्या सर्व प्रश्नांचा खुलासा गव्हर्नर जनरलकडे विचारून करतां” असें उत्तर देऊन ही वेळ तर एल्फिन्स्टननें मारून नेली. या वेळां इंग्रज पेचांत होता. नेपाळांत त्यास अपयशांचे रडे बसत होते व भोपाळच्या नबाबावर शिंदा चालून गेला होता. तेव्हां पेशव्यांची कुरापत काढणें आतां तितकेंसे श्रेयस्कर नसल्यामुळे एल्फिन्स्टननें वेळ मारून नेली.

शास्त्री १८१४ च्या फेब्रुवारीत पुण्यास आला व पांचसहा महिने त्यानें इकडे तिकडे खटपट करून पाहिली पण कोठेंच कांहीं डाळ शिजेना. एल्फिन्स्टनलाहि पण बाजीरावानें निरुत्तर केलें, तेव्हां दसऱ्याच्या सुमारास एल्फिन्स्टननें शास्त्र्यास कळाविलें कीं, आतां तुमच्यानें हें खेकटें नेटेलसें दिसत नाहीं; तरी तुम्ही माघारीं जावें. साहेबाच्या या सांगीनें शास्त्री सर्द झाला. कदाचित् या वेळीं तो माघारीं जाता तर त्याच्या जिवास अपाय झाला नसता; पण शास्त्री काम न करतां माघारीं जाण्यास नाखूष होता. त्याच्यासारख्या महत्त्वाकांक्षी माणसास असें हात हालवीत माघारीं जाणें म्हणजे केवळ मरण ! हिशेबाचें काम फत्ते करून जाण्यांत त्यास एक तऱ्हेचा मान

होता, भूषण होतें. याशिवाय गायकवाडाची दिवाणगिरी त्यास मिळणार होती. पण काम न करतां जाणें म्हणजे बडोद्यांत कोण फजीतवाडा व नाचकी! शास्त्री हिशेबाचें काम न करतां गेला तर तो कमजोर होऊन त्याचे सर्व बेत ढांसळणार होते व सीतारामास जोर चढणार होता हें ठरलेलें तेव्हां ही आपत्ति टाळण्याकरितां म्हणून शास्त्र्यानें एल्फिन्स्टनजवळून आणखी थोडे दिवस खटपट करण्याची संधि मिळविली.

गायकवाडावर अधिराज्य कोणाचें—पेशव्यांचें का इंग्रजांचें—याबद्दल गव्हर्नर जनरलकडून कांहीं खुलासा आला का नाहीं कोणास ठाऊक; पण एल्फिन्स्टननें मात्र इ. सन १८१५ च्या फेब्रुवारींत बाजीरावास पुढील-प्रमाणें रोखटोक कळविलें. “गायकवाडावरील ताबेदारी तुम्हीं सोडावी. तसेंच सीताराम रावजीचे दोन वकील गोविंदराव बंधुजी व भगवंतराव हे आमच्याविरुद्ध तुमच्या दरबारीं भलत्याच भानगडी करीत आहेत तरी त्यांस आमच्या ह्वालीं करावें. या दोन गोष्टी तुम्ही कराल तरच आम्ही गायकवाडाकडील तुमचें येणें येण्यासाठीं मध्यस्थी करूं नसल्यास या कामासाठीं आलेल्या शास्त्र्यास माघारीं पाठवून आम्ही हें काम येथेच सोडूं.” एल्फिन्स्टनच्या या म्हणण्यास बाजीरावानें कांहींच भीक घातली नाहीं. त्यानें त्यास तितक्याच जोरांत कळविलें कीं, “गायकवाडाच्या बाबतींत आम्हांस तुमच्या मध्यस्थीची बिलकुल गरज नाहीं.” बाजीरावाकडून हें उत्तर येतांच एल्फिन्स्टननें शास्त्र्यास बडोद्यास परत जाण्याबद्दल पुन्हां सुचविलें; पण शास्त्र्यानें ते ऐकलें नाहीं व त्यावर अशी तोड काढली कीं, मी आतां स्वतंत्रपणें बाजीरावाशीं बोलणें करून कांहीं मार्ग निघाला तर पाहतों व त्यांत अपयश आल्यास मी माघारीं जाण्यास तयार आहेच. एल्फिन्स्टन व शास्त्री यांच्यामध्ये गायकवाडाच्या राजकारणासंबंधीं चाललेली ही भाषा बाजीरावास कळतांच त्यास मोठा पेंच पडला. कारण इंग्रजांनीं मध्यस्थी सोडल्यास गायकवाडाकडील कर्जास कायमचाच खार लागणार होता. या बाबतींत सीताराम रावजीनें पेशव्यांस असें आमिष दाखविलें कीं, ‘तुम्ही शास्त्र्याचा नाद मोडा. गायकवाडाकडील सर्व देणें आम्ही वसूल करून देऊं.’ सीताराम रावजीचें हें बोलणें शक्य होण्यास एक मोठी अडचण होती ती म्हणजे इंग्रजांचें बडोदें दरबारांतील वजन ही होय. इंग्रजांचें प्रस्थ कमी झाल्या-

शिवाय शास्त्री नामशेष होणे शक्य नव्हतें व अशी स्थिति झाल्याशिवाय सीताराम रावजीच्या बोलण्यांत राम नव्हता. बरें शास्त्री रागावून माघारी गेला तर इंग्रज बिथरेल व मग गायकवाडावरील आपला हक्क व पैसा या दोन्हींसही मुकण्याचा आपणांवर प्रसंग येईल, असें त्रांगडें होतें; तेव्हां या गंडांतरांतून सुटण्याकरितां बाजीराव व त्रिंबकजी या दोघांनीं निराळाच घाट घातला.

आजपर्यंत शास्त्र्याशीं त्यांची वागणूक अत्यंत तुसडेपणाची होती ती सोडून त्यांनीं त्याच्याशीं प्रेमाची वागणूक सुरू केली व गायकवाडाकडील देण्याघेण्यासंबंधी सामोपचाराची भाषा सुरू झाली. बाजीरावानें शास्त्र्यास असें सुचविलें कीं, गुजराथेंत सात लाखांचा मुलूख गायकवाडानें आम्हांस तोडून द्यावा म्हणजे गायकवाडाचें सर्व देणें आम्ही त्यास सोडून देतो. बाजीरावाचें हें म्हणणें शास्त्र्यास पसंत पडलें. वास्तविक पाहतां या योजनेंत दोन्ही पक्षांचा फायदा होता. गायकवाडास आज एवढी मोठी रक्कम देण्याचें टळत होतें व पेशव्यांच्या ताबेदारींतून त्याची कायमची मुक्तता होत होती. तसेंच पेशव्यांची राज्य वाढविण्याची इच्छा सिद्धीस जात होती. अशा तऱ्हेनें हिशेबाचा घोळ कांहीं तरी पर्यायानें मिटणार अशी आशा दिसतांच उभयपक्षांतील प्रेम वाढीस लागलें. एक ठिकाणीं बैठकी व भेट-कुटें होऊं लागलीं. शास्त्री आणि बाजीराव यांच्यामधील हीं खलबतें सन १८१५ चा मार्च आणि एप्रिल अशी तब्बल दोन महिने चालूं होती. या दोन महिन्यांत त्रिंबकजी व बाजीराव यांनीं शास्त्र्यावर आपल्या वागणुकीची मोहिनी टाकून त्यास जवळ जवळ आत्मसात् केलें. शास्त्रीहि एकंदर पेशव्यांच्या वागणुकीवर खूप झाला. कारण बाजीराव व त्रिंबकजी यांनीं त्याच्याभोंवतीं टाकलेले गळहि पण तसेच सामर्थ्यवान होते. “आतां बडोद्यास कशास जातां, येथेंच राहा व आमचा कारभार पाहा. माणकेश्वराच्यानें तें काम नीट रेटत नाहीं. आम्हांस तुमच्यासारखा बाका मुत्सद्दी लाभेल तर मराठी राज्याची विसकटलेली घडी आम्ही नीट बसवूं.”

त्रिंबकजी व बाजीराव यांच्या असल्या गोड भाषणांनीं शास्त्र्याच्या अंतः-करणाचा ठाव घेतला. बडोद्याचा दिवाण होण्याची शास्त्र्याची सामान्य महत्त्वाकांक्षा; पण त्यास खुद्द पेशव्यांचें दिवाणपद घरीं चालून आलें त्यामुळे तो बेहद खूष झाला. शास्त्री पुण्यास मोठ्या थाटानें राहात असे. तो

पहिल्यांदा एल्फिन्स्टनच्या भेटीला गेला त्या वेळच्या त्याच्या दिमाखावरून शास्त्र्याच्या थाटाची आणि डामडौलाची कल्पना येते. शास्त्री आला तो चिंचवडास उतरला आणि तेथून त्याची स्वारी एल्फिन्स्टनच्या भेटीस निघाली. त्या वेळच्या त्याच्या स्वारीचा थाट म्हणजे गायकवाडाच्या वकिलास शोभण्यासारखा. गायकवाडाचे शें-दोनशें स्वार पुढेंमार्गे चालत आहेत, मध्ये एक अंबारीचा हत्ती झुलत आहे, तर त्याच्या पुढें दुसरा नुसताच डुलत चाललेला अशा थाटानें चाललेली ही वकिलाची स्वारी रेसिडेन्टाच्या बंगल्यावर येऊन, नंतर या वकिलाची व रेसिडेन्टाची भेट मोठ्या थाटानें झाली. त्यानें आपल्या मुलाची मुंज ता. १९-४-१८१५ रोजी पुण्यांत मोठ्या थाटानें केली. मुंजीस खुद्द पेशव्यांची स्वारी आली होती. मुंजीचा थाट मोठाच झाला. शास्त्र्यानें ब्राह्मणांस शालजोड्या देऊन त्यांचा मोठा सन्मान केला. यानंतर गंगाधरशास्त्र्यास पेशव्यांचा व्याही होण्याचा सुप्रसंग आला. बाजीरावाची मेहुणी (बायकोची बहीण) लग्नाची होती ती शास्त्र्याच्या मुलास देण्याचें घाटूं लागलें. ही सर्व बोलाचाल त्रिंबकजीमार्फत चाले. त्यामुळे शास्त्री व त्रिंबकजी यांचा स्नेह चांगलाच जमला. पुढें शास्त्र्यासमवेत ठिक-ठिकाणच्या यात्रा करण्याचें ठरलें व लगेच नाशिक, ध्यंबक येथें जाण्याचा बेत ठरून स्वाऱ्या निघाल्या. बाजीरावानें लग्न नाशकास करण्याचें ठरवून त्या चेतानें सामान, माणसें व कुटुंब बरोबर घेतलें. शास्त्री कोणत्या मुहूर्तावर पुण्यास आला देव जाणे पण आतां त्याचें भाग्य शिगेला पोचलें. प्रथम स्नेही, नंतर दिवाण व नंतर व्याही अशा एकापेक्षां एक सरस अशा परम भाग्याच्या पायऱ्या त्याचें दैव चढलें; पण आतां मात्र त्याच्या भाग्यश्रीस दृष्ट लागली, ती भंगली व कोलमडून खाली पडण्याच्या पंथास लागली.

लग्नांत विघ्न निर्माण झालें तें असें. शास्त्र्यानें सात लाखांचा मुलूख पेशव्यांस तोडून देऊन कर्जातून मुक्त होण्याबद्दल बडोदे दरबारची मंजुरी मागितली होती, त्याचें उत्तर फत्तेसिंगाकडून नकारात्मक आलें आणि या एका गोष्टीनें पुढील सर्व गोंधळ माजविला व त्यांत बिचाऱ्या शास्त्र्याचा अंत झाला. असें हें कथानक सुखान्त दिसतां दिसतां त्यास भलतेंच वळण लागून त्याचें पर्यवसान दुःखान्त झालें.

एखादें सुंदर चित्र पूर्णपणें तयार होण्याच्या चेंतांत असावें, तों त्यावर एखादा सुरा फेकला जाऊन तें टर्कन फाटलें जावें. कळस चढविण्याच्या

मंगल प्रसंगी दुर्दैवानें मंदिराचा सभामंडप कोसळून पडावा, तशांतलाच प्रकार प्रस्तुत वेळीं झाला. शास्त्र्यानें सुचविलेली तडजोड फत्तेसिंगानें फेटाळली, त्याबरोबर शास्त्री घाबरला. त्यास काय करावें हेंच सुचेना. बाजीरावास ही गोष्ट ताबडतोब सांगण्याचा त्यास धीर होईना आणि खरोखरीच त्याच्या परिस्थितीचा विचार करितां तें कठीणहि होतें. ज्या एका गोष्टीवर पेशव्यांच्या दरबारीं शास्त्र्याची चहा चालू होती त्याच गोष्टीवर कुन्हाड बसली. त्याबरोबर शास्त्र्याची बैठक ढळली व ती त्यास सावरता येईना व काय करावें तें सुचेना. बाजीरावाच्या कचाट्यांतून आपली कशी सुटका होईल या एकाच गोष्टीचा तो आतां विचार करूं लागला. मुलाचें लग्न आतां नको, पुढें पाहूं असें शास्त्र्यानें बाजीरावास कळाविलें. तेव्हां आतां इतक्या नांवारूपास आलेलें हें लग्न मोडण्याचें त्रिंबकजीच्या जिवावर आलें. कारण या लग्नानें फार पुढचा पल्ला गांठला होता. लग्नाची मोठी तयारी झाली होती, जिकडे तिकडे थाट उडाला होता व भंडळी जमा झाली होती. तेव्हां अशा स्थितींत लग्न मोडणें मोठें कठीण झालें होतें, त्याचे पदरीं मोठी नामुष्की येत होती. मराठी साम्राज्याच्या मालकाचा हा मोठा अपमान होत होता व याचा सूड आपण पुरेपूर घेतला पाहिजे असे विचार त्रिंबकजीचे मनांत येऊं लागले. या भरीत भर म्हणून बाजीरावाची आणखी एक आगळीक शास्त्र्याकडून झाली, ती म्हणजे बाजीरावाच्या बायकोनें शास्त्र्याच्या बायकोस भेटीस बोलाविलें, पण बाजीरावाचा या बाबतींतील लौकिक जाणून शास्त्र्यानें आपल्या बायकोस वाड्यांत धाडण्याचें नाकारलें. या वर्तमानें आपला अत्यंत अपमान झाला असें बाजीरावाच्या मनानें घेतलें आणि शास्त्र्याचे ग्रह फिरले.

आम्ही इतके नमतें घेत असतां व लांगूलचालन करीत असतां शास्त्री उद्धटासारखा वागतो, त्याला आमची कांहींच पर्वा नाही, तेव्हां त्यास या गोष्टीबद्दल चांगला धडा शिकविला पाहिजे असें उभयतांच्या मनानें घेतलें. ही धनीचाकराची जोडी एकमेकांस अगदीं योग्य व अनुरूप अशीच होती. बाजीराव वहिमी व भिन्ना, तर त्रिंबकजी काळीज नसणारा कर्दनकाळ. तेव्हां उभयतांची वक्रदृष्टि शास्त्र्याकडे बळली व त्यास लंबे करण्याचा बेत झाला. आतां शास्त्र्याच्या मनांत आपणांबद्दल कांहींएक किंतु राहूं नये म्हणून त्रिंबकजीनें जास्तच लघळ-

पणा चालवला. नाशिकच्या यात्रेला स्वारी चालली असतां त्रिंबकजीने शास्त्र्यास असें सांगितलें कीं, तुमचा आमचा स्नेह जमला नसता तर तुमचा कांटा काढावा असासुद्धां आमचा विचार झाला होता. ही बातमी शास्त्र्यानं एल्फिन्स्टनला सांगितली. त्याबरोबर तुम्ही असल्या घातक माणसावर विश्वासून राहणें गैर आहे असें तो म्हणाला. या वेळीं शास्त्री आणि पेशवे यांच्यामधील स्नेहभाव इतक्या थराला पोचला होता कीं, अशी वेडीवांकडी शंका घेणें शास्त्र्याच्या बुद्धीच्या बाहेरचें होतें. किंबहुना शास्त्र्याचें म्हणणें फत्तेसिंगाकडून फेटाळलें गेलें नसतें तर उभयतांच्या स्नेहास उत्तम फळेंहि आलीं असतीं.

आतां वातावरण सर्वच बाजूंनीं बिथरल्यामुलें लग्न राहिलें, नाशिकची यात्रा संपली व आषाढ आला. तेव्हां आषाढी एकादशी-निमित्त सर्वोत्सव पुन्हा पंढरपुरच्या यात्रेस जाण्याचा बेत बाजीरावानें केला. या यात्रेस मोठ्या लबाजम्यानिशीं न जातां थोडेच लोक घेऊन जावें असें बाजीरावानें ठराविलें. शास्त्र्याच्याबरोबर त्याचा मदतनीस बापू भैराळ म्हणून होता त्यानें पंढरपूरच्या यात्रेस येऊं नये असें त्रिंबकजीनें सुचविलें. बापू भैराळ हा मोठा धूर्त व चाणाक्ष होता. अंतस्थ बातम्या काढण्यांत त्याचा हातखंडा होता. तो बरोबर असल्यास शास्त्र्यास जागा करील म्हणून त्यास बरोबर घेतलें नाहीं. पेशव्यांनीं भैराळाला पुष्कळ बरोबर घेतलें नाहीं पण तो राहिला कसा व आपल्या जिवास धोका आहे ही कल्पना शास्त्र्यास असतां त्यानें त्यास राहूं दिलें कसें याचा मोठा अचंबा वाटतो. खुद्द एल्फिन्स्टनसुद्धां आपल्याबरोबर नसावा असें वाटल्यावरून बाजीरावानें त्यास सुचविलें कीं, आम्ही थोडेच लोक घेऊन पंढरपुरास जात आहों दर्शन घेऊन लगेच माघारीं येऊं, तरी आपण येण्याची तसदी घेऊं नये. बाजीरावाची ही सूचना एल्फिन्स्टनला पटली व त्यानें त्या अवधीत वेरूळचीं लेणीं पाहून येण्याचें ठराविलें. अशा तऱ्हेची व्यवस्था होऊन बाजीरावसाहेबांची स्वारी ज्येष्ठ वद्यंत नाशकाहून पंढरपुरास जाण्यास निघाली.

पंढरपुरचा मार्ग आक्रमीत असतां बाजीरावानें अशी कंडी पिकंविळी, कीं नागपुराहून कांहीं मारेकरी आपला जीव घेण्याकरितां आले आहेत. तसेंच हैदराबादेहून कांहीं पठाण त्याच उद्देशानें निघाले आहेत. या हुलीमुळें रस्त्यांत बाजीरावाच्या संरक्षणार्थ मोठा कडक बंदोबस्त ठेवण्यांत आला.

बाजीराव कोणासहि भेटेना. जवळ हत्यारबंद पहारेकरी नेहमी सज्ज राहू लागले. पंढरपुरास पोचल्यानंतर हा बंदोबस्त जास्तच कडक राहू लागला. गोविंदराव बंधुजी याच्याशी बाजीरावाचें सून जमून तो त्रिबकजीच्या माणसाबरोबर पंढरपुरास दाखल झाला. ही बातमी शास्त्र्यास कळतांच त्यानें त्याबद्दल त्रिबकजीकडे तक्रार केली. त्रिबकजीनें शास्त्र्यास या बाबतींत व्यवस्थित तऱ्हेनें सांगून त्याच्या मनांतील किंतु नाहींसा केला. आषाढ शुद्ध अष्टमीच्या दिवशीं पेशव्यास मेजवानीचा बेत झाला, त्या प्रसंगीं शास्त्री भोजनास गेला होता. त्या वेळीं कमीजास्ती खाणें होऊन शास्त्र्याची प्रकृति बिघडली. पुढें कांहीं दिवस त्यास बिलकुल चैन पडेना. शास्त्र्यानें बाजीरावास कळविलें कीं, माझी प्रकृति बरीच खालावली असून बाहेर येण्याची ताकद माझ्यांत उरली नाहीं. 'आतां शास्त्री बडोद्यास येत नाहीं' अशा अर्थाचें पत्र गोविंद रावानें राणी तख्ताबाईस लिहिलेलें शास्त्र्यास मिळालें. म्हणून तोहि बंदोबस्तानें राहू लागला. घरीं कोणी भेटावयास आल्यास त्यास भेटून नये असें त्यानें ठरविलें. ता. १७ जुलै १८१५ रोजीं आषाढी एकादशी होऊन गेली व पुढें दोनतीन दिवसांनीं म्हणजे ता. २० जुलै १८१५ रोजीं अस्तमांनीं लक्ष्मणपंत नांवाचा एक मनुष्य त्रिबकजीकडून शास्त्र्याकडे आला व म्हणू लागला कीं, 'उदईक पेशव्यांची स्वारी माघारीं परतणार व आतां दाटी नाहीं तरी आपण आज या वेळीं दर्शन करून परत जावें.' 'आज मला चालण्याची ताकद नाहीं.' असा निरोप शास्त्र्यानें त्रिबकजीस धाडला. तरी सुद्धां पुन्हां तोच निरोप शास्त्र्याकडे आला, तेव्हां शास्त्र्यानें रावजी मराठे नांवाचा आपला एक इसम त्याकडे धाडला व शास्त्र्यास चालवत नाहीं, असें त्यानें त्यास सांगितलें. तरी सुद्धां त्रिबकजीनें आपला हट्ट सोडला नाहीं. 'आज दर्शनाची सोय चांगली आहे' आपण एकवार येऊन जा' असा निरोप मराठ्यामार्फत त्रिबकजीचा आला; तेव्हां मात्र वारंवार नाहीं म्हणणें बरें नव्हे, त्यांत हट्टवादीपणा दिसतो; व असें केल्यास त्रिबकजीस वैषम्य वाटेला आणि हें गाडें जास्तच बिथरेल म्हणून जवळसात बिनहत्यारी माणसें घेऊन शास्त्री देवदर्शनास निघाला. वाटेनें जात असतां 'बोळांत शास्त्री कोणता ?' म्हणून कोणी विचारलें, तेव्हां हे गळ्यांत कंठा असणारे शास्त्री म्हणून एकानें दाखविलें. याकडे कोणी लक्ष दिलें

नाहीं, मंडळी तशीच देवळांत गेली. दर्शन झालें. नंतर शास्त्रीबुवा त्रिंबकजी तात्याजवळ क्षणभर बसून बिऱ्हाडाकडे निघाले. शास्त्रीबुवा पुढें होते व त्यांचा हात रामचंद्र बडदे यांनीं धरला होता. इतक्यांत देवळांत शास्त्र्यास त्याचा वृद्ध उपाध्याय भेटला. त्याच्यापाशीं आपले तीन लोक प्रसादासाठीं ठेवून बाकीच्या चार इसमांसह शास्त्री निघाला. बोळांतून वाट दाखविण्यास त्रिंबकजीचे शिपाई पुढें चालले होते. मंडळी भवानीबाबा यांचे जाग्यापासून सुमारे दहा पंधरा हात पुढें गेली असतील नसतील तों बोळांत गलबल झाली. कांहींजणांना तरवारीचा परज लागला, आणि एकदम पाठीमागून तीन इसम 'वाट द्या, वाट द्या' म्हणून मोठ्याने ओरडत गर्दी मोडत धावत आले. एकांनें शास्त्रीबोवास पाठीमागून तलवारीनें वार केला. आणि दुसऱ्या दोघांनीं पुढून येऊन त्यांचे तुकडे केले. त्याबरोबर शास्त्रीबोवाचे मशालजी मशाली टाकून पळाले. शास्त्र्यांनीं बरोबर घेतलेल्या चार इसमांस थोड्याबहुत जखमा झाल्या होत्या, पण त्यांनीं सुद्धा पोबारा केला. इतक्यांत वृद्ध उपाध्याय व बाकीचे तीन इसम त्याच वाटेनें आले आणि चुडी घेऊन न्याहाळतात तों शास्त्र्याची खांडोळी त्यांच्या नजरेस पडली आणि हातांत नागव्या समशेरी घेऊन देवळाकडे धावत येणारे पांच इसम दिसले. घडल्या प्रकारावरून हा खून त्रिंबकजीनें स्वतःच्या खास देखरेखीखालीं करविला अशी सर्वांची खात्री झाली.

कांहीं मंडळी व सरकारचे शिपाई शास्त्र्याचें प्रेत घेऊन नाकेबंदींतून आणि चौक्यांतून नदीवर गेली. पुंडलिकाचे उजवे बाजूस दहनविधि करून उजाडतांना माघारीं आली. अशा तऱ्हेनें शास्त्र्याचा ग्रंथ आटोपला.

या भयंकर प्रकाराची चौकशी होऊन खुनी कोण त्याचा तपास जारीनें करून अपराध्यास या घोर कृत्याबद्दल शासन करा असें शास्त्र्याच्या मंडळींनीं त्रिंबकजीस सांगितलें. त्यावर तो म्हणाला—

“शास्त्र्याची गत अशी झाली, होऊं नये गोष्ट होऊन गेली ! तरी पुढील चौकशी जारीनें करून अपराध्यास या घोर कृत्याबद्दल शासन व्हावें. आपण व बाजीरावमहाराज झाल्या प्रकाराबद्दल फार दिलगीर आहोंत. कालचा महापूजेचा बेत होता तो रहित झाला असें सांगितलें. शास्त्र्याचा आमचा स्नेह जिऱ्हाळ्याचा, त्याच्या संरक्षणाची खबरदारी आम्हीं घेतली, पण आकाशाच्या कुऱ्हाडीस काय करावें, शिवाय शास्त्री-

बोवास पाण्यांत पाहणारे लोक फार! कोणाचा म्हणून वहीम घ्यावा ? सीताराम रावजी कैदेत आहे तो तर शास्त्री दुनियेपार केव्हां होईल याची वाटच पाहतो. दुसरा, इंग्रजांच्या कैदेत दिवस ढकलणारा बंडखोर कान्होजी गायकवाड. तोहि शास्त्र्यावर समशेर उपसून आहे. तेव्हां हें कृत्य कोणाचें म्हणून सांगावे ? दगेकरी कर्नाटकी होते म्हणून शास्त्र्याची मंडळी म्हणू लागली. तेव्हां मारेकऱ्यांनी भाषा कर्नाटकी वापरली म्हणून ते कानडी असावेत असा भास झाला, पण शास्त्रीबुवास मारून जाते समर्थी ' पुरे झाले हीं अक्षरे मराठी भाषेनें बोलले. मग कर्नाटकी असोन मराठी बोलले, कीं मराठी असोन कर्नाटकी वेष न कळे ! ”

दुसऱ्यां दिवशीं शास्त्र्याची मंडळी पुण्यास आली, तेव्हां त्यास बाजीराव व त्रिंबकजी यांचा निरोप पोचला कीं, तुम्ही आतां आमचे भेटीस येऊं नये. यानंतर बाजीराव व त्रिंबकजी हे उभयतां मोठ्या कडक बंदोबस्तानें राहूं लागले. हें प्रकरण आपल्यावर शेकतें कीं काय अशी त्यांस सारखी धास्ती वाटत होती. या खुनाचा तपास करावयाचा. अपराध्यास शासन करावयाचें. अशांतला प्रकार त्यांनीं कांहीं एक केला नाहीं. उलट या खुनाचा कोणी उच्चार सुद्धां करूं नये, कोणी केल्यास त्यांचीं नांवें त्रिंबकजीस कळवावीं म्हणून हेरांचें जाळें विणण्यांत आलें. गोविंद बंधुजी व भगवंतराव पुण्यांत निर्भयपणें वावरूं लागले. अशा तऱ्हेनें जुलै महिना संपला. खुनानंतरचे दहापंधरा दिवस असेच गेले.

५ : : जबरदस्ताचा न्याय

पंढरपुरांत शास्त्र्याचा खून झाला. 'शास्त्री कोणता ?' म्हणून विचारतां 'गळ्यांत कंठा आहे तो' तसेंच 'पुरे झालें' म्हणून उच्चारले गेलेले शब्द, कानड्यानें मराठी उच्चारले का मराठ्यानें कानडीची नकल केली का घाबरून कंपितपणें उच्चारले गेले याचा झालेला गोंधळ शास्त्र्याची झालेली खांडोळी, मशालीच्या प्रकाशांत शास्त्र्याच्या आश्रितांनीं पाहिली. शास्त्र्याचे दहन झालें. एवढा मोठा शास्त्री पण त्याची राजकारणाच्या कचाट्यांत तीन चिमटी राख झाली. ही बातमी आगीसारखी सर्व देशभर पसरली. ज्याच्या त्याच्या तोंडीं एकच विषय झाला. गायकवाडाचा वकील पंढरपुरीं मारला गेला असें जो तो म्हणूं लागला. पुढें काय होतें याच्याबद्दल जो तो अत्यंत उत्सुकतेनें विचार करूं लागला. या खुनामुळें गायकवाड दूरबारीं काय गोंधळ होतो. पेशव्यांच्यावर हें प्रकरण कितपत व कसें शेकतें आणि कंपनी-सरकार काय धोरण आंखतें असा हा तीन पदरी तिढा होता. त्यांतून बऱ्याच भानगडी निर्माण होणाऱ्या होत्या.

शास्त्र्याच्या खुनाची बातमी एल्फिन्स्टनला वेरुळास कळली. त्याबरोबर त्याच्या मनास आनंद झाला का धक्का बसला हें निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं. पण आपलें राजकारण तडीस गेलें किंवा जाण्याच्या मार्गास लागलें म्हणून त्याच्या मनास आनंदच होण्याचा संभव फार. कारण शास्त्र्याच्या

बाबतीत त्याने माहीत असून सहेतुक टाळाटाळ केली होती. नाशिकच्या यात्रेस जातांना “ आमचें व पेशव्यांचें हिशेबाच्या बाबतीत न जमतें तर डेंगळा माझा खून करणार होता ” असें शास्त्र्यानें एल्फिन्स्टनला सांगितलें, त्या वेळेपासून व त्याच्या आधीपासून शास्त्र्याचें महत्त्व त्याच्यामोबतीं खेळणारें राजकारण आणि गायकवाड व पेशवे यांच्या दरबारांत प्रमुखपणें वावरणारी उच्छृंखल मंडळी पाहिली, म्हणजे शास्त्र्याच्यासंबंधी ही बातमी म्हणजे स्वप्नांतहि न होणारी गोष्ट झाली असें एल्फिन्स्टनला वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. पण ही बातमी कळतांच एल्फिन्स्टननें मात्र फारच कडक धोरण आंखलें व या बाबतीत आपणावर कोणतीच जबाबदारी नाही; फक्त अपराध्यास कडक शासन करणें हेंच काय तें आपण करावयाचें अशा बाण्यानें तो शेवटपर्यंत वागला. खुनाची बातमी कळतांच त्यानें बाजीरावास वेरुळाहून एक पत्र धाडलें कीं, ‘ गुन्हेगारांचा तपास करून त्यांस ताबडतोब शिक्षा करा. ’ तसेंच गव्हर्नर जनरलकडेहि सर्व हकीगत इत्थंभूत कळवून पुढील कामकाजासाठीं जादा अधिकार त्यानें मागविला व आपण वेरुळाहून निघून ता. ६ ऑगस्ट रोजी पुण्यास पोचला. वाटेंत पंढरपुराहून निघालेली मंडळी त्यास भेटली. त्यांच्याजवळ खुनासंबंधी चौकशी करतां त्यांनीं त्रिंबकजीचें नांव घेतलें व जास्त तपासाअन्तीं त्रिंबकजीचें नांव जास्त जास्तच त्याच्या नजरेस आलें. ह्या खुनाची बातमी हां हां म्हणतां सर्व हिंदुस्थानभर पसरली व कांहीं दिवस सर्वांच्या चर्चेचा हा एक विषय झाला. या प्रकरणीं, एल्फिन्स्टननें, बाजीराव व नेहमीं चढ्या आवाजानें बोलणारा त्रिंबकजी, हे दोघे कचाट्यांत सापडतांच त्यांच्यावर चांगलीच शिस्त धरली.

ता. ६ ऑगस्टला एल्फिन्स्टन पुण्यास आला व त्रिंबकजी ता. ७ ऑगस्टला आला. त्यानें या खुनाच्या प्रकरणीं कांहीं तपास करावा, तें कांहीं एक न करतां कालक्रमणा करण्यास सुरुवात केली. गोविंदराव बंधुजी व भगवानराव उजळ माथ्यानें वावरूं लागले. नागपंचमीला म्हणजे ९ ऑगस्टला बाजीराव पुण्यास आला तो अगदीं गुपचुप, बुरख्याच्या पालखींतून, नेहमींप्रमाणें सलामी किंवा कांहीं एक थाट झाला नाही. श्रावणांतील दक्षिणेस मोठ्या थाटानें व दिमाखानें प्रारंभ व्हावयाचा त्यांतील कोणताच प्रकार न होतां एकदम सामसूम व उदास झालें. बाजीराव व त्रिंबकजी या खुनामुळे अंतर्दामीं फार घाबरले व या प्रकरणाचा शेवट काय होणार याची

त्यांची त्यांनाच कल्पना येईना. भयंकर गोष्ट होऊन गेली आतां काय करावें याचु त्यांस उमज पडेना. रेसिडेन्ट कांहींतरी जबरदस्त प्रकार करणार अशी त्यांची खात्री होऊन चुकली व त्यांतून बचाव करण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं फौजा जमविण्यास सुरुवात केली. एल्फिन्स्टननें जालन्याची तैनाती फौज घोडनदीस आणून ठेविली. अशा तऱ्हेनें फौजांची हालचाल झाली पुण्यांतील लोक हवालदिल झाले. बडोद्याच्या लोकांशीं कोणीहि कांहींहि संबंध ठेवीना कीं नीटपणें बोलेना. बाजीराव व त्रिबकजी यांचा संबंध खुनाशीं येईल असें सर्व कांहीं नाहींसें करण्याच्या खटपटी सुरू झाल्या. हें एल्फिन्स्टनला कळतांच ता. ११ ऑगस्ट रोजीं एल्फिन्स्टननें बाजीरावास ताबडतोब आजच्या आज भेट पाहिजे म्हणून खलिता धाडिला. 'आज आमची प्रकृति बरी नसल्यानें भेट होणार नाहीं.' लगेच दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां ताबडतोब भेट पाहिजे म्हणून एल्फिन्स्टननें निरोप धाडिला. यावर 'आजच जन्मलेली आमची मुलगी वारली. तीन दिवस अशौच आहे. सबब भेट होणार नाहीं' म्हणून जबाब धाडला. त्यावर एल्फिन्स्टननें एक खलिता लिहून तो सदाशिव माणकेश्वराजवळ दिला व त्यास तो बाजीरावास देण्यासाठीं लिहिलें. त्यास, माझ्याच्यानें खलिता देणें होणार नाहीं, असें माणकेश्वरानें कळविलें. तेव्हां एल्फिन्स्टननें तो खलिता आपल्या मुनशीबरोबर देऊन त्यास बाजीरावाकडे पाठविलें. मुनशीचीसुद्धां बाजीरावानें भेट घेतली नाहीं. मात्र त्यानें एक पर्याय केला तो असा कीं, आपलीं दोन माणसें पत्रांत काय मजकूर आहे तो समजावून घेण्याकरितां रेसिडेन्सींत पाठविलीं. त्या मंडळीस साहेबानें असें सांगितलें कीं, 'या गुन्ह्याच्या प्रकरणीं खुद्द पेशव्यांच्यासंबंधीं आमचे कांहींएक म्हणणें नाहीं. अपराधी त्रिबकजी आहे त्यास आमचे स्वाधीन करा म्हणजे झालें; पण त्याला वांचविण्याचा प्रयत्न जर पेशवे करतील तर मात्र त्यांवर जबाबदारी येईल.' असा पत्रांतील मजकूर आगाऊ कळल्यानंतर बाजीरावानें तें पत्र ता. १५ ऑगस्टला स्वीकारलें. त्या पत्रांत मजकूर खालीलप्रमाणें होता:—

“तुम्ही स्वतः ब्राह्मण आहां तेव्हां ब्राह्मणी राज्यांत ब्राह्मणाचा खून होणें तुम्हांस सुद्धां प्रशस्त वाटणार नाहीं. खरा गोंधळ काय झाला व काय होत आहे याची तुम्हांस कल्पना नसावी. तेव्हां खरा प्रकार काय आहे तो तुमच्या

कानांवर घालणें भाग आहे. खुनाची मुख्य जबाबदारी त्रिंबकजीवर येते, याविषयी आम्हांस काडीइतकीहि शंका नाही. सर्व जग या प्रकारा-संबंधी असेंच बोलत आहे. खुनास इतके दिवस झाले असतां यासंबंधी तुम्ही किंवा त्रिंबकजी कोणत्याहि प्रकारचा तपास करीत नाही, वहिमी माणसास पकडीत नाही. तपास करण्याविषयी आम्ही आग्रह धरीत असतां त्रिंबकजी त्याकडे बिलकुल लक्ष देत नाही. त्रिंबकजीविरुद्ध भरपूर पुरावा आहे. तोच या खुनाचा प्रेरक, तेव्हां त्यास गोविंदराव बंधुजी व भगवंत-राव या तिघांस पकडून एकदम कडेकोट बंदोबस्तांत ठेवा. या गृहस्थांच्या-संबंधी तुमची जरी खात्री नसली तरी त्यांस पकडण्यास भरपूर इतका पुरावा आहे. त्याचा पुढें काय निकाल द्यावयाचा तो गव्हर्नर ज. व तुम्ही मिळून देणें तो द्यावा; पण या लोकांस अटक करण्यांत एक क्षणाचाहि विलंब करूं नये एवढेंच काय तें माझें म्हणणें आहे. परराष्ट्राचा वकील तुमच्या डोळ्यांदेखत मारला गेल्यानें तुमची बाहेर बेअन्न झाली ती धुऊन काढण्यासाठीं म्हणून तुम्हांस या गोष्टी करणें भाग आहे. नाहीतर या एकट्या त्रिंबकजीमुळे तुमचें राज्य गोत्यांत आल्यावांचून राहणार नाही. कारण असल्या भयंकर माणसा-च्या हातांत फौज व सर्वाधिकार आहेत. निजाम, गायकवाड व इंग्रज यांच्या सरहद्दींस तुमची सरहद्द भिडलेली असल्यानें त्या सर्वांस तुकसान पोंचण्याचा संभव आहे. त्रिंबकजी जे कांहीं अत्याचार करील त्या सर्वांची जबाबदारी तुम-च्यावर पोंचल्याशिवाय राहणार नाही म्हणून मी तुम्हांस वेळेवर सावध करीत आहे. यापुढें परराष्ट्राचे कोणीहि वकील तुम्हांकडे येण्यास धजणार नाहीत. त्या योगें कंपनी सरकारशीं तुमचा संबंध तुटेल. हे सर्व परिणाम लक्षांत घेऊन तुम्हांस काय करणें तें करा व काय करतां तें ताबडतोब कळवा. त्रिंबकजी-च्या जागीं दुसऱ्या कोणास नेमावयाचें त्याचा विचार तुमचा तुम्ही पाहा. तुमच्या अंतर्व्यवस्थेंत ढवळाढवळ करण्याची आमची बिलकुल इच्छा नाही.”

या खालिल्यानें बाजीराव अगदीं गोंधळून गेला. त्यास काय करावें तें सुचेंना. तुम्ही आम्ही समक्ष भेटून कांहींतरी निकाल करूं असा मोघम निरोप त्यानें या खालिल्याला धाडिला व भेटीचा दिवस नेमला, तोहि जरा दूरचा. त्यावर एल्फिन्स्टननें भेट ताबडतोब घ्यावयाची असेल तर घ्या आणि भेटीच्या वेळीं त्रिंबकजी असतां कामा नये असें कळविलें. यावर सदाशिव माणकेश्वराबरोबर बाजीरावानें कळविलें कीं, “आमच्या मतें खुनाशीं

त्रिंबकजीचा कांहींएक संबंध नाही, केवळ तुमच्या मोहबतीखातर आम्ही त्यास बंदीत ठेवण्यास तयार आहोत.” ही गोष्ट एल्फिन्स्टनला मान्य झाली, पण ही गोष्ट करण्याची बाजीराव पुन्हा टाळाटाळ करू लागला. त्रिंबकजीने तरी स्वस्थ बसावे की नाही; पण त्याने तसे न करता बापू भैराळ व इतर बडोदेकर माणसांचा छळ चालविला. त्यास पुण्यास राहणें धोक्याचें वाटूं लागलें. तेव्हां ते इंग्रज हद्दीत रेसिडेन्टाच्या आश्रयास जाऊन राहिले. त्यांची बरीच मंडळी त्रिंबकजीने फितुर केली. बापू भैराळ रेसिडेन्सीत जाऊ लागला; त्याबरोबर त्रिंबकजीस फितुर झालेल्या लोकांनी त्याला पगारासाठी अडवून धरलें. तेव्हां लगेच एल्फिन्स्टनने सव्वा लाख रुपये भरून त्याची सुटका केली. त्रिंबकजीने मोठ्या फौजा जमा केल्या, तेव्हां एल्फिन्स्टनने बाजीरावास कळाविलें की, तुम्ही फौजा पुण्यांतून काढून न्या नाहीतर आम्हांस घोडनदीची फौज येथें आणावी लागेल आणि त्याचा परिणाम भयंकर होईल. तेव्हां बाजीरावाने त्यास कळाविलें की, इंग्रजांशी वैर करण्याची आमची इच्छा नाही; पण त्रिंबकजीस हस्तगत करावयाचा तो दमादमानेच केला पाहिजे, कारण तो सामान्य सरदार नाही. त्याच्याजवळ दहा हजार स्वार व पांच हजार पायदळ इतकी मोठी फौज सज्ज आहे. याशिवाय ५०-६० किंल आहेत. अशा इसमास पकडणें ही गोष्ट सोपी नाही. शिवाय त्याच्या अर्गी गुन्हा लागू केल्याशिवाय कायद्याने त्यास पकडता येत नाही. कारण ज्या इसमांनी खून केला त्यांचा व त्रिंबकजीचा काडी-इतकाहि संबंध नाही. तेव्हां या बाबतीत घिसाडघाई करूं नये असें आम्हांस वाटतें.”

बाजीराव आणि एल्फिन्स्टन यांच्यामध्ये ही पत्रापत्री व निरोपनिरोपी चालली होती, त्या अवधीत त्रिंबकजी स्वस्थ नव्हता. त्याच्या भानगडी चालू होत्या. एल्फिन्स्टनने त्याच्याविरुद्ध पुरावा गोळा केला होता तो नाहीसा करण्यांत तो गुंतला होता आणि बाजीरावाचीहि त्याला फूस होती. त्रिंबकजीस कोठें तरी बाहेर धाडावें, त्याने तेथें बंड उभारावें, त्यास पेशव्यांनी गुप्तपणें साह्य करावें व इंग्रजांचा समाचार घ्यावा असे बेत चालू होते. या बनाव्यास तोंड देतां यावें म्हणून एल्फिन्स्टनचेहि उद्योग चालू होते. त्याने हैदराबादची फौज जालन्यास बोलावली आणि त्रिंबकजी बाहेर सटकल्यास बंदावा करील म्हणून त्याच्या पाठीवर जाण्यासाठी कर्नेल स्मिथची नेमणूक

केली. याशिवाय बाजीरावाच्याहि कलृप्त्या चालू होत्याच. याखाली ऑगस्ट गेला. म्हणजे खुनापासून महिना दीड महिना नुसता नमनावारी गेला. १ सप्टेंबरला गव्हर्नर जनरलचा रेसिडेन्टास हुकूम आला त्यांत त्यानें बाजीरावा-संबंधीं आंखलेल्या धोरणास पूर्ण संमति दिली व त्याबरोबर बाजीरावास असें पत्र आलें कीं, “त्रिंबकजीस अटक करून चौकशीअंतीं त्याच्यावर जरी गुन्हा शाबीत झाला तरी त्यास फांसावर न चढावितां जन्म-ठेप कैद करण्यांत येईल; पण गुन्ह्याचा तपास झालाच पाहिजे आणि त्या-साठीं तुम्हीं तुमच्या हातीं असेल ती सर्व सत्ता उपयोगांत आणून आमच्या रेसिडेन्टास मदत केली पाहिजे. तुम्ही जर त्रिंबकजीचा बचाव कराल किंवा त्यास फरारी होण्यास संधि द्याल तर मात्र फार जड जाईल. हें प्रकरण येथेंच न थांबतां फार विकोपास जाईल.” याशिवाय एल्फिन्स्टनला असा हुकूम आला कीं, यापुढें बाजीरावाशीं सर्व व्यवहार बंद ठेवून त्रिंबकजी पळून न जाईल असा कडेकोट बंदोबस्त ठेवा. ग. ज. चा असा हुकूम येतांच एल्फिन्स्टनला जोर चढला होता. इतका वेळ एल्फिन्स्टन त्रिंबकजीला अटक करा असें नुसतें म्हणत होता; पण ग. ज. नें त्यापुढें जाऊन डेंगळ्याचा ताबा मागितला. ग. ज. चा हा हुकूम व त्यासोबत आपलें पत्र बाजीरावास एल्फिन्स्टननें ता. ४ सप्टेंबरला धाडिलें तें पाहून बाजीरावाच्या मनाला काय करावें याचा निश्चय होईना. इंग्रजांशीं दोन हात करावे कीं काय करावें याचा निकाल लागेना. आपण व डेंगळा उभयतांनीं बाहेर जाऊन युद्ध करावें असा मनाचा निश्चय बाजीरावानें प्रथम केला पण त्यास बापू गोखल्यानें हरकत घेतली. ४ सप्टेंबरच्या पत्रांत एल्फिन्स्टननें बाजीरावास बजाविलें होतें कीं, “डेंगळ्याचा ताबा न द्याल तर इंग्रज फौजा पुण्यास वेढा देतील. या धमकीमुळें बाजीरावास कांहीं तरी निर्णय देणें क्रमप्राप्त होतें; तेव्हां ता. ४ सप्टेंबरला आपले सर्व भिन्न व मुत्सद्दीमंडळ जमा करून त्यानें बरीच भवति न भवति केली व दुसरे दिवशीं सकाळीं रेसिडेन्टास निरोप धाडला कीं, आम्ही त्रिंबकजीस अटक करतो आपण ताचा मागूं नये. यावर एल्फिन्स्टननें कळविलें कीं, प्रथम त्यास अटक करा मगच भाषा बोला. त्यावरून ता. ५ सप्टेंबर रोजीं डेंगळ्यांस अटक करून त्याची वसंतगडावर रवानगी केली !

डेंगळ्याची रवानगी वसंतगडास झाली, त्याबरोबर त्याच्या देण्याधिण्याच्या व्यवहारासंबंधीं बरीच घालमेल उडाली. त्यासंबंधींचा उल्लेख पुढील

आशयाचा आहे- 'डेंगळ्यास अटक होण्याच्या आदल्या दिवशी' चवेचा-
लीस हजारएकशे पस्तीस होन घोड्यावर घालून निंबाजी जाधवानें ताथवड्यास
नेलें ' ताथवड्याच्या ताव्यासंबंधी बैदा झाला तेव्हां हा ऐवज फलटणास
जानोजीराव नाईक निंबाळकराच्याकडे ठेवण्यांत आला. डेंगळा बंडखोर
ठरतांच त्याचा ऐवज वसूल करण्याचें काम विंचूरकराकडे आलें. विंचूरकरा-
चें धरणें फलटणीं गेलें. निंबाळकरानें विंचूरकराचे कारभान्यास दरबारस्वर्च
म्हणून तीन हजार रुपये दिले व आपल्या वाटेस न जाण्याबद्दल आणि
चौकशी न करण्याबद्दल ठराव केला. या चौकशीच्या धांदलींत एका गृहस्था-
कडे (त्यांचें नांव नाहीं) चार हजार रुपये रोख व अडीच हजारांचे दागिने
सांपडले ते घेऊन विंचूरकरांचा कारकून उठून आला. या ऐवजांत आणखी
दीड हजारांच्या दागिन्यांची भर पडली ती निंबाजी जाधवाच्या घरांतील
अशा तऱ्हेने डेंगळ्याकडील ऐवज थोडाबहुत वसूल करण्यांत आला.

डेंगळ्यास टोर्पाकर इंग्रज मागूं लागले तेव्हां तो आळंदीस गेला होता.
आळंदीहून माधारी येतांच दुसऱ्या दिवशी त्यानें हरी भगवंत व श्रीपति जामदार
यांच्या साह्यानें सोनें, रुपें, रोकडा, व कपडा लांबविला. हो ना करतां
करतां व बगल देतां देतां त्रिंबकजीची खानगी शास्त्र्याच्या खुनामुळे वसंत-
गडावर झाली त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं हरी भगवंतानें खंडू शिंदा व गंगाजी
खाटीक यांस किल्ले ताथवडे येथें अटकेंत ठेविलें. हे दोन्ही इसम शास्त्र्याच्या
पाळतीवर होते. त्यांच्याकडे शास्त्र्यासंबंधींची बातमी पोंचविण्याचें काम
होतें. शास्त्र्याच्या खुनास वाचा या लोकांच्यामुळे फुटेल म्हणून त्यांस कैद
केलें होतें, पण शेवटीं तसेंच झालें. कांहीं दिवसांनंतर या कैद्यांची खानगी
फलटण येथें झाली. तेथें त्यास जास्तच त्रास होऊं लागला. तेव्हां त्या
जाचास व कटकटीस कंटाळून त्या लोकांनीं ' शास्त्र्याचा प्रत्यक्ष खून
करण्याचें काम 'दाजिबा डफळा' याने केलें असें सांगितलें, या दोन कैद्यांपैकीं
गंगाजी खाटीक हा पुढें राबीणसाहेबाकडे नोकरीस होता. त्रिंबकजीकडून
शास्त्र्याच्या मारेकऱ्याचें नांव जरी कळलें नव्हतें तरी तें अशा तऱ्हेनें बाहेर
पडलें. गंगाजी खाटीक हा इंग्रजाचा नोकर होता.

ता. ६ रोजी सकाळीं रोसिडेन्टास तसें केल्याचें कळाविलें; पण हें
प्रकरण येथे थांबलें नाहीं. रोसिडेन्टानें त्यास कळाविलें कीं, डेंगळा पळून
जाऊन कांहीं बंडावा जर करील त्याचा जाब तुम्हांस द्यावा लागेल व मग

मळताच गोंधळ होईल. तेव्हां तो प्रसंग टाळण्यासाठी तुम्ही त्रिंभकजीस आमच्या ताब्यांत द्या म्हणजे सर्व बैदा मिटेल व तुमचे आमचे व्यवहार पूर्वी-प्रमाणे सलोख्याने चालू होतील. तसें न कराल तर ग. ज. कडून कांहीं कडक हुकूम आल्यास मला नाइलाजाने त्याची अमलबजावणी करावी लागेल. या गोष्टीचा नीट विचार करा व काय करणें असेल तें ताबडतोब करा. डेंगळ्यास बाजीरावाकडून झालेली अटक म्हणजे केवळ नाटक होतें व तें रेसिडेन्टा-जवळ यशस्वी तऱ्हेनें वठविण्याकरितां सदाशिव माणकेश्वराची रवानगी झाली होती. तो एल्फिन्स्टनची मनधरणी करूं लागला, “साहेब, आपण डेंगळ्यास ताब्यांत घेण्याचा हट्ट सोडा त्यास पेशव्यांतर्फे अटक झालीच आहे, एवढ्यानें आपलें समाधान होईल व न झालें तर तें मी हर प्रयत्नानें करतो असें आश्वासन श्रीमंतांस देऊन मी आलों आहे. तरी आपण माझे एवढें ऐका व मला यश द्या. नाहींतर माझी धडगत नाहीं. मला विषप्राशन करून जीव द्यावा लागेल. माणकेश्वराच्या या लघळपणास एल्फिन्स्टननें दाद दिली नाहीं. या अवधीत बाजीरावाने वार्डस जाऊन बंड उभारण्याचा घाट घातला. त्याबरोबर एल्फिन्स्टननें शिरूरची फौज पुण्यास बोलावून बाजीरावास असा शेवटचा व निर्वाणीचा निरोप धाडला की, “त्रिंभकजीस हवार्ली करा म्हणजे सर्व प्रकरण मिटेल. उगाच चिडाचिडी वाढूं देऊं नका, त्यापासून तुम्हास धोका आहे. त्रिंभकजीस हवार्ली करा आणि शास्त्र्याच्या कुटुंबास थोडी नुकसानभरपाई द्या म्हणजे सर्व भागेल. यापेक्षां तुमचा हेकाच तुम्हांस तडीस न्यावयाचा असेल तर त्यास आमची तयारी आहे. पण त्यांत तुम्हांस धोका आहे हें लक्षांत ठेवा.” हा निरोप बाजीरावास कळला त्या वेळीं मेजर फोर्ड हा बाजीरावाच्या बोलावण्यावरून भेटीस आला होता व तसेंच या वेळीं मोरो दीक्षित मराठे याची कारभारावर नेमणूक झाली होती त्यास चिमाजी अप्पाने व बाजीरावाने मिळून या डेंगळ्याच्या प्रकरणीं काय काय करावें म्हणून विचारलें, तेव्हां फोर्डनें सांगितलें की, डेंगळ्यास स्वाधीन करणें तुमच्या हिताचें आहे. ही साहेबाची सल्ला बाजीरावास मान-वली. लगेच फोर्डच्यामार्फत त्रिंभकजीस स्वाधीन करतो म्हणून एल्फिन्स्टनला त्यांनीं निरोप पाठविला. त्याबरोबर लगेच ता. ११ सप्टेंबर रोजी कॅ. हिक यास ८५० लोक बरोबर देऊन वसंतगडास धाडण्यांत आलें. ता. १९ सप्टेंबरला त्रिंभकजी वसंतगडावर कॅ. हिकचे स्वाधीन झाला पुढें पांच-

सहा दिवसांनीं म्हणजे ता. २५ ला गोविंद बंधुजी व भगवंतराव या दोघांस रोसिडेन्टाचे स्वाधीन करण्यांत आले. ता. २६ रोजी तिघांची रवानगी ठाण्याच्या किल्ल्यांत करण्यांत आली.

शास्त्र्याचा खून झाला त्याबरोबर एल्फिन्स्टनचे माथे खवळलें व त्यानें नरासिंह-अवतार धारण करून डेंगळ्यास व त्याचे साथीदार गोविंदराव बंधुजी व भगवंतराव यांस पकडलें व त्याची ठाण्याच्या किल्ल्यांत रवानगी केली. अशा तऱ्हेनें बाजीरावाचा नक्षा उतरविला म्हणून त्याची सगळीकडे चहा होऊं लागली. इंग्रजांची बाजू संभाळली इतकेंच काय पण इंग्रजांच्या सत्तेस पेशवे दरबारीं नवें तेज चढलें म्हणून ग. ज. ने एल्फिन्स्टनला शाबासकी दिली. बाजीरावास घडलेल्या कृत्याबद्दल आपला जिगरदोस्त आपल्या हातानें कंपनी सरकारच्या स्वाधीन करावा लागला ! ह्या प्रसंगांतून निसटण्यासाठीं म्हणून बाजीरावानें शक्य त्या सर्व पळवाटा काढल्या व हा प्रसंग आपल्यावर येऊं नये म्हणून शिकस्तीचे प्रयत्न केले. पण कंपनी सरकारच्या अगस्थाळीपणामुळे त्यास हार खावी लागली; आणि कंपनी सरकारचा कांगावस्वोरपणाच शेवटीं यशस्वी ठरला ! कारण शास्त्र्याचा खून झाला तो बाजीरावाभोंवतीं वावरणाऱ्या बेलगाम वृत्तीच्या आडमाप स्वभावाच्या लोकांनीं केला आणि इंग्रजांस हवी असलेली संधि एल्फिन्स्टनच्या बुद्धीमत्तेमुळे चालून आली. कारण शास्त्री पुण्यास आला तो इंग्रजांनीं त्याच्या जिवाची हमी घेतली म्हणून; पण टोपीकर इंग्रजानें त्याच्या जिवाचें रक्षण केलें नाहीं, तर उलट तो मारला जावा म्हणून शत्रुपक्षाच्या लोकांना वाव दिला आणि त्याचा खून होतांच खुनी इसमांना शिक्षा करण्याचें व आपलें बडोद्याचें राजकारण तडीला नेण्याचें काम मात्र झपाट्यानें केलें. वास्तविक एखाद्याच्या जिवाची जामीनकी ध्यावयाची म्हणजे तो मारला गेल्यानंतर खुनी इसमांना दंड करावयाचा किंवा फांशी द्यावयाचें असें नसून खून न होईल अशीच दक्षता बाळगावयाची; पण त काम इंग्रजांनीं केलें नाहीं.

शास्त्र्याचा खून झाल्याबरोबर आमच्या मायबाप कंपनी सरकारनें क्षणाचाहि विलंब व हलगरज न करतां खुनी इसमास शासन केलें कीं नाहीं म्हणून कंपनी सरकारास दुवा द्यावयाचा असेल तर खुशाल द्या, पण ही रीत नाहीं व कर्तव्यनिष्ठ इंग्रजांबद्दल तरी अशी शेखी कोणी मिरवूं नये.

आतां शास्त्र्याच्या खुनाचा व त्या वेळेच्या घटनांचा विचार करावयाचा. शास्त्री पुण्यास येतो, तो बडोद्याच्या हिशेबासंबंधी उभयपक्षांला सामान्यपणे मान्य होईल अशी तोड काढतो व येथपासून शास्त्र्याबद्दलचें पेशव्यांचें धोरण बदलूं लागतें. शास्त्री पेशव्यांचा स्नेही हांगार अशीं स्पष्ट चिन्हें दिसू लागतात, कारण शास्त्र्यास पेशवे आपला दिवाण होण्याबद्दल विचारतात हें येथेच न थांबतां बाजीराव आपली मेहुणी शास्त्र्याच्या मुलास देण्याची भाषा करतो; इतकेंच नव्हे तर लग्नाची तयारीसुद्धां होते पण दरम्यान शास्त्र्याने मुचविलेली तडजोड फत्तेसिंग फेटाळून लावतो व तेथून हे सर्व गाडें बिनसण्यास सुरुवात होते. फत्तेसिंगानें जर शास्त्र्याचें म्हणणें मान्य केलें असतें तर हा सर्व गुंता सुटला असतां व त्याचे परिणाम भावी राजकारणावर इंग्रजांस हवे तसे झाले नसते !

शास्त्री आपलासा करण्याकरितां बाजीरावानें ही सर्व मिष्टास भाषा केली. त्याच्या प्रत्येक बोलण्यांत आणि कृतींत राजकारण मुसमुसलें होतें. शास्त्र्याला पूर्णपणें बेसावध करण्याकरितां त्याला आपला व्याहीसुद्धां बाजीरावानें केलें. शास्त्री मेला तर मेला औपधावांचून खोकला गेला, आपला जांवई म्हणजे शास्त्र्याचा मुलगा जिवंत आहेच. असा दुष्ट व स्वार्थी विचार बाजीरावाच्या मनांत होता असें जरी धरून चाललें तरी त्याला हरकत नाहीं. चंद्रराव मोठ्याला मारून शिवाजीस जावळा मिळाली तशांतला प्रकार शास्त्र्याच्या बाबतींत होता का ? शास्त्र्याला मारून बडोद्याचें राजकारण सिद्धीस जाणार होतें का ? तर त्याचें उत्तर साफ नाहीं असेंच आहे. म्हणजे शास्त्री जगता तर त्यांत बाजीरावाचा फायदा वा तोटा कांहींच नव्हता. झाला असता तर फायदाच झाला असता ! कारण एखादे वेळेस बडोद्याचा घोळ मोठ्या उत्कृष्ट तऱ्हेनें मिटला असता. शास्त्र्याचें म्हणणें म्हणजे असें कीं, गायकवाडानें फक्त सात लाखांचा मुलूख पेशव्यांस तोडून द्यावा म्हणजे पेशवे तीन कोटींचें देणें सोडून देण्यास तयार होते. म्हणजे बाजीरावानें मान्य केलेला हा समेट खरोखरच समंजसपणाचा होता. त्यास फत्तेसिंगाकडून होकारार्थी उत्तर आलें असतें; पण हें म्हणणें शास्त्र्यामार्फत आलें म्हणूनच उधळलें गेलें. तेच म्हणणें जर गोविंदराव बंधुजी व भगवंतराव यांच्यामार्फत जातें तर त्यास मान्यता मिळाली असती; पण शास्त्री हा बडोदे दरबारी सलत असल्यामुळें हें असें झालें. शास्त्र्याचा डोळा

सीताराम रावजीच्या दिवाणगिरीवर असल्याकारणाने, सीताराम रावजी त्यास पाण्यांत पाहात होता व ते खरेंहि होतें. कारण हिशेबाचा तंटा मिटवून शास्त्री माघारीं जाता तर बडोद्याची दिवाणगिरी त्याचीच होती. शास्त्री आज ना उद्यां आपल्या पोटावर पाय देणार म्हणून सीताराम रावजी त्याच्या नांवानें जळत होता. तसेंच शास्त्री हा कंपनी सरकारचा बगल-बच्चा म्हणून आनंदराव, फत्तेसिंग वगैरे लोकांस तो नको होता; पण आतां या गोष्टीस तोंड निघणें शक्य होतें. शास्त्र्याशीं प्रथम बाजीराव तुसडेपणानें वागला, त्याची कोठेंच डाळ शिजेना; पण शास्त्र्यानें दम खाऊन त्यांतून मार्ग काढला तसाच प्रकार आतांहि होण्याचा संभव होता. कारण पेशव्यांनीं शास्त्र्यास दिवाण होण्याबद्दल विचारलें होतें. म्हणजे शास्त्री पेशव्यांचा दिवाण झाला असता तर सीताराम रावजीच्या मनांतील त्याच्याबद्दलचा द्वेष नाहींसा झाला असता, कारण गायकवाडाची दिवाणगिरी त्याची त्याच्याकडे राहिली असती. आपणांस दिवसेंदिवस जड होणारा हा इंग्रजांचा हस्तक पेशव्यांच्या पदरीं कायमचा गेलेला पाहून आनंदराव व फत्तेसिंग यांस एक व्याद टळली म्हणून समाधान वाटलें असतें. हिशेबाचा घोळ मिटून पेशव्यांची दिवाणी मिळती तर शास्त्र्यास निरतिशय आनंद झाला असता कारण गायकवाडांचा दिवाण होण्याची महत्त्वाकांक्षा धरणाऱ्या शास्त्र्यास पेशव्यांचा दिवाण होण्याचें भाग्य म्हणजे अपूर्व होते. आतां बाजीरावानें शास्त्र्यास देऊं केलेली दिवाणगिरी हें केवळ आमिष होतें, त्यांत तथ्य नव्हतें असें म्हणतां येत नाहीं. कारण बाजीरावास चांगल्या, कर्तबगार व हुशार दिवाणाची जरूरी होती. सदाशिव माणकेश्वराकडून कारभार नीटपणें होत नाहीं. हें बाजीरावाचें म्हणणें खरें आहे. त्यास प्रत्यंतर म्हणजे त्यानें शास्त्र्याच्या खुनानंतर मोरो दीक्षित मराठ्यास कारभारावर महिन्या दीड महिन्यांनींच ठेविलें हें होय.

ह्या सर्व गोष्टी, हिशेबाचा घोळ मिटता तर तडीस जाणाऱ्या होत्या. आतां हें हिशेबाचें काम सुद्धां बोटचेपें झालें होतें. कारण तीन कोटींचा हिशेब सालिना सात लाखांचा मुलूख सोडून देण्यावर संपणार होता. तीन कोटी व सालिना सात लाख या दोन आंकड्याचा विचार करतां हें तंत्र सुद्धां फारसे कठीण नव्हतें. या वेळीं एकोत्रा व्याजाचा दर म्हणजे अगदीं कमी. पैकीं या व्याजाच्या दरानें सहा कोटींचें व्याज सालिना तीन

लाख होतें म्हणजे मुद्दल सोडून देऊन पेशवे नुसत्या व्याजावर खूप होते या समेटाचा विचार केला म्हणजे 'तू कर दिल्यासारखें—मीं करतों घेतल्य सारखें' अशांतलाच हा प्रकार होता असें म्हणावयास हरकत नाही या वेळीं बाजीरावाच्या मनाचा विचार करतां व त्यानें इंग्रजांविरुद्ध मराठ्यांची जूट करण्यासाठीं चालविलेले प्रयत्न पाहतां असेंच म्हणावे लागतें कीं, शास्त्र्याच्या बुद्धिमत्तेस व कर्तबगारीस या गोष्टी घडवून आणणें अगदीं शक्य होतें. पण या सर्वांस अडचण काय ती कंपनी सरकारचीच होती. शास्त्री मूळ इंग्रजांचा हस्तक. गायकवाडीत इंग्रजांचें प्रस्थ वाढविणारा, इंग्रजांचा वकील म्हणून वावरणारा व गायकवाड दरबारास दमदाटी करणारा असा हा इरसाल गृहस्थ, दरमहा शंभर रुपये मिळविणारा सामान्य मनुष्य; पण सालिना साठ हजार रुपये तनखा कमविता झाला आणि मुतालीक म्हणून मान्यता पावला, तोहि कंपनी सरकारच्या कृपेमुळेंच. शेवटीं तर इंग्रजांचा हितचित्तक म्हणून त्यांच्या जामिनकीवर पेशवे व गायकवाड यांच्यामधील तीन कोटींचा तंटो तोडण्यासाठीं म्हणून तो आला; पण दुर्दैवानें इंग्रजांच्याच हलगर्जीपणामुळें तो स्वतः तोडला गेला. येथपर्यंत शास्त्री म्हणजे कंपनी सरकारच्या गळ्यांतील ताईत होता. त्याचें वजन व महत्त्व फार मोठें होतें. बापू भैराळास म्हणजे शास्त्र्याच्या हस्तकास त्रिंबकजीनें फितुर झालेल्या नोकरांच्या त्रासांतून मुक्त करण्याकरितां म्हणून दिडकी दिडकीची किंमत जाणणाऱ्या कंपनी सरकारनें—एल्फिन्स्टननें सव्वा लाख रुपये भरून त्याची मुक्तता केली. ही किंमत शास्त्र्याच्या हस्तकास कंपनी सरकारनें दिली. या एकाच गोष्टीवरून शास्त्र्याची किंमत इंग्रजांस फार होती हें स्पष्ट दिसतें. पण एवढा मोठा बहुमोल हिरा कवडीमोल झाला याचें कारण कंपनी सरकारचा स्वार्थ.

येथवर लिहिल्याप्रमाणें शास्त्री जर जगता व पेशव्यांचा दिवाण होता तर कंपनी सरकारचें फार नुकसान झालें असतें. गायकवाड दरबारचे सर्व सूक्ष्म धागेदेरे जाणणारा शास्त्री पेशव्यांनीं आत्मसात् केला असता, तर गायकवाडीत वाढत असलेलें इंग्रजांचें प्रस्थ ताबडतोब हलकें झालें असतें व ज्या शास्त्र्याचें वर्णन खुद्द एल्फिन्स्टन असें करतों कीं:—

“गंगाधरशास्त्री हा मोठा धूर्त व बुद्धिमान आहे. त्यानें बडोदें संस्थानची व्यवस्था उत्तम ठेवली आहे. येथें पुण्यास तो पुष्कळ खर्च करून ऐष-

आरामांत राहतो. त्याची स्वारी मोठ्या दिमाखानें निघते, इतकी की, संबंध शहर त्याकडे मोठ्या कौतुकानें पाहतें. तो जुन्या पद्धतीचा पदिक शास्त्री आहे; पण वागणूक मात्र थेट साहेबाची. तुस्तुर चालतो. चुरचुर बोलतो. पेशवा व त्याचे कारभारी यांना मूर्ख म्हणतो. डॅम रासकल हा शब्द त्याच्या तोंडीं फार आहे. तो बोलतांना इंग्लिश शब्द फार घुसडतो.” वरील वर्णनांतील त्याचे महत्त्वाचे शब्द म्हणजे शास्त्री मोठा धूर्त व बुद्धिमान आहे. त्यानें बडोदे संस्थानची व्यवस्था फार चांगली ठेविली. हीं दोन वाक्ये फार महत्त्वाचीं आहेत. तेव्हां हा बुद्धिमान व व्यवस्थित मनुष्य पेशव्यांचा दिवाण झाला तर आपणांस पेशव्यांशीं पुढील राजकारणाचे डाव खेळणे फार जड जाईल व गायकवाडींतून आपला पाय निघेल असे विचार एल्फिन्स्टनच्या डोक्यांत आले नसतील असे तरी कसे म्हणावे ? किंवा साहेबानें आपली चाल त्याप्रमाणेंच चालविली असें तरी म्हणण्यास काय हरकत आहे ? कारण शास्त्री, पेशवे व एल्फिन्स्टन नाशिकच्या यात्रेस चालेल असतां शास्त्र्यानें आपल्या जीवास धोका असणारी भाषा एल्फिन्स्टनला सांगितली होती व “तुम्ही त्यांच्यावर विश्वासून इतके गहाळ कसे राहतां ?” असें उत्तर साहेबानें त्यास दिलें होतें. म्हणजे शास्त्र्याच्या जिवास आज ना उद्यां धोका आहे हें एल्फिन्स्टनला माहीत होतें. त्यांतून आतांची वेळ तर शास्त्र्याचें म्हणणें फत्तेसिंगानें फेटाळले होतें. तसेंच शास्त्री आणि पेशवे यांच्यामध्ये होणारी सोयरीक शास्त्र्यानें मोडली होती व त्याच्या बायकोस बाजीरावाच्या बायकोनें भेटण्यास बोलाविलें होतें; पण शास्त्र्यानें बाजीरावाचा त्या बाबतींतील लौकिक मनांत आणून तिला वाड्यांत धाडलें नव्हतें म्हणजे शास्त्री व पेशवे यांचें बिनसलें होतें, व त्रिंबकजीच्या म्हणण्याप्रमाणें तो मरण्यास लायक झाला होता. या सर्व गोष्टी एल्फिन्स्टनला माहीत असल्याच पाहिजेत. कारण या सर्व गोष्टी लोकचर्चेचा विषय झाल्या होत्या. असें असल्यामुळे एल्फिन्स्टननें शास्त्र्याच्या जीवाची काळजी जास्तच ध्यावयास पाहिजे होती; पण त्यानें तसें न करतां “हें पहा, आम्ही थोडेच लोक घेऊन येथून परभारें पंढरपुरास जाऊन दर्शन घेऊन लगेच पुण्यास येतो. तुम्ही तिकडे बरोबर येण्याचें कांहीं कारण नाहीं हें बाजीरावाचें सांगणें धूर्त एल्फिन्स्टनला पटावें व त्यानें वेरूळचीं लेणीं पाहण्यास निघून जावें याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. जसें कांहीं तिकडे मोठें

राजकारण गुंतलें होतें. अंतस्थ हालचाली जाणणारा शास्त्र्याचा सामान्य मदतनीस व पुढें ज्याच्याकरितां एल्फिन्स्टननें सव्वा लाख रुपये खर्च केले असा बापू भैराळ, त्रिंबकजीच्या शिताफीनें पुण्यासच राहतो याचेंसुद्धां मोठें आश्चर्य वाटतें. याच्याहि पुढें म्हणजे शास्त्र्यावर प्रत्यक्ष वार करणाऱ्या इसमाचें नांव सांगणाऱ्या दोन कैद्यांपैकीं गंगाजी खाटीक पुढें साहेबाकडे नोकर असतो. हें सुद्धां खुनाशीं संबंध नसल्याचेंच लक्षण समजावयाचें कीं काय ? थोडक्यांत इत्यर्थ असा, कीं शास्त्र्याबरोबर पंढरपुरास जाऊन जें राजकारण त्यास साधावयाचें होतें तें त्यानें तेथें न जातां साधलें. शास्त्री आज ना उद्यां मारला जाणार तोसुद्धां पेशव्यांच्या सान्निध्यांत आणि पेशवे किंवा गायकवाड यांच्या लोकांकडून हें त्यास निश्चितपणें माहीत होतें. फक्त अडचण काय ती आपलीच; तेव्हां ती आपण दूर केली, कीं कार्यभाग झाला अशी त्याची अटकळ होती आणि त्यानें तसें करतांच अपेक्षेप्रमाणें शास्त्री मारला गेला व लगेच त्याच्या खुनाचें झोंबट साहेबानें आपण नामानिराळे राहून बाजीरावाच्या मार्गे लावून दिलें.

गंगाधरशास्त्र्याच्या खुनाशीं बाजीरावाचा कांहींएक संबंध नव्हता असें मानण्यास आणखी एक पुरावा आहे. तो म्हणजे प्रभाकर कवीचा. प्रभाकर कवि व पटवर्धनशास्त्री हे लहानपणचे सोबती आणि त्यांचा स्नेहभाव आजन्म होता. परस्परांचे परस्परांशीं संबंध इतके प्रेमाचे व जिह्वाळ्याचे होते कीं, शास्त्र्याच्या मुलास—आबासाहेबास तर त्याची मुलगी केली होती. तेव्हां शास्त्र्याच्या खुनांत बाजीरावाचा संबंध असला तर या गोष्टीचा उल्लेख प्रभाकरानें आपल्या पोवाड्यांत खास केला असता, कारण शास्त्री, त्याचा व्याही व स्नेही, त्याचा खून बाजीराव करता अगर करविता तर त्याचा उल्लेख तितक्याच निष्ठुरपणानें त्यानें केला असता. बरें, पेशवा आतां हतबल व भाग्यहीन झाला होता. तेव्हां आतां तर त्याचेवर वाटेल तसें तोंडसुगव घेण्यास हरकत नव्हती. त्याच्या कवनांत शास्त्र्याच्या खुनाचा उल्लेख आहे म्हणजे त्यानें हा विषय हाताळला आहे, पण त्या ठिकाणीं तो असें लिहितो—

बाजीरावसाहेब पेशवे आपल्या राज्याला फार जपत होते.

“ फार दिवस आधिं जपत होते या इंग्रज राज्याला ।

अनायासें निमित्त झालें पंढरपुरास कज्जाला ।

भंकट पडलें कांहीं सुचेना प्रधान पुज्याला ।
 सही फिरली सारांश मिळाले लोक अपुल्याला ।
 परम कठीण वाटलें आठवलें त्रिभुवन रावबाजीला ।
 थोर थोर मध्यस्थ घातले साहेबांचे समजीला ।
 निरुपाय जाणुनी केलें हवालीं मग त्रिंबकजीला ।

हा पोवाडा प्रभाकरानें ईंग्रजी राज्य झाल्याबरोबर लिहिला असल्यामुळें या म्हणण्याला जास्तच जोर येतो, व त्या वेळच्या लोकांना यासंबंधी काय वाटत होतें याचें चांगलेंच प्रत्यंतर येतें. शास्त्र्याची मुलगी गं. भा. यमुना-बाई आपल्या बापाच्या खुनाचा आरोप बाजीरावावर करीत नाहीं.

थोडक्यांत म्हणजे गंगाधरशास्त्री पटवर्धनाचे वंशज, त्यांची कन्या, त्यांचे लहानपणापासूनचे मित्र, व्याही, सोयरे व इतर आतेष्ट व त्या वेळीं सरदारांत वावरणारी कवि मंडळी, या खुनाचा आरोप बाजीरावावर करीत नाहीत. यानंतर बाजीरावाचा स्वभाव, त्याची भेकड वृत्ति व धार्मिक बुद्धि आणि त्यानंतरची त्याची अगदींच थिजलेली वागणूक या सर्वांवरून बाजीराव या खुनाच्या बाबतींत अगदींच निर्दोषी होता. या खुनामुळें तो इतका घाबरला त्याचें कारण एकतर खून त्याच्या सान्निध्यांत झाला म्हणून हें बालंट आपल्यावर येणार म्हणून तो धास्तावला असेल. तसेंच नारायणरावाच्या खुनानें वडिलांची माती झाली, या खुनानें आपली होते कीं काय, या चिंतेनें त्याच्या अंतःकरणाचा ठाव घेतला असेल. त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें तसें झालेंहि.

आतां या प्रकरणीं फक्त एकच विचार शिळक राहतो, तो म्हणजे खुद्द शास्त्र्यासंबंधींचा. शास्त्री बडा अक्कलमंद व हुषार पण त्यानें स्वतःच्या जिवाची कशी कांहींच काळजी घेतली नाही ? कारण त्याला आपल्या जिवास दगाफटका आहे हें माहीत होतें, मग तो गाफील कसा राहिला ?

या प्रश्नास उत्तर असें कीं, शास्त्री बडा अक्कलमंद असेल. त्यानें टोपीकराची नाजुकसाजुक कामें करून चांगलें महत्त्व संपादन केलें असेल, पण शास्त्री तो शास्त्री; कारण त्याच्या लक्षांत हातेढा डाव यावयास पाहिजे होता. तो आला नाही म्हणजे तो या वेळेपुरता तरी नादान ठरला खास. कारण भैत्रीच्या पोटी भेटीस गेलें असतां, 'कुठें आहे तुझा शिंदा आणि होळकर' म्हणून सवाल करतांच नेत्राच्या इषाऱ्याबरोबर शिंदा, होळकर निजामापुढें

खडा करून पहिला बाजीराव गाजी ठरला. तसेंच दोस्तीचे भेटांत कुस्ता करण्याचा घाट घालतांच हातांतील वाघनखांनीं अफजुलखानाचा कोथळाचा कोथळा बाहेर काढणारा शिवाजी शककर्ता झाला. या दोन उदाहरणांचा विचार करतां शास्त्री नादान ठरतो. शास्त्र्यानें आपल्या जिवाची थोडीबहुत काळजी घेतल्याचें दिसतें, पण त्यानें आपल्या रक्षणाकरितां सशस्त्र लोकांची चौकी ठेवावयास पाहिजे होती किंवा कंपनी सरकारनें तशी काळजी घ्यावयास पाहिजे होती. चौकी मारून जर शास्त्र्याचा खून झाला असता, तर मग त्याची जबाबदारी कंपनी सरकारवर आली नसती.

“खून मुख्यतः त्रिबकजीनें करविला. त्यास भरपूर प्रोत्साहन बडोद्यांतून मिळालें. मूळ कल्पना बडोदकर मंडळीची. त्याचें साहित्य सिद्ध केलें त्रिबकजीनें आणि माहिती असून दुर्लक्ष केलें बाजीरावानें असा निर्णय पुराव्यावरून देतां येईल.” असा निर्णय सुप्रसिद्ध रियासतकार रावसाहेब सरदेसाई देतात. यावर माझे म्हणणें खालीलप्रमाणें आहे—

“खून मुख्यतः उत्तम त्रिबकजीनें करविला. त्यास प्रोत्साहन बडोद्यांतून मिळालें, मूळ कल्पना कोणाची तें सांगतां येत नाहीं. त्यांत साहित्य तयार केलें त्रिबकजीनें. या खुनाच्या वेताची कानगी बाजीरावास असेल; पण मध्यंतरी शास्त्री आणि बाजीराव यांचा स्नेह जमल्यानंतर शास्त्र्याला लंबे करण्याच्या कल्पना बाजीरावाच्या मनांतून नाहींशा झाल्या असाव्यात कारण शास्त्री जिवंत राहण्यांतच त्याचें हित होतें. बडोद्याचा घोळ आतां तर त्याच्यामार्फतच मिटला असता. एल्फिन्स्टननें मात्र माहिती असून आपला स्वार्थ साधण्यासाठीं सहेतुक दुर्लक्ष केलें असेंच म्हणावें लागतें.”

६ : : सुटका, बंदिवास व अखेर

शास्त्र्याचा खून झाला त्याबरोबर एल्फिन्स्टनने आकांडतांडव करून डेंगळा, गोविंदराव बंधुजी व भगवंतराव या तिघांस कैद करून ठाण्याच्या किल्ल्यांत ठाणबंद केले, व आपले राजकारण तांतडीने तडीस नेण्याचा उद्योग चालविला. बडोद्यांत आपले आसन डळमळीत झाल्याचा भास इंग्रजांस झाला पण तो भासच होता. त्याचे कारण शास्त्र्याचा खून नसून, इंग्रज नेपाळांत गुंतला होता व दोन ठिकाणी युद्ध चालविणे त्यास शक्य नव्हते. म्हणून एकदोन वर्षे त्यांनी नुसत्या दमांत मारून नेले व आपणांस योग्य अशी संधि येतांच मराठ्यांचा समाचार घेण्याचे ठरविले. बडोद्यांतून इंग्रजांचे प्रस्थ नार्हिसे करण्याच्या उद्योगांत सीताराम रावजी प्रमुख होता, त्यास इंग्रजांनी कैद केले. बडोद्याचा कारभार शास्त्र्याच्या मुलास देऊन टाकिला. शास्त्र्याच्या खुनाबद्दल पेशव्यांच्याकडून दंड म्हणून घेतला नव्हता तोहि पुढे त्यांनी दामदुप्पट घेतला. थोडक्यांत बडोद्याचे प्रकरण अशा तऱ्हेने निकालांत लागले.

त्रिचकजीला अटक झाल्याकारणाने बाजीरावाचे काम लंगडे झाले. त्याच्या अत्यंत विश्वासाचा स्नेही व नोकर नार्हिसा झाला. तेव्हां एल्फिन्स्टनकडे स्वतःच्या बुद्धीस प्रामाणिकपणे वाटेल ते सांगून पेशव्यांची बाजू संभाळणारा त्याच्याजवळ दुसरा मनुष्य नव्हता. सदाशिव माणकेश्वर हा एल्फिन्स्टनकडे बोलाचाल करावयास जात असे, पण तो अंगचोर व

इंग्रजांस सामील होता. एका प्रसंगी त्रिंबकजीने ही गोष्ट बाजीरावाच्या नजरेस पुराव्यानिशी आणिली होती. त्या वेळेपासून त्रिंबकजीकडे मंत्रीपद आलें आणि साहेबांशी जाबजबाब करण्याकरितां त्रिंबकजी जाऊं लागला. त्रिंबकजी डेंगळ्यास अटक केल्यानंतर एल्फिन्स्टनकडे बोलणें चालणें करण्यासाठीं सदाशिव माणकेश्वर, मोरो दीक्षित, चिमणाजी नारायण वगैरे मंडळी जाऊं लागली; पण यांपैकी कोणावरहि बाजीरावाचा विश्वास नव्हता. ही सर्व मंडळी निखालसपणें जरी इंग्रजांस सामील नव्हती तरी त्यांचा बावनकशी भरंवसा बाजीरावास नव्हता. डेंगळ्यास अटक केल्यानंतर त्यांस कोठें ठेवावें याबद्दल तिघांची तीन मतें पडलीं. त्यास काशीस ठेवावा अशी बाजीरावाची सूचना होती, अलाहाबादेस ठेवावा असें एल्फिन्स्टनचें मत होतें, पण गव्हर्नर जनरलनें त्यास ठाण्यास ठेवावा असा हुकूम धाडला. त्याबरोबर बाजीराव व एल्फिन्स्टन यांचे हुकूम जागच्या-जागीं राहून त्रिंबकजीस ठाण्यास ठेवण्यांत आलें.

२७ जुलै १८१५ला शास्त्र्याचा वध झाला. १९ सप्टेंबर रोजी त्रिंबकजी कॅ. हिकचे स्वाधीन झाला व वसंतगडावरून त्याची ठाण्याच्या तुरुंगांत रवानगी झाली. यानंतर बरोबर ५१ आठवड्यांनीं म्हणजे १२ सप्टेंबर १८१६ला तो इंग्रजांच्या हातांवर तुरी देऊन पळाला. त्रिंबकजीस फार्शी देण्यासाठीं म्हणून पंचवीस गारदीबरोबर देऊन मेण्यांत घालून खाडीकांठीं आणिला व आतां त्याचा शिरच्छेद होणार तो त्यानें मारेकऱ्यांस विनंति केली कीं, 'आम्हांस मारूं नये पुण्यास जिवंत घेऊन चलावें, मी तुमचे उपकार फेडीन.' हें त्रिंबकजीचें बोलणें ऐकून मारेकरी म्हणाले कीं, आम्हांस सोळा हजारांचा ऐवज, रोख मोहरा पंधरा हजार आणि रोख रुपये एक हजार इतके पैसे देण्याचा हमीदार द्या म्हणजे पुण्यास येतों. खाडीच्या कांठीं प्रत्यक्ष हमी घेण्यासाठीं ऐपतदार मनुष्य कोटून आणावा अशी पंचाईत त्रिंबकजीला पडली. पण इतक्यांत आबा जोशी नांवाचें गृहस्थ तेथें आले, त्यास त्रिंबकजीनें आपली वस्तुस्थिति नीट समजावून सांगितली; तेव्हां त्यानें जातीनें जोखीम घेतली व मारेकऱ्यांस सांगितलें कीं, त्रिंबकजीस जिवंत घेऊन तुम्ही पुण्यास चला. तेथें जातांच तुमची ठरलेली रक्कम मी स्वतः तुमच्या पदरांत टाकीन. असें सांगून आबा जोश्यांनीं मारेकऱ्यांची खात्री पटविल्यावर रात्रीचा दिवस करून एकसारख्या मजला

मारीत ही सर्व मंडळी सहावे दिवशीं पुण्यास आली. पुण्यास येतांच आपण गुप्त राहून डेंगळ्यानें स्वहस्तानें एक *पत्र आपले स्नेही हरबा आबा यांस लिहिलें व त्यांस पंधरा हजार होन व एक हजार रोख अशा ऐवजाची तरतूद ताबडतोब करून आबा जोश्यांच्या स्वाधीन करण्यास सांगितलें. ऐवज आजच्या आज हातीं न येईल तर मारेकरी आमची गर्दन मारतील म्हणून ऐवजाची व्यवस्था करावी. तसेंच आबा जोशी सांगतील त्याप्रमाणें वागावें, गोष्ट पट्टकर्णीं करूं नये. येथून सुटलों म्हणजे बापू गोखल्याच्या लष्करांत जाईन असें सर्व खुलासेवार लिहिलें होतें. त्याप्रमाणें ऐवजाची वगैरे व्यवस्था होऊन त्रिचकजी सुटला.

त्रिचकजी निसटला तो प्रथम खानदेशांत गेला. तेथें चागलाण-कडील डोंगरांत त्यानें आपला जम बसविण्यास सुरुवात केली. प्रथम भिल्ल, रामोशी, मांग वगैरे लोकांस मिळवून घेतलें. पुढें काहीं दिवसांनीं उत्तरेकडचा प्रदेश सोडून तो दक्षिणेस आला व शंभोमहादेवाच्या डोंगरांत राहूं लागला. तेथें स्वार्गांची जमवाजमव केली. अशा तऱ्हेनें तो आपल्या तयारीचें एकेक पाऊल पुढें टाकूं लागला. टोपीकरांच्या कैदेंतून त्रिचकजी डेंगळा निसटला ही अचंब्याची गोष्ट हां म्हणतां सगळीकडे पसरली व लोकांस आश्चर्य वाटलें. भोळ्याभावड्या वृत्तीच्या बाजीरावास ही ईश्वरी कृपा असें वाटूं लागलें व आतां आपण जोर केल्यास आपली विसकटलेली घडी नीट बसण्याचा बराच संभव आहे. म्हणून त्यानें त्रिचक-

*ही हकीगत नवीन आहे. पेशवे दत्तर भाग ४१ मध्ये पत्र नं. ९१ मध्ये आली आहे. सर्व पत्र त्रिचकजीच्या हस्ताक्षराचें आहे. सदरहू पत्रांत सुरुवातीचा मजकूर असा आहे.

“ राजश्री हरबा आबा यांसी प्रति त्रिचकजी डेंगळे रामराम विनंती विशेष होळकराने इंग्रजांचा थोरला माणूस मारला सचब आम्हांस फाशी द्यावयाकर्ता भेण्यात घालून बरोबर पंचवीस गारदी देऊन खाडीचे काठी आणिले. ”

या पत्रांतील होळकरानें इंग्रजांचा थोरला माणूस मारला याचा संदर्भ नीट लागत नाही. तरी कोणा तज्ज्ञास तो लागल्यास आम्हांस कळविण्याची कृपा करावी.

जीस ऐवज पाठवून साह्य करण्यास सुरुवात केली. त्याबरोबर त्रिंबकजीच्या हालचालीस जोर चढून हे प्रकरण न आवरले तर आपणांस जाचक होईल असे वाटून इंग्रजांनी पुन्हां त्रिंबकजीस पकडण्याचा उद्योग चालविला.

१९ सप्टेंबर १८१५ रोजी त्रिंबकजी कॅ. हिकचे स्वाधीन झाला. त्या वेळेपासून बरोबर एक वर्षपर्यंत त्यास आपला काल इंग्रजांच्या कडक शिस्तीत काढावा लागला. त्याच्यासारख्या उलाढाल्या माणसास हा काल कंठणें म्हणजे मरणप्राय दुःख झालें; पण त्यानें आपली सुटका या नाहीं त्या मार्गानें केली व साहेबाच्या हातांवर तुरी दिल्या व तो ता. १२ नव्हेंबर १८१६ला इंग्रजांच्या कैदेतून निसटला. १८१६ पासून १८१७. पर्यंतच्या एका वर्षाच्या अवधीत त्याच्या उद्योगास चांगलेंच तेज चढलें. १८-३-१८१७ ला म्हणजे पाडव्याच्या मुहूर्तानें त्रिंबकजी उघड फौजा घेऊन बाहेर पडणार आणि सामन्यास सज्ज होणार अशी बातमी एल्फिन्स्टनला कळली. या वेळीं बाजीराव फुलगांवाला आपल्या राजवाड्यांत तीन महिने राहिला होता. त्या वेळचा त्याच्यासंबंधींचा उल्लेख असा सांपडतो की, “श्रीमंत रथांत बसून फुलगांवाला जात होते. पांडुरंगपंत दमढेरे यांची स्त्री रथांत होती मार्गी रथ लवंडला आणि श्रीमंतांचें अंग दुखावलें सबब स्वारी फुलगांवास राहिली. तेथेंच बाजीरावानें मोरो दीक्षित याचे कन्येचें लग्न केलें. त्रिंबकजी येथें येऊन श्रीमंतांस चोरून भेटून लागला. त्यानें पेंढारी स्वार बरोबर घेऊन कोंकणांतील गांव लुटले. बहुत खराबी केली.” या वेळची बाजीरावाची वागणूक खरोखरीच मुत्सद्द्याला शोभण्यासारखी होती. त्रिंबकजी आपला दोस्त, शत्रूंचा नक्षा उतरवण्याकरितां धडपड करतोय तर त्यास मदत करणें आपलें आद्य कर्तव्य म्हणून तें केलेंच पाहिजे आणि तसे करतांना आपल्या शत्रूस मात्र त्याचा ठावठिकाणाहि लागूं नये; इतकेंच काय पण, त्याचा वाससुद्धां येऊं नये अशी आपली वागणूक असावी हेंच योग्य आणि न्याय्य ठरतें आणि या प्रसंगीं बाजीरावाची तशी ती होती. या वेळीं त्रिंबकजी सुटल्याची वार्ताहि आपणांस नाहीं, तसेंच त्याचा पाठपुरावा करण्याची आपली इच्छा नाहीं असा वागण्याचा ढंग बाजीरावानें ठेवला.

इंग्रजांस खूष करण्याचे शिकस्तीचे प्रयत्न बाजीरावानें चालविले. पेंढा-
च्याचें बंड मोडण्याच्या विचारांत इंग्रज होता, त्यास बाजीरावानें आपण
होऊन चांगल्या उपयुक्त सूचना केल्या; तसेंच इंग्रज व आपण यांच्यामध्ये

कलहाचे म्हणून पुष्कळच प्रश्न होते त्यांचा निकाल इंग्रजांशी नमते घेऊन त्याने केला. त्याच्या वागणुकीची चहा इंग्रज करू लागले. बाजीरावास असाच खूष राखा, त्याच्या कलानेच गोष्टी करा, उगाच कुरापत काढू नका असें गव्हर्नर जनरलने रेसिडेन्टास मुद्दाम लिहिलें. इतकेंच काय, पण बाजीरावाने बाच्याहि पुढें जाऊन म. १८१७च्या फेब्रुवारीत बापू गोखल्यास त्रिबकजीवर धाडलें; कारण या वेळीं त्रिबकजीचा बंडावा नीरेच्या दक्षिणेस चालू होता. पण बंड वगैरे कांहीं नाहीं सगळीकडे शांत आहे असें सांगत बापू गोखला माघारीं आला. २४ फेब्रुवारीपर्यंत बाजीरावाची ही वागणूक म्हणजे केवळ वरपांगी आहे, आंतून त्रिबकजीस त्याचें साह्य आहे असें इंग्रजांसमुद्धां वाटलें नाहीं. एवढा इंग्रज धूर्त पण त्यावरमुद्धां बाजीरावाने किंचित् काल मात केली. पण बाजीराव पुरा दुर्दैवी होता. त्याच्यामोवतीं फितुरांचा गराडा पडला होता. त्यामुळे त्याच्या यशाचा कलश नेहमींच भंगला जाई. तसेंच आतांही झालें. २४ फेब्रुवारीस कांहीं कागदपत्र रेसिडेन्टाचे हातांत पडले व त्यावरून त्रिबकजीस बाजीरावाचें साह्य आहे असें एल्फिन्स्टनच्या नजरेस आलें. त्याबरोबर एल्फिन्स्टनची ब्याद बाजीरावाच्या मार्गे लागली.

मार्च महिन्यांत बाजीराव व एल्फिन्स्टन यांच्यामध्ये पुन्हां कचका कचकीस सुरुवात झाली. “त्रिबकजीनें उभारलेलें बंड नेस्तनाबूद करण्याकरितां मी फौजा पाठवितों व त्याचा बंदोबस्त करतो.” या बाजीरावाच्या म्हणण्यास एल्फिन्स्टननें उत्तर दिलें कीं, “या कामीं आम्हांस तुमच्या फौजेची बिलकूल गरज नाहीं, आम्ही आपल्या फौजा पाठवून त्याचा बंदोबस्त करूं. त्याचे नातेवाईक व मित्रमंडळ उघडपणें वावरत आहेत त्यांचा बंदोबस्त तुम्ही करून त्यास कैद करा म्हणजे झालें. तसेंच तुम्ही त्रिबकजीला गुप्तपणें साह्य करतां ते करूं नका व तुम्ही फौजांची जमवाजमव चालविली आहे ती बंद करा म्हणजे झालें.” एल्फिन्स्टनचें हें भाषण ऐकून बाजीरावाने उत्तर केलें कीं, “मी इंग्रजांची मनधरणी करीत असतां माझ्यावर हें कुभांड उगाचच घेतलें जात आहे.” व या आपल्या म्हणण्याची सत्यता इंग्रजांस पटावी म्हणून त्यानें त्रिबकजीच्या कुटुंबास अटकाव केला. हें जरी केलें तरी त्यामुळे एल्फिन्स्टनचें समाधान झालें नाहीं. कारण खानदेशादि सर्व ठिकाणीं फौजा जमविण्याचें काम जारीनें चालूं

होते तें काहीं बाजीरावानें थांबविलें नाहीं. त्याबरोबर एल्फिन्स्टननेंहि पण आपल्या बाजूनें तयारी चालविली. १५ मार्च १८१७ रोजीं एल्फिन्स्टननें कर्नेल स्मिथची फौज पुण्यास बोलाविली. २१ मार्चला गव्हर्नर जनरलला खलिता लिहून आतां बाजीरावाशीं सलोखा ठेवणें शक्य नाहीं व त्याच्या-संबंधीं पुढील चढाईचें धोरण आंखण्यासाठीं म्हणून गव्हर्नर जनरलकडून विशिष्ट अधिकार मागविले. आपली अशी तयारी केली, त्याबरोबरच त्याने बाजीरावालाहि पण चांगली समज दिली. पण या त्याच्या धमकावणीस बाजीरावानें फारशी भीक घातली नाहीं. त्यानें युद्धाची तयारी झपाट्यानें चालविली. आपलें सर्व जडजवाहिर रायगडास धाडिलें. पुण्याच्या कारखान्यांत तोफा ओतण्याकरितां बैल जमा केलें. अशी बाजीरावाची तयारी सर्व बाजूंनीं चालली असतां एप्रिलला एल्फिन्स्टनकडून बाजीरावास झण-झणीत खलिता आला, त्यांत तुम्ही आपली फौजेची जमवाजमव व इतर युद्धाची तयारी ताबडतोब न थांबवाल तर आम्ही तुमच्याशीं युद्ध पुकारूं असा धाक बाजीरावास घातला होता. या धाकालाहि बाजीराव जेव्हां जुमानीना तेव्हां कें. फोर्डच्यामार्फत बाजीरावाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न इंग्रजांनीं केला व त्रिंबकजीस आमच्या स्वाधीन करा अशी मागणी केली. इतकें करून एल्फिन्स्टन स्वस्थ न बसतां त्यानें जिकडे जिकडे म्हणून बंडावे ऐकूं येत होते तिकडे तिकडे फौजा रवाना केल्या. फौजा रवाना झालेल्या पाहून बाजीरावानें ६ मे रोजीं एल्फिन्स्टनला आपल्या वाड्यांत भेटीस बोलाविलें. या भेटींत बाजीरावानें आपलें अन्तःकरण खुलें करून आपल्या सर्व तक्रारी व म्हणणें खुलासेवार मांडलें त्याचा गोषवारा खालीलप्रमाणें आहे:—

बाजीरावाच्या बोलावण्यावरून साहेब आपली खासा भंडळी बरोबर घेऊन भेटीस गेला. प्रारंभी औपचारिक प्रश्नोत्तरे झाल्यानंतर बाजीरावानें आपल्या पार्श्वगणांस बाहेर जाण्यास सांगितलें व मुख्य विषयास सुरुवात केली. “मी तुम्हांस आज मुद्दाम भेटीस बोलाविलें आहे. कारण तुमचा व तुमच्या सरकारचा माझ्यासंबंधीं उगाचच गैरसमज वाढत चालला आहे, तो दिल खुला करून बोलून टाकावा व तुमची माझी दिलसफाई व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. मीं आज हे दिवस पाहिले व लहानाचा मोठा झालों तो केवळ तुमच्या आश्रयामुळें. १८०२ मध्ये मजवर पुण्याची

गादी सोडण्याचा प्रसंग आला त्या वेळीं मी निःशंकपणें तुमच्या आश्रयास आलों आणि तुमच्याच मदतीनें मला ती गादी मिळाली. तेव्हां हे सर्व उपकार विसरून मी तुमच्याविरुद्ध जाईन हें तुम्हांस शक्य तरी कसें वाटतें ? हा मुद्दा क्षणभर जरी बाजूला ठेविला तरी तुमची सत्ता येथें कशी स्थापन झाली, त्यानंतर तुम्हीं कसे बळावलात हें मला माहीत आहे. तसेंच कंपनी सरकारच्या प्रचंड सत्तेशी ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून झुंज घेतली ते सर्व मदांध ठरून धुळीस मिळाले हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें. एवढा मोठा प्रचंड पराक्रमी हैदर, मी मी म्हणणारा टिपू, पण या दोघां बापलेकांची तुमच्या-पुढें चटणी उडाली. गेलीं पन्नास वर्षे अवघा हिंदुस्थान गदगदा हलविणारे शिंदे-होळकर पण त्यांचा व तुमचा संग्राम होतांच त्यांची काय दशा उडाली हें कां मीं पाहिलें नाहीं ? इतकेंच काय, पण जेव्हां जेव्हां तुमची व एतद्देशीय फौजांची गांठ पडली तेव्हां तेव्हां त्यांचा पाडाव व भयंकर नुकसान झालेलें मीं पाहिलें. असें असतां मी आपल्या हातानें आपल्या पायावर धोंडा कसा पाडून घेईन. आतां खुद्द माझी स्थिति म्हणाल तर मजजवळ व्यवस्थित फौज नाहीं. पाश्चात्य पद्धतीनें मुद्दाम तयार केलेलें लष्कर मजकडे नाहीं. त्यांतून मला लढाईचा मोठा कंटाळा. तोफांनीं माझ्या कानठळ्या बसतात व त्यांची मला भीति वाटते, म्हणून सलामीच्या तोफा मुद्दां मी दूर करावयास सांगतो. असें असतां तुम्हीं व तुमच्या सरकारनें मजविपर्यां उगाच गैरसमज करून घेतला आहे.” अशा अर्थाचे बाजीरावाने पुष्कळच मिष्टास भाषण केले; पण त्याचा परिणाम धूर्त एल्फिन्स्टनच्या मनावर कांहींच झाला नाहीं.

या भेटींतच एल्फिन्स्टननें बाजीरावास असें निखून सांगितलें कीं, एक महिन्याच्या आंत त्रिबकजीस स्वाधीन करा आणि तोंपर्यंत जामीन म्हणून चोवीस तासांच्या आंत रायगड, पुरंदर, सिहगड व त्रिबक हे चार किल्ले आमच्या ताब्यांत घ्या. एल्फिन्स्टनची ही भाषा ऐकून बाजीरावास राग आला असेल व तसा तो येणें हें रास्तहि होतें. कारण आतां त्रिबकजी निसटला तो इंग्रजांच्या हलगर्जीपणामुळे; पण त्याबद्दल शासन मात्र बाजीरावास, अशांतला हा जबरदस्ताचा न्याय होता. पण ता. ६ मे रोजीं एल्फिन्स्टनची व बाजीरावाची भेट झाली. भेटींत एल्फिन्स्टननें किल्ल्यांची मागणी केली, आणि मागणीप्रमाणें चोवीस तास होतांच ता. ८ मेला

पुण्यास इंग्रजांच्या फौजेने वेढले. त्याबरोबर बाजीरावाने पुन्हां धूर्तपणा केला कारण या वेळीं त्याची तयारी त्याच्या मताने पूर्ण झाली नव्हती म्हणून हे हातघाईवर आलेले प्रकरण किल्ल्यांच्या सोडचिठ्या देऊन तात्पुरते मिटविले बाजीरावाने सोडचिठ्या दिल्या खऱ्या पण पुन्हां तो त्रिंबकजीला पकडण्याच्या बाबतीत थंडच राहिला. १३ मे रोजी पुणे सोडून जाण्याचा प्रयत्न त्याने केला. पुन्हां १७ मेला बाजीरावाने आपल्या फौजा इंग्रजांशी युद्ध करण्या करितां सिद्ध केल्या; पण त्याचा त्यासच विश्वास येईना म्हणून त्याचे हे तेजस्वी विचार जागच्या जागी नाहीसे झाले, व २० मेला त्याने इंग्रजांस शरणचिठ्ठी लिहून दिली; आणि त्रिंबकजीस पकडून देण्याबद्दल दोन लाखांचे बक्षिस व इनाम गांव देण्याचा जाहीरनामा काढला.

“त्रिंबकजी डेंगळा कंपनी सरकारच्या कैदेतून फरारी झाला आहे व ते एकसारखे बंडावे करित फिरत आहे. तरी त्याचा ठावठिकाणा लावून देणारास, तसेंच त्यास मेला अगर जिवंत सरकारांत स्वाधीन करणारास, दोन लाख रुपये बक्षिस व एक हजाराचा गांव इंग्रज सरकारचे विद्यमाने दिल जाईल. तसेंच त्रिंबकजीची पुरी चौकशी करून जो कोणी सरकारांत कळवील त्याजवर सरकारचा सर्पराजी होईल. याविषयी जो कोणी अनमान करील त्याजवर सरकारची इतराजी होईल. समस्त गरीब रयत, ब्राह्मण मराठे, वाणी व उदमी; तसेंच परदेशी, मुसलमान, बेरड, भिल्ल, मांग रामोशी व रहदार इत्यादि जे कोणी त्रिंबकजी डेंगळ्याचा पत्ता अमुब जाग्यावर आहे असे खात्रीलायक दाखवून देईल त्यास पांच हजार रुपये बक्षिस व एक चाहूर जमीन इनाम इंग्रजबहादुर यांचे विद्यमाने मिळेल डेंगळ्याचा पत्ता माहीत असून जो कोणी सरकारांत कळविणार नाही त्याचे पारिपत्य करण्यांत येईल. त्रिंबकजी डेंगळा याचे मिलाफी असामी खालील प्रमाणे आहेत.

१ बापू गायकवाड शेटफळकर, २ नागोजी वाळुंज, ३ रविराव शिंदे लोणीकर, ४ माहादाजीराव नातेपुतेकर, ५ तिमापा वडारी, ६ गोधार्ज डेंगळा, ७ सयाजी मुले, ८ आपाजी कुरडुवाडीकर, ९ निंबाजी जाधव फलटणकर, १० महिपतराव डेंगळा, ११ बापू बारडकर. १२ दाजी डफळे याप्रमाणे बारा असामी आहेत. त्यांच्या कुटुंबाचीं मुलेंमाणसें वेढ्या घालून बंदोबस्तानें हुजुर पोहोचतीं करणें. त्यांचीं घरे जमीनदोस्त करणें

या बारा असामीपैकी जे कोणी त्रिचकजी डेंगळ्यास धरून आणून देतील त्यांस बरीलप्रमाणें इनाम मिळेल.”

या वेळीं बाजीराव आपणाकडून हें आलेलें गंडांतर दूर ढकलण्याचा कसोशीनें प्रयत्न करीत होता, त्यानें त्रिचकजीस पकडण्यासंबंधी जाहीरनामा काढिला पण त्याला स्वतः होऊन पकडण्याचा उद्योग मात्र तो करीना. त्याचें कारण आंतून आंतून त्याची तयारी चालूच होती. शिष्टाचा सरदार जॉन बॅपटिस्ट यास बाजीरावानें फौज घेऊन आपल्या मदतीस बोलाविलें होतें, त्या वेळीं बाजीरावास शिंदे व भोसले यांनीं निधून कळविलें कीं, तुम्ही प्रथम पुढाकार घेऊन इंग्रजांशीं झुज घ्या म्हणजे आम्ही तुम्हांस सामील होतो. पण आम्हांस तोंडघशीं पाडून तुम्ही बाजूला राहणार असाल तर तें परवडणार नाहीं. मग तुमचा विचार तुम्ही पाहा; आमचा विचार आम्ही पाहूं. बाजीरावास हें पत्र त्याच्या सरदारांनीं मुद्दाम सांकेतिक भाषेत लिहिलें होतें. इंग्रजांचे हातीं पडल्यास त्यांस कोणताच बोध होऊं नये; अशी काळजी मुद्दाम घेतली होती. या कामावर विठोबा नाईक गायकवाड या नांवाच्या हुज्याची नेमणूक झाली होती. त्यास भोसले व शिंदे यांजकडें धाडिलें होतें. त्या नाइकास उद्देशून पत्र लिहिलें आहे. विठोबा नाईक यासच पेशवा समजण्यांत आलें आहे. तें पत्र असें:- ‘ही पेढी खरें पाहिलें तर विठोबा नाईकांचीच आहे, आणि जरूर लागेल तेव्हां ते ज्या हुंड्या करतील त्या आमच्याकडून स्वीकारण्यांत विलंब होणार नाहीं; पण तुमच्या पेढीत ऐवज (फौज) शिल्लकच नसेल तर तूर्त सावकारांची (इंग्रजांची) कशीतरी समजूत काढावी. कांहीं दिवस विठोबा नायकानें तीर्थयात्रेच्या निमित्तानें बाहेर पडावें. आणि स्वहस्तानें हुंड्या पाठवाव्या म्हणजे ज्या ज्या ठिकाणीं ऐवजाची जरूर पडेल त्या त्या ठिकाणीं तो बिनतक्रार इकडून पाठविण्यांत येईल.’ या पत्रावर तारीख ११-९-१८१५ अशी आहे. या वेळीं बाजीरावाची राज्यरक्षणाची धडपड चालूं होती.

२० मे रोजीं बाजीरावानें फ़िल्ल्याच्या सोडचिठ्या दिल्या व त्रिचकजीस पकडण्याबद्दल जाहीरनामा काढला. बाजीरावानें एवढें केलें पण त्यांत एल्फिन्स्टनला समाधान नव्हतें. बाजीरावास सर्वतोपरी त्याच्या भाग्यामुद्धां व सत्तेमुद्धां साफ करावयाचें एल्फिन्स्टच्या मनांत होतें. पण दरम्यान कांहीं

दिवस तसेच गेले. याचें कारण असें कीं, गव्हर्नर जनरलकडून एल्फिन्स्टनला हवे असणारे हुकूम स्पष्टपणें आले नव्हते, पण तसे ते येतांच त्यानें २८ मे रोजी कॅ. फोर्डबरोबर तहाचा नवीन मसुदा धाडला आणि ता. १ जून रोजी स्वतः एल्फिन्स्टन बाजीरावाच्या भेटीस गेला व त्यानें नवीन तहाच्या कलमांची वाटाघाट केली. या तहानें बाजीराव नामशेष झाला. महाराष्ट्राबाहेरील चौतीस लाखांचा मुलूख इंग्रजांनीं घेतला. इतर सरदारांशीं त्याचा संबंध त्यांनीं कायमचा तोडून टाकिला. त्यामुळें पेशव्याचें महत्त्व व पुढारीपण नाहींसें झालें व पेशवे दरबारीं जाबसाल करण्याकरितां राहिलेले इतर दरबारचे वकील पुण्याहून ज्या त्या ठिकाणीं परत गेले. येवढी मोठी सत्ता नाहींशी होतांना बाजीरावास फार वाईट परत गेले. त्यानें हा तह मान्य करतांना नाना कलृप्त्या व बतावण्या केल्या पण शेवटीं त्याचा एल्फिन्स्टनपुढें व त्या वेळच्या त्याच्या एकंदर परिस्थितीपुढें नाइलाज झाला व त्यास तो अपमानकारक तह मान्य करण्यावांचून गत्यंतरच उरलें नाहीं. शेवटीं १३ रोजी बाजीरावानें त्या तहावर सही करून मोठ्या जड अंतःकरणानें आपल्या सत्तेवर पाणी सोडिलें आणि तो निर्मल्यवत् झाला. वसईच्या तहापासून अवघ्या पंधरा वर्षांच्या आंत इंग्रजांनीं एवढा मोठा पेशवा पण पार पचविला व मराठ्यांचें राज्य फस्त केलें. अत्यंत संतापानें बाजीरावानें या तहावर सही केली. खरेंच आहे; कारण टोपीकराशीं झेह केल्यापासून त्याच्या भाग्यास ओहटी लागली, ती इतकी कीं, शेवटीं त्याचा भाग्यमानु खग्रास झाला. खरें पाहिलें तर वसईचा तह झाल्यापासून आज ना उद्यां इंग्रज आपणांस खाणार असें रावबाजीस एकसारखें वाटत होतें. तेव्हां या पायघोळ कंपनी सरकारच्या कचाट्यांतून सुटण्याची त्याची आंतूनआंतून तयारी चालू होती. त्रिबकजीनें तर कारभार हातीं घेतल्यापासून एकसारखी धडपड या एका गोष्टकरितांच चालूं ठेविली होती. त्यामुळें व त्याच्या साहसी स्वभावामुळें तो बाजीरावाचा विश्वाससर्वस्व झाला होता. त्याचा ताबा इंग्रजांनीं घेतल्यापासून बाजीरावाच्या मनांतून इंग्रज उतरला व आज ना उद्यां इंग्रजांशीं सामना द्यावयाचा असें त्यानें ठरविलें. व १३ जूनच्या नव्या व शेटवच्या तहानें तर ही गोष्ट अगदीं जवळ आली. नंतर चार महिनेसुद्धां लोटले नाहींत तों इंग्रज आणि पेशवे एकमेकांस मिडले, व हा तेजस्वीपणा बाजीरावानें दाखविला याबद्दल बाजीरावा-

आपल्या पतीच्या रक्षणासाठी पंचप्राणांची कुरवंडी केली. अशा तऱ्हेने त्रिबकजीची बायको त्याच्या डोळ्यांदेखत शत्रूकडून मारली गेली. आपण पुरुष म्हणून मारलेला मराठा हा बाण्या नसून बाण्यास लाजविणारी स्त्री आहे त्याशिवाय ती सुद्धा त्रिबकजीची बायको आहे हें जेव्हां स्वान्स्टन यांस कळलें त्या त्यास मोठा अचंबा वाटला. त्रिबकजी भित फोडीत उभा होता त्याच्या घर जाण्याची कोणाची ताकद होईना; पण त्रिबकजी स्वतः दैवावरून गेला होता. धनी राज्यास मुकून परांगदा झाला, जिवाची सोबतीण त्याच्यादेखत मारली गेली, तेव्हां आतां कोणाकरितां धडपडावयाचें हेंच त्यास उमजेना ! शेवटीं निराश होऊन तो इंग्रजांचे स्वाधीन झाला. त्याचा शिरच्छेद करावा अशी कंपनी सरकारची इच्छा होती, पण आपलें हें कृत्य अत्यंत वाईट दिसेल व आपल्या इमतीस धोका येईल म्हणून जनलजेसाठीं कंपनी सरकारनें त्रिबकजीचा शिरच्छेद करण्याचा आपला बेत रहित केला, व त्यास बंगालमध्ये चुनारगड येथें जन्मठेप कैदेत ठेविलें. त्याची ९० हजारांची मालमत्ता कंपनी सरकारनें जप्त केली; व ती स्वान्स्टन यास बक्षिस दिली. याप्रमाणें या नररत्नाची ओवाळणी मराठी साम्राज्याच्या पार्यां झाली !

स. १८२४-२५ चे सुमारास बिशप हीबर नांवाचा एक विद्वान इंग्रज गृहस्थ हिंदुस्थानांत प्रवास करण्यासाठीं आला होता. प्रवासांत फिरतां फिरतां त्यानें ता. ११-९-१८२४ रोजी चुनारगडावर त्रिबकजी डेंगळ्याची भेट घेतली. त्यानें त्याचें वर्णन खालीलप्रमाणें केलें आहे:—

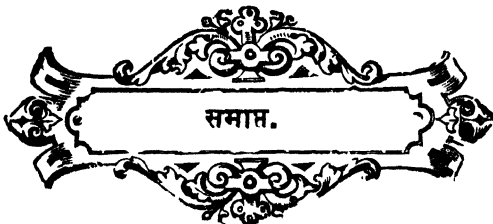
“तुरुंगांत कैद्याच्या कोठडींत त्यास ठेविलें असून त्याच्यावर देशी व युरोपियन अशा दोन्ही लोकांचा कडक पाहारा आहे. त्याच्या निजण्याच्या खोलीस सुद्धां लोखंडी जाळीच्या खिडक्या आहेत. आंतल्या बाजूस थोडीबहुत मोकळी जागा आहे. तेथें लहानशी बाग, एक पिंपळाचें झाड व टुमदार देऊळ आहे. त्यानें चार झाडें लाविलीं आहेत, त्याच्याजवळ चार नोकर-चाकर आहेत. आंत-बाहेर जातांना त्यांचा अगदीं कसून झाडा भेण्यांत येतो. त्रिबकजी लहानसा ठेंगू असून चेहऱ्यावरून तो चिडखोर दिसतो. अंगावर एक रेशमी धोतर अर्धें सोडलेलें व अर्धें अंगावर टाकिलेलें असतें. माझी त्याच्याशीं ओळख करून देण्यांत आली, तेव्हां त्यानें आंत नेऊन देऊळ, बाग दाखविली आणि थोडीं फुलें तोडून मला दिली. त्यावर

मी त्यास म्हटलें 'तुमच्यासारख्या सुप्रसिद्ध माणसाची भेट झाल्याबद्दल मला फार आनंद वाटतो.' तेव्हां तो किंचित् हंसून म्हणाला, "ही भेट तुमच्या ठिकाणी झाली असती तर मलासुद्धां आनंद झाला असता." आज पांच वर्षे तो चुनारगडास आहे आणि मरेपर्यंत आतां तो येथेंच राहणार हें उघड आहे. कंपनी सरकारनें फार मोठा दंड घेऊन ती मुक्तता करावी. मी त्यांची बाजीरावापेक्षां जास्त निष्ठेनें चाकरी व असें विनंति वजा अर्जे त्यानें कंपनी सरकारास वारंवार केले; पण त्या कांहींएक उपयोग झाला नाही. त्याच्या मताप्रमाणें याचें कारण म्हणजे एल्फिन्स्टन हा होय. तोच त्याचा परममित्र व हाडवैरी असें तो म्हणे. त्यांनींच माझा जीव वांचविला, तेच माझ्या घरादाराची अत्यंत काळजी घेतात; पण मला येथेंच कायमचे डांष्टून ठेवणारे तेच आहेत, असें त्रिंबकजी म्हणाला. एवढा शूर पुरुष असून त्यास लिहितां वाचतां येत नाही (पण हें म्हणणें खोटें आहे. त्यास लिहितां वाचतां येत होतें.) हें आश्चर्य ! तो भजनपूजनांत व नोकरांशीं गप्पा मारण्यांत आपला काळ घालवितो. नोकरांपासून पैन् पै हिशेब घेण्यांत तो दक्ष असतो. एकदां स्वयंपाक्यानें तूप चोरलें तर त्यानें त्याचा फार गवगवा केला."

चुनारगड येथें कैदेत असतांच त्रिंबकजी १६-१०-१८२९ रोजी मरण पावला.

त्याची मुद्राः—श्रीमंत पंत प्रधान चरणीं तत्पर । मल्हारजी सुत त्रिंबकजी डेंगळे निरंतर ॥

त्याच्या मुद्रेप्रमाणें त्रिंबकजी अक्षरशः वागला.

विषयी आदर वाटतो. नाही तर छोटासा संस्थानिक म्हणून त्याला सुद्धा जगतां आलें असतें. बाजीरावाचो आणि एल्फिन्स्टनची शेवटली भेट ता. १७ ऑक्टोबरला झाली, त्या वेळीं बाजीरावानें काढलेले उद्गार मांटे उर्मिक आहेत. तो म्हणतो—

तुमचे आमचे ऐक्यतेस किती संवत्सरें झालीं, आगमनिगम भूत-
प्राण्या पाहून तुम्हांशीं ऐक्यता केली. ते समयीं करारमदार, कित्येक
माच्या तजविजी करून रुपास आणावे याचा जिम्मा तुम्ही सर्व प्रकारें
करता आजतागाईत काय झालें ह्याचें स्मरण करावें. असें बहुधा प्रकारचें
बोलणें त्याचेपुढें ठेवून कुंठित करून बोलणें बंद झालें. इतकें तुम्ही करित
असतां तुमचे मनास मीं कदापि तोडिलें नाहीं. येणेंकरून ऐश्वर्ये अथवा जो
पदार्थ माझे अंगीं होता तो तेचहीन झाला. मी मूळ मंत्रावेगळा तुमचे
करण्यानें झालों जो मी होतो तो आज नाहीं. तुम्ही कशास पुसता ! तुमचे
जेहाची जोड मात्र केली कीं जी कला अंगीं होती ती दवडून बसलों.”

यानंतर बाजीराव व इंग्रज यांचें युद्ध होऊन बाजीरावाचा सपशेल पराभव
झाला व तो इंग्रजांचें स्वाधीन झाला. बाजीरावाचा अत्यंत विश्वासु जेही
डेंगळा हा शेवटपर्यंत त्याच्याबरोबर होता; पण आतां आपला अन्नदाता,
जेही व यजमान इंग्रजांचें स्वाधीन होणार व तसें केल्यावांचून त्यास आतां
गति नाहीं असें पाहतांच त्रिंबकजी गैबच झाला (गुप्तच झाला). कोणीकडे
गेला याचा कोणास पत्ता लागेना आणि पत्ता लागावा म्हणून तो गेला होता
कोठें ? त्याच्यासारख्या मानी पुरुषास हें जीवित म्हणजे श्वानसूकराचें
जिणें वाटलें असेल. पण करतो काय विचारा ! दैव फिरलें. पन्नास-साठ
किल्ल्यांचा धनी व दहावीस हजार स्वारांचा सेनानी, नेहमीं मनगटासारख्या
मिश्रांस पीळ घालून हिंडणारा पेशवे दरबारचा मानाचा मानकरी पण त्याला
दिवाभीतासारखें तोंड लपवून काळोखांत दिवस कंठण्याचा बखत आला.
पण आल्या प्रसंगास तोंड देण्याचें त्यानें ठरविलें. पेशव्यांच्या लष्करांतून
जी स्वारी नाहींशी झाली ती थेट त्यानें सासूरवाडी गांठली. त्याची सासूर-
वाडी म्हणजे अहिरगांव. हा नाशिक जिल्ह्यांत आहे. येथें तो गुप्तपणें
राहूं लागला.

ठाण्याच्या किल्ल्यांतून त्रिंबकजी निसटल्यापासून इंग्रजांनें बाजीरावाकरवीं
व स्वतः त्याला पकडण्यासाठीं जाहीरनामे काढिले, बाक्षितें लाविलीं, पण

त्रिचकजी असा वस्ताद कीं तो त्यांच्या हातीं लागेना. पण महाराष्ट्रास-
 किंबहुना अखिल भारतवर्षास लागलेल्या फितुरीचा महारोग या वेळीं-
 हि नडला. एक स्त्री व त्रिचकजीचा नोकर इंग्रजास फितुर झाडे. त्यांनीं
 त्रिचकजीच्या ठिकाणाची माहिती दिली. त्याबरोबर कै. माणसा-
 हा एक हजार स्वार बरोबर घेऊन अहिरगांवी आला. त्या वेळीं नि-
 त्रिचकजी सडा होता व आपले अज्ञातवासाचे दिवस कसे तरी टाळा-
 होता. तेव्हां इंग्रजांस त्रिचकजीला पकडण्याचे शूर कृत्य करणारा
 चढला. त्यांनीं लगेच गांवाची नाकेबंदी केली आणि पहाटे त्रिचकजी गाठ
 झोंपीं गेला असताना त्याच्या गोळ्याभोंवतीं गोळ्यांस टाकला त्रिचकजीच्या
 वाड्यास गराडा घातला. वाडा दोनदां तळघेरें-चळदासुद्धां शोधला; पण
 त्रिचकजीचा पत्ता लागेना. शेवटी तिसऱ्यांदा मात्र त्रिचकजीचें दुदैव ओढ-
 वलें. तो एका चळदांत लोखंडी चोरदाराच्या पर्याकडे एक जिना होता त्या
 ठिकाणीं फरारी होण्यासाठीं म्हणून भिंत फोडीत होता. त्यास
 धरण्यासाठीं म्हणून इंग्रजांचे लोक जाऊ लागले, तों त्यांस एका वीर
 भालाइतानें अडथळा केला व येणाऱ्या इसमास भाल्यानें ठार करण्याचा
 त्यानें सपाट चालविला. एकट्या माणसानें तीस असामी ठार केले, हें
 पाहून स्वान्स्टन घाबरला व या बेहोष माणसास कसे कऱ्यांत आणावें
 हेंच त्यास सुचेना. तेव्हा शेवटीं कंटाळून त्यानें त्या पराक्रमी भालाइतावर
 गोळ्या झाडण्यास हुकूम दिला. आपला प्राण घेण्याकरितां आतां बंदुकींतून
 गोळ्या सूं सूं करत येणार हें त्यानें पाहिलें; पण त्याची स्वाभिनिष्ठा इतकी
 जाज्वल्य, कीं ह्याचें त्यास कांहींहि वाटलें नाहीं. आपल्यावर सूं सूं करीत
 येणाऱ्या गोळ्या ह्या प्राणघातक नसून त्यांच्यांत अमृततुल्य संजीवन
 सांठविलेले आहे असें त्यास वाटत असल्यामुळे त्याचें आसन थोडें सुद्धां
 दळलें नाहीं. तो भिताडासारखा ताठ होता. त्याला कशाचीहि कदर नव्हती.
 यजमानाचें रक्षण हेंच आपलें दिव्यनिधान वैकुंठ अशी त्याची भावना
 होती. टोपीकर इंग्रजांच्या लोकांनीं सोडलेल्या गोळ्या त्याच्या अंतः-
 करणाचा भेद करून जातांच त्याचा वीर देह खालीं पडला. तो मराठा शेराच्या
 मरणानें मेलला, त्याचें सोनें झालें ! त्या पुरुषाला जवळ जाऊन पाहतात तों
 खरोखरीच आश्चर्य ! तो पुरुष नसून पुरुषवेष धारण करणारी स्त्री होती. ती
 त्या वीर त्रिचकजीची वीर पत्नी होती ! धन्य आहे त्या पतिव्रतेची कीं जिनें

